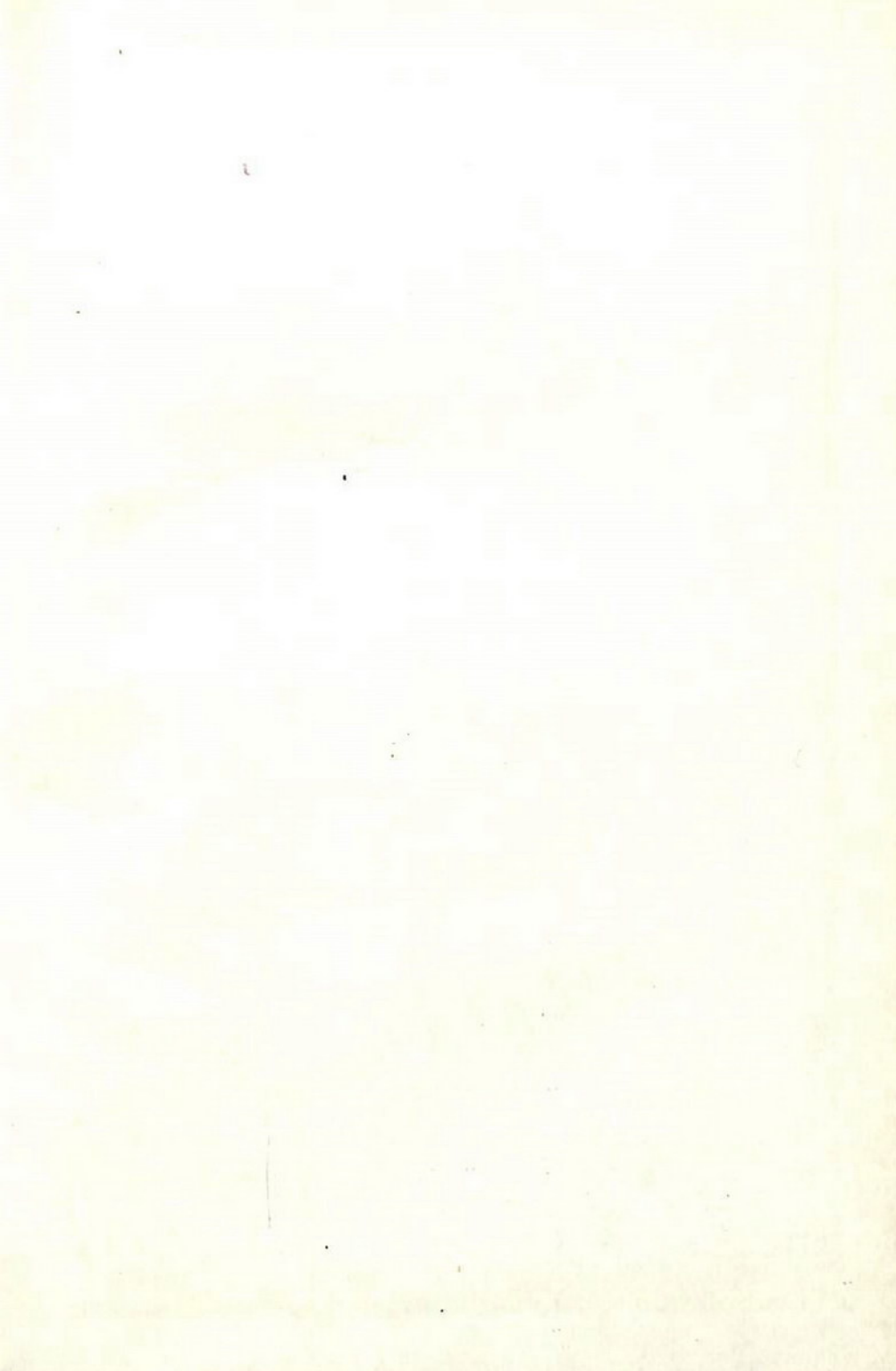

Ե.Մ. ԽԱԼԵՅԱՆ

ՌՇՆԱՄՈՒ
ՌԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Е. М. ХАЛЕЯН

В ТЫЛУ ВРАГА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1990

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ե. Մ. ԽԱԼԵՅԱՆ

ԹՇՆԱՄՈՒ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

A II
81439

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1990

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների քեկնածու
Կ. Ա. ՀԱՐՈՒՅՅՈՒՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Մ. ՀԱԿՈՐՅԱՆԸ և
պատմական գիտությունների քեկնածու Մ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆԸ

Խալեյան, Ե. Մ.

Խ 174 Թշնամու թիկունքում / [Պատ. խմբ.՝ Կ. Ա. Հարություն-
յան]; ՀԽՍՀ ԳԱ. Պատմ. ին-տ.—Եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.,
1990. 271 էջ, 6 թ. նկ.

Աշխատության մեջ լուսաբանված է Հայրենական մեծ պատե-
րազմի տարիներին հայ ժողովրդի զավակների ակտիվ մասնակցու-
թյունը պարտիզանական շարժմանը՝ Ուկրաինայում, ՌեշՅՍՀ արև-
մըտյան մարզերում և Մերձբալթյան հանրապետություններում: Բա-
ցահայտված են կոմունիստական կուսակցության ավանգարդային
դերը պարտիզանական շարժման կազմակերպման և ղեկավարման
գործում, պարտիզանական շարժման ինտերնացիոնալ, համաժողո-
վրդական բնույթը, ժողովրդական վրիժառուների մարտական հա-
մագործակցությունն ու մասսայական հերոսությունները:

Աշխատությունը նախատեսված է Հայրենական մեծ պատերազ-
մի պատմության հարցերով զբաղվողների և ընթերցող լայն շեր-
ջանների համար:

0505040000

Խ 703(02)—90 22—88

ԳՄԴ 63.3(22)722.78

Ա Ռ Ա Զ Ա Ր Ա Ն

Մեր մեծ հայրենիքի ժողովուրդների պատմության մեջ արգարացի աղատագրական պատերազմներին միշտ էլ ուղեկից է եղել պարտիզանական շարժումը, ժողովրդական մասսաների զինված պայքարը ուղղված ինչպես օտարերկրյա զավթիչների, աջնպես էլ ներքին շահագործող դասակարգերի, հակահեղափոխական ուժերի դեմ: Բայց այն, ինչ կատարեցին պարտիզանները և ընդհատակայիները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին գերմանաֆաշիստական զավթիչների թիկունքում, աննախագեպ էր:

Հայրենական մեծ պատերազմում թշնամու թիկունքում հակաֆաշիստական պայքարի ու պարտիզանական շարժման կազմակերպիչն ու ղեկավարը խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցությունն էր: Հենվելով խորհրդային մարդկանց հայրենասիրության, բարոյաքաղաքական միասնության վրա, կուսակցությունը պատերազմի հենց սկզբից ժամանակավորապես օկուպացված շրջաններում գերության մեջ մնացած խորհրդային բնակչությանը զինեց գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ պայքարի մարտական ծրագրով: Այդ ծրագրային առաջին փաստաթղթերից էին 1941 թ. հունիսի 29-ի ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ ժողկոմխորհրդի հակատամերձ մարզերի կուսակցական ու խորհրդային օրգաններին, կոմերիտական ու արհմիութենական կազմակերպություններին ուղղված դիրեկտիվը և հուլիսի 18-ին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ընդունած՝ «Թշնամու բանակի թիկունքում պայքար կազմակերպելու մասին» որոշումը: Հունիսի 29-ի դիրեկտիվ-նամակում ասված է. «Թշնամու կողմից գրավված շրջաններում ստեղծել պարտիզանական ջոկատներ և դիվեր-

սիոն խմբեր թշնամու բանակի զորամասերի դեմ պայքարելու, պարտիզանական պատերազմ բորբոքելու համար, ամեն տեղ և ամենուրեք պայթեցնել կամուրջները, փշացնել ճանապարհները, հեռախոսային ու հեռագրային կապը, հրկիզել պահեստները և այլն: Զավթված շրջաններում ստեղծել թշնամու և նրա բոլոր աջակիցների համար անտանելի պայմաններ, հետապնդել ու ոչնչացնել նրանց ամեն բայլափոխում, վիժեցնել նրանց բոլոր միջոցառումները¹:

Պարտիզանական շարժման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 1942 թ. մայիսին Համկ(բ)Կ Կենտկոմի ցուցումով Գերագույն գլխավոր հրամանատարության զորակալանին կից պարտիզանական շարժման կենտրոնական շտաբի ստեղծումը: Պարտիզանական շարժման շտաբներ են ստեղծվում նաև ռազմաճակատների ռազմական խորհուրդներին կից, ինչպես նաև օկուպացված միութենական հանրապետություններում ու մարզերում: Շտաբները գործում էին միութենական հանրապետությունների կոմկուսների կենտկոմների ու մարզկոմների ղեկավարությամբ, օժանդակություն ստանում «Մեծ երկրից»:

Կուսակցական, կոմերիտական և պետական ղեկավար աշխատողները մոբիլիզացվում և թշնամու թիկունքն էին ուղարկվում, որպես ընդհատակի հմուտ կազմակերպիչներ, պարտիզանական ջոկատների ու միավորումների հրամանատարներ, քաղաշխատողներ, դիվերսիոն, հետախուզական խմբեր, նույնիսկ պարտիզանական ամբողջ ջոկատներ: Նրանց մատակարարում էին զենք, ռազմամթերք, պարեն, հանդերձանք, կապի միջոցներ, դեղորայք, գրականություն և հնարավորության սահմաններում այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր թշնամու դեմ պայքարելու, նրանց խորհրդային երկրից վճռվելու համար:

Օրեցօր աճում էին պարտիզանների ու ընդհատակայինների շարքերը: Օկուպացված շրջանների բնակչության մեծ

¹ См. КПСС о Вооружённых силах Советского Союза. Сборник документов 1917—1958 гг., М., 1958, с. 356.

մասը կամ անմիջապես գտնվում էր պարտիզանական ջոկատներում, կամ էլ աջակցում էր ընդհատակյա հակաֆաշիստական պայքարին: 1943 թ. ամռանը ռազմաճակատում կարմիր բանակի տարած նշանավոր հաղթանակների, պատերազմի ընթացքի մեջ արմատական բեկման շրջանում թշնամու թիկունքում պալքարող պարտիզանների շարքերում ընդգրկված է եղել մեկ միլիոնից ավելի մարդ: Դա լենինյան դադափարներով դաստիարակված, եղբայրական ազգությունների ներկայացուցիչներից կազմված ժողովրդական վրիժառուների հզոր բանակ էր:

Անգնահատելի է խորհրդային պարտիզանների և ընդհատակայինների պայքարի դերն ու նշանակությունը Հայրենական մեծ պատերազմում: Հատկապես պատերազմի բեկման շրջանում պարտիզանները խոշոր միավորումներով անցնելով ռազմարշավների և «ռեյսային պատերազմի» տակտիկային, խորտակիչ հարվածներ հասցրին թշնամուն, արժանացան ընդհանուր ճանաչման, մեծ ավանդ ներդրեցին հաղթանակի ընդհանուր գործում:

Կուսակցությունը ընդհատակյա կազմակերպությունների և պարտիզանների շարքերն էր ուղարկում իր լավագույն, ստուգված, համարձակ, գաղափարապես կայուն, քաղաքականապես պատրաստված կադրերին: Պատերազմի ընթացքում ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքները գլխավորում էին մարզկոմների 26, քաղկոմների ու շրջկոմների 539 քարտուղարներ: Պարտիզանների շարքերում էին սպալական բարձր կոշում ունեցող հազարավոր կադրային ղինվորականներ, քաղաշխատողներ, կուսակցության ու սրբույթյան ղեկավար գործիչներ, կային կարմիր բանակի կադրային ղինվորներից կազմված պարտիզանական ջոկատներ և բրիգադներ:

Պատերազմի ընթացքում հարաճուն բազմապատկվեց, մեծացավ խորհրդային պարտիզանների թիվը, արդյունավետ դարձան թշնամու դեմ պարտիզանական միավորումների ու ջոկատների հարվածները, նրանց համագործակցությունը կարմիր բանակի մարտական գործողությունների հետ: Այդ բանի

փաստական ապացույցն էր այն, որ հիտլերականները հարկադրված էին ոստիկանական խոշոր ուժերի հետ միասին պարտիզանների դեմ դուրս բերել էսէսական զորքերի պատժիչ դիվիզիաներ, տանկեր և ավիացիա, անգամ ստիպված եղան զորքեր հանել ռազմաճակատից և նետել պարտիզանների դեմ:

Խորհրդային մարդկանց պարտիզանական շարժման պատճառը կապիտալիստական շահագործումից ազատագրված խորհրդային քաղաքացու վառ հայրենասիրությունն է, կոմունիզմի գաղափարներին, կոմունիստական կուսակցության գործին, սոցիալիստական հայրենիքին նրանց անսահմանորեն նվիրվածությունը:

Պարտիզանական շարժումը ժողովրդական շարժում էր, այն քաղաքականապես սերտորեն կապված էր Խորհրդային Միության բոլոր աշխատավորների հետ, որտեղ խորհրդային քաղաքացին իրեն զգացել և զգում է որպես տեր: Դա երևան էր գալիս ժողովրդի կողմից ֆաշիստական վարչակարգի՝ խորհրդային կարգի հետ ակնառու և հասարակ համադրության մեջ: Ինչպե՞ս կարող էր ազատ և կենսունակ մարդը, լինի նա տղամարդ թե կին, հաշտվել ֆաշիստական ստրկության հետ և նրա դեմ մահուկենաց դաժան պայքար չմղել:

Որպես 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության փառապանծ էջերից մեկը, պարտիզանական շարժումը անսպառ աղբյուր է խորհրդային մարդկանց, կյանք մտնող նորանոր սերունդների հայրենասիրական, կոմունիստական դաստիարակության համար:

* * *

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում մեծ աշխատանք է կատարվել Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության, պարտիզանական շարժման և ընդհատակյա պայքարի պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ: Բազմաթիվ բարձրարժեք աշխատություններ են լույս տեսել Մոսկվայում,

էենինգրադում, միութենական հանրապետություններում: Դրանք հուշագրություններ են, որ գրել են պարտիզանական շարժման մասնակիցները, փաստաթղթերի և հոգվածների ժողովածուներ, մենագրություններ և կոլեկտիվ ուսումնասիրություններ, որ ստեղծվել են գիտահետազոտական հիմնարկներում:

Պարտիզանական շարժման պատմության, հայ պարտիզանների մարտական գործունեության ուսումնասիրության բնագավառում որոշակի աշխատանք է կատարվել նաև մեզ մոտ, Խորհրդային Հայաստանում²:

Սույն աշխատության մեջ լուսաբանվել են 1941—1945 թթ. ֆաշիստական զավթիչների դեմ՝ Ուկրաինայում, Ռեսիստանտի մարզերում և մերձբալթյան հանրապետություններում մարտնչած հայ պարտիզանների, նրանց ջոկատների ու խմբերի մարտական սխրագործությունները:

Հայ պարտիզանները ճնշող մեծամասնությունը նախկին ռազմագերիներ էին, որոնց հաջողվել էր փախչել գերութունից և միանալ թշնամու թիկունքում մարտնչող խորհրդային պարտիզաններին: Յուրաքանչյուր հայ ռազմիկ գիտակցում էր, որ, փրկվելով գերությունից, անփառունակ մահից, հնարավորություն է ստացել նորից զենք վերցնել և կանգնել խորհրդային հայրենիքի պանծալի պաշտպանների շարքում: Այդ գիտակցությամբ էլ նրանք կռվեցին կրկնապատկված եռանդով, վրեժ լուծեցին խորհրդային հայրենիքի, գերության մեջ կրած անմարդկային տառապանքների, վիրավորանքների համար:

² Ե. Մ. Խալեյան, Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատի մարտական գործողությունները Ուկրաինայում, 1943—1944 թթ., ՀԽՍՀ ԳԱ տեղեկագիր, № 2, 1947, Ս. Арутюнян, По ту сторону фронта, Записки партизана, Ереван, 1959, վ. Ն. Ղազախեցյան, Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատը, Երևան, 1965, Մ. Նաումով, Անդունդի վրայով, Երևան, 1971, Ե. Մ. Խալեյան, Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար մղված մարտերին (1941—1944 թթ.), Երևան, 1975, Ե. Մ. Խալեյան, Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից (1941—1944 թթ.), Երևան, 1981:

Աշխատութեանը շարադրված է Ուկրաինայի կոմկուսի Կենտկոմի, Լենինգրադի մարզկոմի, ՄԼԽ-ի հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվների, Կիևի, Լենինգրադի, Բրյանսկի, Լոմովիցայի թանգարանների, ՀԽՍՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմութեան կաբինետի ֆոնդերի նյութերի հիման վրա: Նյութեր և տվյալներ ենք քաղել նաև համապատասխան գրականութունից, հոգվածների, հուշերի, փաստաթղթերի ժողովածուներից, պարբերական մամուլի էջերից:

Սիրով իրենց հուշերն ու լուսանկարներն են տրամադրել պարտիզանական շարժման մասնակից վետերանները, ինչպես նաև զոհված պարտիզանների հարազատները:

ՀԱՅ ՊԱՐՏԻԶԱՆՆԵՐԸ ՈՒԿՐԱԻՆԱՅՈՒՄ

1. Սումիի մարզի պարտիզանական ջոկատների միա-
փորման շարժում

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին օկուպացված Ուկրաինայի պարտիզանական շարժման ու ընդհատակյա պայքարի ամենամեծ կենտրոններից մեկն էր: Ֆաշիստական զավթիչների դեմ հերոսաբար մարտնչում էին 220 հազար պարտիզաններ, ավելի քան 47 հազար ընդհատակայիներ¹:

Ամենուրեք հողը այրվում էր ֆաշիստական հորդանքների ոտքի տակ: Ժողովրդի ծոցից ծնվեցին ժողովրդական վրիժառուների բազմաթիվ հմուտ կազմակերպիչներ, ջոկատների ու միավորումների քաջարի հրամանատարներ ու քաղաք-խառնուրդներ: Ռազմաճակատներում կարմիր բանակի մղած արյունահեղ մարտերին զուգահեռ թշնամու զորքերի թիկունքում ծավալվեց խորհրդային մարդկանց, ուկրաինական հայրենասերների դիմադրության պայքարը, որը համաժողովրդական բնույթ էր ընդունեց: Այդ շարժումը գլխավորեցին և ուղղություն տվին Ուկրաինայի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն և պարտիզանական շարժման ուկրաինական շտաբը:

Ամբողջ աշխարհին են հայտնի խորհրդային Միության կրկնակի հերոսներ Ս. Ա. Կովալսկի, Ա. Ա. Ֆեդոտորովի, խորհրդային Միության հերոսներ Ի. Ի. Նաումովի, Ա. Ն. Սաբու-

¹ См. История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, Москва, 1965, т. 6, с. 255.

րովի, Ա. Վ. Ռուդնի, Պ. Պ. Վերշիգորայի և մյուսների պարտիզանական միավորումների համարձակ և անօրինակ ռազմարշավները: Նրանք, պաշտպանելով օկուպացված մարզերի խորհրդային բնակչությանը, պայքարի են հանել նրանց, իրենց վրա գրավել հակառակորդի զգալի ուժեր և օժանդակել մարտնչող կարմիր բանակին:

1941—1944 թթ. Ուկրաինայի պարտիզանները ոչնչացրել են թշնամու մոտ 465 հազար զինվոր ու սպա, 211 ինքնաթիռ, խորտակել 4958 զինվորական գնացք, պայթեցրել 1566 տանկ, գրավել մեծ ռազմավար: Զոկատներն ու միավորումները բոլոր միջոցներով ջանացել են խանգարել թշնամու շարժումը, փոխադրումները դեպի ռազմաճակատի առաջավոր գիծը, պայթեցրել երկաթուղային և խճուղային կամուրջներ, խափանել կապի միջոցները: Մի շարք մարզերում ստեղծել են պարտիզանական երկրամասեր, որտեղ վերականգնվել են խորհրդային իշխանության օրգանները: Գրավել են քաղաքներ, բնակավայրեր, այնպես էլ Դնեպրի, Պրիպյատի, Դնեստրի վրա կարևոր գետանցուղիներ, մինչև կարմիր բանակի մոտենալը: Ազատել են շատ ռազմագերիների, Գերմանիա ստրկական աշխատանքի քշվող խորհրդային հազարավոր խաղաղ բնակիչների, պաշտպանել են ժողովրդատնտեսական գույքը, ունեցվածքը:

Ուկրաինայի պարտիզանների շարքերում մարտնչում էին խորհրդային Միության հղբայրական ժողովուրդների ավելի քան 60 ազգերի և ազգությունների ներկայացուցիչներ, որը խորհրդային բազմազգ ժողովուրդների լենինյան բարեկամության և միասնության փայլուն վկայությունն է²:

Ուկրաինայի ազատագրման համար ֆաշիստական զավթիչների դեմ ուկրաինական պարտիզանների մղած պայքարում իր համեստ ավանդն է ներդրել նաև հայ ժողովուրդը, հայ պարտիզանը: Անդրադառնալով այդ հարցին, Ուկրաինայի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող Տ. Տ. Սլինկոն, որը մասնակցել է ուկրաի-

² *Տե՛ս* Очерки истории Коммунистической партии Украины, Киев, 1972, с. 555—556.

նական պարտիզանական շարժման շտաբի աշխատանքներին, իր ուսումնասիրությունների մեջ արձանագրել է, որ Ուկրաինայի պարտիզանների կազմում, տոկոսային առումով, ուկրաինացիներից, ռուսներից և բելոռուսներից հետո եղել են հայերը: Սլիկոն միաժամանակ մատնացույց է արել, որ ուկրաինական 18 խոշոր միավորումներում և ջոկատներում թշնամու դեմ մարտնչել են ավելի քան 600 հայ պարտիզաններ³:

Այս տվյալների հետքերով մենք պրպտումներ կատարեցինք Ուկրաինայի պետական կուսակցական արխիվներում և պարզեցինք, որ հայ պարտիզանների թիվը հասել է մինչև 1000-ի, որոնք փոքր ու մեծ խմբերով մարտնչել են ուկրաինական մոտ 40 ջոկատների ու միավորումների շարքերում:

Ուկրաինայում գործել են նույնիսկ հայերից կազմված պարտիզանական առանձին ջոկատներ ու խմբեր: Այդ մասին հորհրդային Միության հերոս, գեներալ-մայոր Պ. Պ. Վերշիգորան գրել է. «Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի տափաստաններում հայերը պաշտպանում էին մեր ընդհանուր գործը, մեր մեծ ու բազմազգ հայրենիքը՝ հորհրդային Միությունը: Ուկրաինայում գոյություն ունեին մի քանի պարտիզանական խմբեր, որոնք կազմված էին բացառապես հայերից...

Ինձ հայտնի է հորհրդային Միության հերոս, գեներալ-մայոր Նաումովի հեծյալ զորամիավորման կազմում գործող Ա. Ի. Միկոյանի անվան հեծյալ ջոկատը (էսկադրոնը): Մի քանի հարյուր մարտիկներից կազմված այդ ջոկատը պարտիզանական զորամիավորման հարվածային խումբն էր...

Հայ պարտիզանների քանակով ավելի պակաս խումբը թշնամու թիկունքում կռվում էր իմ հրամանատարությանը»⁴: Վերշիգորայի հիշատակած միավորումը Կովպակի անվան

³ *Տե՛ս* Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии, Ереван, 1961, с. 167.

⁴ ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի արխիվ, ֆ. 300, գ. 1, թ. 53—55 (այնուհետև՝ ՀՄՊՊԿ արխիվ):

1-ին Ուկրաինական պարտիզանական դիվիզիան է, որը 1944 թվականի սկզբին կազմավորվել էր Սումիի պարտիզանական ջոկատների միավորման հիման վրա: Ավելի քան երկու տարի Սումիի միավորման հրամանատարն է եղել գեներալ-մայոր, Խորհրդային Միության հերոս Ս. Ա. Կովալսկը, կոմիսարը՝ գեներալ-մայոր Ս. Վ. Ռուդնեկը: Ուկրաինական միայն աչդ երկու միավորումներում հայ պարտիզանների թիվը 1943—1944 թթ. եղել է մոտավորապես 400, որոնք փառավոր մարտական ուղի են անցել:

Կովալսկի՝ Սումիի միավորումը ուկրաինական պարտիզանական շարժման պատմության մեջ մեծ դեր է խաղացել: Թվյն կազմակերպվել է 1941 թ. սեպտեմբերին: 13 պարտիզաններից բաղկացած խումբը մարտերում աճելով 1943 թվականին դարձել էր 2500 հոգուց բաղկացած հզոր միավորում և առաջիններից մեկը կենսագործելով պարտիզանական կռիվ ռազմարշավային տակտիկան հասել մեծ հաջողությունների:

Սումիի միավորումը, կատարելով կուսակցության և կարմիր բանակի գերագույն գլխավոր հրամանատարության առաջադրանքները, Բրյանսկի անտառներից՝ Դնեպր գետի աջափնյա տարածքով շարժվելով դեպի Պոլեսիե, ապա Կարպատներ, թշնամու թիկունքում մարտերով անցավ մոտ 12000 կիլոմետր: Անցնելով Ռուսաստանի, Բելոռուսիայի և Ուկրաինայի 13 մարզերով, հաղթահարելով լայնահուն գետեր, պարտիզանները ջախջախել են թշնամու 39 կայավոր, խորտակել շատ գնացքներ, պայթեցրել երկաթուղային և խճուղային կամուրջներ, ոչնչացրել կապը, նյութական հսկայական միջոցներ, տեխնիկա և մոտ 15000 ֆաշիստական զինվոր ու սպա⁵:

Սումիի միավորման շարքերում 1942—1943 թթ. ընթացքում մարտնչել է նաև հայ պարտիզանների մի փոքր խումբ, որը մասնակցել է միավորման մի շարք գործողություններին, նաև կարպատյան հայտնի ռազմարշավին: Առաջին հայ պարտիզաններից են եղել կոմերիտական գնդացրորդ Բագրատ

⁵ Л. Коробов, Фрокт без флангов, М., 1971, с. 2.

Գալստյանը, հետախուզական ջոկի հրամանատար Տիպրան Մանգասարյանը, հետախուզիչներ Սարգիս Ղաղարյանը, Անդրանիկ Ապրեսյանը, ռադիստ Վոսմ Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Նրանք խորհրդային մյուս ազգերի ներկայացուցիչների հետ արիաբար կռվել են ֆաշիստական զավթիչների դեմ, արժանացել միավորման հրամանատար Կովպակի և կոմիսար Ռուդնևի բարձր գնահատականներին:

* * *

1943 թ. գարնանը Կիևի շրջանից Կովպակի միավորումը մարտերով հասնում է բելոռուսական Պոլեսիե և մոտենում Պրիպյատ գետին: Գերմանացիները սկսել էին օգտագործել ջրային այդ կարևոր կոմունիկացիան, որը Վոլգան կապում էր Դնեստրին, Սև ծովը՝ Բալթիկային, Ուկրաինան՝ Լեհաստանին և Արևելյան Պրուսիային: Կովպակայինները որոշում են խափանել թշնամու նավագնացությունը, թույլ չտալ զորքի և ռազմամթերքի փոխադրումը: Ապրիլի 6-ին Արևիշիում պարտիզանները ջախջախում են հիտլերականների՝ Չեռնոբիլից Մոզիր շարժվող առաջին նավաքարավանը: Այդ մարտում հերոսություն վառ օրինակներ են դրսևորում 5-րդ ջոկատի հրամանատար Ի. Տ. Սերգյուկը, միավորման կոմիսարի որդին՝ Ռադիկ Ռուդնևը, Կովպակի տեղակալ, տնտեսական մասի պետ, քաղաքացիական կռիվների հերոս, Շչորսի հին պարտիզաններից Մ. Ի. Պավլովսկին: Պավլովսկուց միշտ անբաժան է եղել խիզախ գնդացրորդ, հայ ժողովրդի արիասիրտ զավակ Բագրատ Գալստյանը, որն աչքի է ընկել նաև Բրիտշի և Կողրայի մարտերում: Խիզախորեն են մարտնչել նաև միավորման մյուս հայ պարտիզանները:

Գերմանական նավատորմիկի ջախջախումը մեծ ազդեցություն է գործում շրջակա բնակչության վրա, որը սկսում է համալրել կովպակյան միավորման շարքերը: Նորեկների մեջ կային նաև հայեր, գլխավորապես ճամբարներից փախած ռազմագերիներ կամ Մեծ երկրից գործուղված մասնագետներ: Վերջիններից էր ռադիստ-պարաշյուտիստ Վոսմ

Հովհաննիսյանը: Վրասը Երևանի բնակիչ էր: 1941 թ. հունիսի սկզբին նա Մոսկվա էր մեկնել՝ մասնակցելու ֆիզկուլտուրայի համամիութենական տոնին, որպես Հայաստանի պատվիրակության անդամ: Պատերազմի առաջին օրը, ներկայանալով զինկոմիսարիատ, խնդրում է իրեն ռազմաճակատ ուղարկել: Մոսկվայի զինկոմիսարիատը Վրասին գործուղում է զինվորական դպրոց: Հովհաննիսյանը սովորում է կարմիր բանակի գլխավոր շտաբին կից պարաշյուտիստ-դեսանտայինների դպրոցի հատուկ դասընթացներում:

Դասընթացն ավարտելուց հետո, 1943 թ. մայիսին, Մոսկվայում գտնվող Կովպակի տեղակալ, հետախուզության պետ Վերշիգորայի ընտրությամբ և գլխավոր շտաբի հրամանով Վրաս Հովհաննիսյանը նշանակվում է ռադիստ Սումիի պարտիզանական միավորումում և հունիսի 13-ին Վերշիգորայի հետ օդանավով վայրէջք կատարում բելոռուսական Պոլեսիե պարտիզանական երկրամասում և ներկայանում ռազմարշավի մեջ գտնվող միավորման հրամանատարությանը⁶: Վառվըռուն կոմերիտականը, իր ռադիստ ընկերների հետ, աշխատում է շտաբի «Սեեր» ռադիոհաղորդիչի վրա, դառնում միավորման հրամանատար Կովպակի և կոմիսար Ռուդնիի սիրելին: Կովպակը գրել է. «Ընկեր Ավանեսյան Վրաս Ավանեսովիչը 1943 թ. մայիսին Մոսկվայից հատուկ հանձնարարությամբ գործուղվել էր հիտլերականների կողմից ժամանակավորապես զավթված խորհրդային տերիտորիան, նշանակվել ռադիստի պաշտոնով Սումիի մարզի պարտիզանական ջոկատների միավորումում, որի հրամանատարը ես էի»⁷:

Վրասը հմտորեն է կատարել իր պարտականությունները: Հաշվետվություններ և ամփոփագրեր է հաղորդել մեծ երկիր,

⁶ Տե՛ս Պ. Վերշիգորս, Մաքուր խղճով մարդիկ, Երևան, 1948, էջ 451—453:

⁷ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 5, թ. 2, այս մեջբերումը կատարել ենք Ս. Ա. Կովպակի՝ 1965 թ. դեկտեմբերի 13-ի Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահին ուղարկած պաշտոնական տեղեկանքից, որով նա իջնորդել է Վրաս Հովհաննիսյանի (Ավանեսյանի) այրուն թոշակ նշանակելու համար:

այնտեղից ընդունել հրամաններ, կարգադրություններ: Թեժ մարտերի ժամանակ Վոսմը ռադիոհաղորդումները կատարել է հենց խրամատում, գնդակների տարափի տակ, հաճախ էլ զենքը ձեռքին մասնակցել թշնամու գրոհներին:

Սումիի միավորումը, Արևիչիի մարտերից հետո դեպի Գոմել—Կալինովիչի երկաթգիծը շարժվելիս, մայիսի երկրորդ կեսին կատաղի դիմադրությամբ հանդիպելով, ոչնչացնելով թշնամու մոտ 1000 զինվոր ու սպա, մարտերով հետ է վերադառնում և ապա, գետանցելով Պրիպյատի հարավային ափը, կենտրոնանում Լելիցայի շրջանի անտառապատ Միլաշկիչ բնակավայրում: Միավորումը համախմբելով ուժերը, հուլիսի կեսին սկսում է կարպատյան իր ռազմարշավը, շարժվելով Սառնի-Շեպետովկա-Օվրուչ-Կարպատներ ուղղությամբ:

Կովպակյանների երևալը հանկարծակիի է բերում հիտլերականներին, որոնք կատաղի դիմադրությամբ ջանում էին փակել պարտիզանների ուղին, բայց դա չի հաջողվում: Անցնելով Պոլեսիեի, Ռովնոյի, Լվովի, Տարնոպոլի և Ստանիսլավի մարզերով, կովպակյանները հուլիս-օգոստոսին գրավում են հենակետային քաղաք Դելյատինը, լուրջ հարվածներ հասցրնում Բիտկովսկի-Յաբլունովսկիի նավթաբեր շրջաններին, Պոլեսիի և Դոբոբրիչ քաղաքների նավթարդյունաբերական ձեռնարկություններին, որտեղից հիտլերականները վառելանյութ էին առաքում Արևելյան ռազմաճակատ՝ իրենց բանակին:

«Մենք ավելի քան մեկ ամիս այնտեղ մնացինք,—գրել է Ս. Ա. Կովպակը 1944 թ.,—դիմացանք տասնյակ մեծ ու փոքր մարտերի, բայց հասանք մեր նպատակին: Վեց օր ու գիշեր լեռները միանգամայն լուսավորված էին ցերեկվա նրման: Համատարած հրդեհ էր փոթորկվում Բիտկով-Յաբլունովսկիի շրջանի նավթարդյունաբերությունում: Յավալի է ժողովրդական բարիքի ոչնչացումը, դաժան է պատերազմի օրերը: Բայց դա այժմ պետք է, որպեսզի հաղթենք թշնամուն»⁸:

⁸ С. А. Ковпак, Поход в Карпаты, М., 1944, с. 24—26.

Կովպակյանների դեմ են հանվում ՍՍ զորքերի նոր զորամասեր, տանկեր և ավիացիա: Հիտլերականներին հաջողվում է օգոստոսին Պրուտ գետի մոտ շրջապատել պարտիզաններին, որոնք լեռների մեջ սեղմված հերոսաբար դիմադրում են թշնամուն: Հիտլերականները, հավատացած լինելով իրենց հաղթանակին թեթևամտորեն շտապել էին հայտարարել, որ արդեն ոչնչացրել են պարտիզաններին, իսկ Կովպակը բռնվել և պատժվել է:

Դա, իհարկե, կեղծիք էր: Կովպակը սառնասրտորեն շարունակում է մարտերի ղեկավարումը: Բայց հոկտեմբերի սկզբին ռազմարշավը այլևս շարունակել հնարավոր չէր: Սպառվել էր զինամթերքը, տրանսպորտը, ձիերը շարքից դուրս էին եկել, միավորումը 200 վիրավոր ուներ: Կովպակը թշնամու կենտրոնացված ուժերը ցրելու և իր միավորումը փրկելու համար, պարտիզաններին բաժանելով 7 խմբի, հրամայում է նրանց գործել ինքնուրույն, տարբեր ուղղություներով, ձեռքել և դուրս գալ շրջապատումից, կենտրոնանալ նշված հավաքավայրում: Այդպես էլ արվում է:

Համառ մարտերով շրջապատումից դուրս եկած խմբերը Կարպատներից հեռանալով նորից հավաքվում, կենտրոնանում են Արևմտյան Ուկրաինայի Ռովնոյի անտառներում: Տեղեկանալով, որ Կարմիր բանակը ազատագրել է Փիտոմիրը, Կովպակյան միավորումը, կապվելով 1-ին ուկրաինական ռազմաճակատի հրամանատարութան հետ, ակտիվ գործողություններ է ծավալում երկաթուղագծերում և խճուղային հաղորդակցության ուղիներում՝ ձեռք բերելով նոր հաղթանակներ:

Կարպատյան ռազմարշավում պարտիզանները ջախջախել էին թշնամու 17 խոշոր կայադոր, խորտակել 12 երկաթուղային գնացք, 14 շոգեքարշ, պայթեցրել 90 վազոն, 170 ավտոմեքենա, 10 տանկ, հրդեհել նավթաթորման գործարաններ, նավթահորերի աշտարակներ, ոչնչացրել 50 հա-

ղար տոննա բննդին և ավելի քան 5000 ֆաշիստական զինվոր ու սպա⁹:

Մեծ էր կարպատյան ռազմարշավի նշանակութունը: Այն 1943 թ. ամռանը Կուրսկի մոտ կարմիր բանակի մղած հայտնի ճակատամարտի արձագանքներից մեկը եղավ և մեծ չափով օժանդակեց նրան: Կատաղի մարտերում զոհվեցին Կովպակի միավորման խիզախ շատ պարտիզաններ, նրանց թվում նաև միավորման կոմիսար գեներալ-մայոր Ս. Վ. Ռուդնևը (որին հետմահու շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում):

Ուկրաինայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը նշել է, որ կարպատյան արշավը եղել է Ուկրաինայի պարտիզանների կատարած բոլոր ռազմարշավներից ամենաջախջախիչը¹⁰: Կարպատյան ռազմարշավից հետո ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով Ս. Ա. Կովպակին շնորհվում է Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսի կոչում: Շքանշաններով ու մեդալներով պարգևատրվում են նաև շատ պարտիզաններ ու հրամանատարներ:

Այդ օրերին փոփոխություններ են տեղի ունենում միավորման կազմում: Սումիյան միավորումը, որն արդեն համալրվել և ուներ մարտերում կոփված հրամանատարական հմուտ կադրեր, Ուկրաինայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի և կառավարության որոշմամբ վերակազմվում է Ուկրաինական 1-ին պարտիզանական դիվիզիայի: Գոյություն ունեցող գումարտակներից բացի դիվիզիայում կազմավորվում են գնդեր, հեծելազորային և հրետանային դիվիզիաներ, հետախուզական, սանիտարական, տնտեսական և ուրիշ ստորաբաժանումներ: Ս. Ա. Կովպակի փոխարեն, որն այդ ժամանակ հիվանդ էր և 1943 թ. դեկտեմբերից բուժվում էր Կիևում, դիվիզիայի նոր հրամանատար է նշանակվում հետախուզության գծով նրա տեղակալ, փոխգնդապետ Պյոտր Պետրովիչ Վերշիգորան (հետագայում գեներալ-մայոր, Խոր-

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, М. 1961, т. 3, с. 474 (այսուհետև՝ ИВОВ, 1941—1945):

¹⁰ Նույն տեղում:

հըրդային Միության հերոս)։ Շուտով դիվիզիան վերանվանվում է Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Ս. Ա. Կովալկի, իսկ դիվիզիայի առաջին գումդը՝ Սեմյոն Վասիլևիչ Ռուդնևի անվան։

Պյոտր Վերշիգորան, ստանձնելով դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնը, ղեկավարում և նոր ռազմարշավների է առաջնորդում պարտիզաններին, հարստացնելով կովպակյան պառիսիի միավորման մարտական փառքը։

* * *

Կարպատյան արյունահեղ մարտերում իրենց քաջագործություններով աչքի ընկան նաև հայ պարտիզանները։ Կովալկը իր ռադիստ Վոսմի մասին գրել է. «Ընկ. Վ. Ա. Ավանեսյանը պարտիզանական միավորման հետ մասնակցեց կարպատյան ռազմարշավին։ Թշնամու թիկունքում, բարդ իրադրության մեջ նա իրեն զրսևորեց որպես խիզախ ժողովրդական վրիժառու։ Նրան վստահված ռադիոսարքերը աշխատեցին անխափան, կանոնավոր կերպով ապահովելով միավորման կապը մեծ երկրի հետ»¹¹։

Կովալկը ուշադրավ տեղեկություններ է տվել նաև իր միավորման մյուս հայ պարտիզանների մասին։ Ռազմարշավի մարտերում, Յանուշ գյուղում Տիգրան Մանգասարյանի ջոկը շրջապատել է հիտլերականների խմբին, սպանել 10 և գերի վերցրել 7 հիտլերական զինվոր ու սպա։ Քաջության օրինակներ են ցույց տվել նաև Սերգեյ Ղազարյանը և Անդրեյ Ապրեսյանը։ «Գուտա-ռուժենեցա գյուղում, — նշել է Կովալկը, — հակառակորդը մեր վաշտը կտրեց գումարտակից և սպառնում էր ոչնչացնել այն։ Մարտական առաջադրանքից վերադարձող հետախույզ-գնդացրորդ Ղազարյանը անցավ թշնամու խմբի թիկունքը։ Ակնթարթորեն կողմնորոշվելով, նա դնդացրային կրակ տեղաց հակառակորդի վրա։ Օգտվելով թշնամու շարքերում առաջացած խառնաշփոթությունից, մեր վաշտն անցավ գրոհի։ 150 գերմանացիներ փախան,

¹¹ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 5, թ. 2։

թողնելով փամփուշտներով ու համազգեստներով բեռնավորված սալերը»¹²։

Կարպատներից վերադարձող Վերշիգորայի խմբի մեջ էր գնդացրորդ Բագրատ Գալստյանը։ Խումբը բաղմիցս շրջապատման մեջ ընկնելով հաջողությամբ դուրս է եկել, որում կարևոր դեր է խաղացել նաև Գալստյանը իր անվերայ գընդացրային կրակով։ Ռադիստ Վռամի հետ նա ոչնչացրել է թշնամու կապի միջոցներ, տասնյակ կիլոմետրերով կտրատել հեռագրի և հեռախոսի գծեր¹³։ Բագրատ Գալստյանը ղգայուն, անձնազոհ ռազմիկ էր։ Կոդրի գյուղի մոտ, երկաթգիծը անցնելիս, նա փրկել է ծանր վիրավորված գընդացրային դասակի հրամանատար Վանո Ռեխվիաշվիլուն։ Վանոն երկու տեղից վիրավորվում է։ Գնդակներից մեկը փշրում է նրա ձախ ոտքը, իսկ երկրորդ գնդակը վիրավորում է գլուխը, արյունը լցվում է աչքերը, և նա ալլևա չի կարողանում կրակել իր գնդացրից։ Հիտլերական զինվորները ցանկանում են կենդանի բռնել նրան, գրավել գնդացիրը։ Բագրատ Գալստյանը գնդակների տարափի տակ օգնության է հասնում և հրամանատարի լռած գնդացրից կրակ բացելով հետ է մղում հիտլերականներին։ Վանոյին իր ուսերին վերցնելով դուրս է բերում անվտանգ տեղ, փրկում նրա կյանքը։ Այնուհետև, հետ վերադառնալով Բագրատը շարունակում է կրակը մինչև մարտի վերջը։ Ռեխվիաշվիլին և Բագրատը այժմ ապրում են Թբիլիսիում, նրանց մարտական բարեկամությունը շարունակվում է խաղաղ, ստեղծագործական աշխատանքի պայմաններում։ Վանոն միշտ երախտագիտությամբ է հիշում իր փրկարարի կատարած խիզախության և անձնազոհության մասին¹⁴։

Անձնվիրաբար էին մարտնչում նաև կովպակյան մյուս հայ պարտիզանները։ «Հայերի թիվը թեև փոքր էր, բայց և այն-

¹² «Ավանգարդ», 20 փետրվարի, 1965 թ.։

¹³ Տե՛ս ՀՄՊՊԿ արխիվ, պարտիզանների 1-ին հավաքի սղագրություն, էջ 75։

¹⁴ Տե՛ս ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 3, թ. 57, Ի. Մ. Ռեխվիաշվիլու նամակը։

պէս նրանցից գրեթէ յուրաքանչյուրը շատ անգամ է աչքի ընկել մարտերում,—ասել է Կովպակը,—նրանցից շատերը մինչև մեզ մոտ գալը եղել էին գերմանական գերության մեջ, զգացել գերության կյանքի ամբողջ դառնությունն ու ֆաշիստական բանտերի ու համակենտրոնացման ճամբարների մահացու ծանրությունը: Նրանք հիտլերականների դեմ կռւում էին կրկնակի եռանդով, մեծ հմտությամբ ու հնարագիտությամբ: Մենք՝ ուկրաինացի պարտիզաններս, լավ ենք հիշում նրանց ու հպարտանում մեր մարտական հայ եղբայրներով»¹⁵:

Հայ պարտիզանների հուշերից տեղեկանում ենք, որ նրանց խումբը, որի անդամները դարձել էին հաբազատներ, մարտերի դադարի պահերին կարողով են հիշել հայրենի Անդրկովկասը, Հայաստանը, իրենց հարազատներին, կարպատյան մարտերում զոհված ընկերներին ու հատկապես սիրված կոմիսար Ռուդնևին, որի կորուստը մեծ վիշտ էր պատճառել բոլորին: Բազրատը միշտ ընկերներին հիշեցնում էր, որ ամեն անգամ հայերին հանդիպելիս Ռուդնևը ասում էր. «...լեզենդար հերոս Սասունցի Դավթի արժանավոր ժառանգներ»: Դա ոգևորում, պայքարի լիցք էր հաղորդում հայ մարտիկներին: Իսկ Վռամը, որը գեղեցիկ ձայն ուներ, հաճախ էր երգում նաև Ռուդնևի սիրած երգը.

Ուռենու տակ, մաքուր դաշտում,

Ուր մշուշն է մտնում դարան...

Ախ, թաղվել է այնտեղ փոսում,

Թաղվել կարմիր մի պարտիզան:

Հուշերը, երգերը ցասումով են լցրել պարտիզանների սրտերը: Այդ օրերին նրանք ջերմորեն ճանապարհում են իրենց սիրելի ընկերոջը՝ Վռամին, որը վերադաս հրամանատարության հրամանով գործուղվում էր Կամենեց-Պոդոլսկ՝ մի այլ միավորումում մարտնչելու¹⁶:

¹⁵ «Աւանգարդ», 20 փետրվարի, 1965 թ.:

¹⁶ Վ. Հովհաննիսյանը մի որոշ ժամանակ պարտիզանական ջոկատի հրամանատար էր Կամենեց-Պոդոլսկի մարզում: 1944 թ. դեկտեմբերին

1944 թ. հանվարի սկզբից դիվիզիան սկսում է իր նոր ռազմարշավը: Աստիճանաբար նրան են միանում պարտիզանների նոր խմբեր, դրանց թվում նաև հայեր: Այդ մասին դիվիզիայի հետախուզության հրամանատար, խորհրդային Միության հերոս, կապիտան Ի. Բերեժնոյը «Երկու ռեյդ» գրքում գրել է. «Սկսեցին մեզ մոտ գալ Կովեչի մարզի շրջաններից նոր համալրումներ... Հենց այդ ժամանակ մեզ միացան ֆաշիստական գերությունից փախած մի խումբ հայ զինվորներ ու սպաներ, ընդամենը 33 մարդ: ... Նրանք փախուստից հետո թափանցելով Վոլին, այնտեղ պարտիզանություն էին արել:

Դա մեր միավորման համար լավ համալրում եղավ»¹⁷:

Պարտիզանների այդ խումբը «Հաղթանակ» հայկական պարտիզանական ջոկատն էր, որը 1943 թ. գործել էր Արևմուտյան Ուկրաինայում, հետագայում միանալով Կովպակի անվան պարտիզանական դիվիզիային, հայ պարտիզանները մասնակցում են 1944 թ. եզրափակիչ երկու արշավանքներին: Նրանց թիվը աճում, հասնում է մինչև 100 մարդու:

Մանոթանանք «Հաղթանակ» ջոկատի գործունեությունը:

2. «Հաղթանակ» պարտիզանական ջոկատը

Խորհրդա-գերմանական ռազմաճակատում կրած մեծ կորուստների պատճառով հիտլերյան բանակը 1942 թ. մարդկային համալրումների սուր պակաս զգաց: Գերմանիայում հայտարարվեց տոտալ մոբիլիզացիա, ստիպված էին օգտագործել նաև ռազմագերիների ուժերը: Այդ ժամանակ օկու-

կարմիր բանակի գլխավոր շտաբի հրամանով հետախուզական աշխատանքի է գործուղվում Լեհաստան և Ռումինիա, 1945 թ. փոխադրվում է Բուդապեշտ, աշխատում որպես Համամիութենական վերահսկիչ հանձնաժողովի խորհրդային բանակի գլխավոր շտաբի ռադիոհանգույցի պետ: Բանակից գորացրվել է 1956 թ.: Պարգևատրվել է Հայրենական պատերազմի երկրորդ աստիճանի շքանշանով և մի շարք մեդալներով, որոնց թվում «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» առաջին աստիճանի մեդալով:

¹⁷ И. Бережной, Два рейда, Горький, 1967, с. 23—24.

պացված Լեհաստանում համակենտրոնացման ճամբարներում կենտրոնացված էին մեծ թվով խորհրդային ռազմագերիներ: Հիտլերյան բանակի հրամանատարութունը, նրանց բաժանելով ըստ ազգային պատկանելության և տեղափոխելով տարբեր վայրեր, հարկադրանքով ու խաբույթյամբ սկսում է կազմակերպել ազգային լեգեոններ, ստեղծվում են վրացական, ադրբեջանական, հայկական, ուզբեկական, թաթարական և ուրիշ զորամասեր, նպատակ ունենալով նրանց օգտագործել ինչպես ներքին պահակային ծառայությալն մեջ, այնպես էլ գերմանացի հրամանատարների ղեկավարությամբ մարտի հանել պարտիզանների և կարմիր բռնակի դեմ: Սակայն, ընդհատակյա կազմակերպությունների տարած աշխատանքների շնորհիվ ռազմագերիների մի որոշ մասին հաջողվում է խուսափել լեգեոնից: Դրա փոխարեն նրանք խմբերով քշվում են ֆիզիկական ծանր աշխատանքի՝ տարբեր վայրեր:

1942 թ. Դեմբլինի հայ ռազմագերիների ճամբարից կլովի մարզի բանվորական ճամբարներն են բերվում 700 հայ: Նրանց մի մասին հիտլերականները տեղափոխում են կլով քաղաքի զորանոցներում, իսկ մյուսներին՝ Զամոստիեի շրջանի Սելեց-Սեդլեցի երկաթուղակայարանի մոտ գտնվող ճամբարում: Անտանելի ծանր էր ռազմագերիների կյանքը: Զմռան ցրտերին, ամեն օր վաղ առավոտից կիսամերկ, հյուծված գերիները հիտլերյան զինված պահակների հսկողությամբ անտառում հաստաբուծ ծառեր էին կտրում և ապա տեղի լեհ և ուկրաինացի գյուղացիների բերած սալերի, սահնակների վրա բարձելով այն ուղարկում երկաթուղային կայարան:

Տառնյակներով մահանում էին ֆիզիկական ծանր աշխատանքից ու սովից: Կենդանի մնացած ռազմագերիներից յուրաքանչյուրն իր փրկության միակ հույսը կապում էր ճամբարից փախչելու հետ: Դեռևս Դեմբլինի ճամբարում նրանք ունեին իրենց ընդհատակյա կազմակերպութունը, որը կլովում նորից վերականգնվում է, սկսում են փախուստի ուղիներ որոնել, կազմվում են զաղտնի առանձին խմբակներ:

Սեւեց-Զավոնի ճամբարում ընդհատակայինների ընտրությամբ խմբերից մեկը գլխավորում է կուսակցության ներկայանի Լենինյան շրջկոմի ագիտպրոպագանդայի բաժնի նախկին վարիչ Սերգեյ Արկադիի Հարությունյանցը։ Սերգեյը կասկածանի կոչում է ունեցել, ծառայել էր Ղրիմի ռազմաճակատում մարտնչած գնդապետ Սիմեոն Զաքիյանի 390-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիայում, որպես գումարտակի կոմիսար։ 1942 թ. մայիսին նա ծանր վիրավոր վիճակում գերի էր ընկել։

Հարությունյանցի շուրջն են համախմբվում ռազմագերիներից մոտ 45 ստորգված, արիասիրտ կոմունիստներ և կոմերիտականներ՝ Հակոբ Հակոբյանը, Մաթևոս Խաչատրյանը, Հովհաննես Պետյանը, Սերգեյ Խալաթյանը, Վոլոդյա Տոճյանը, Երվանդ Ղասաբյանը, Լորիս Ամիրյանը, Շմավոն Բաբայանը, Երեմ Խաչատրյանը, Սուրեն Բաբախանյանը, Անդրանիկ Մելքոնյանը, Արիստակես Կլիշյանը և ուրիշներ։

Բայց փախուստի համար շատ կարևոր էր նաև դրսի օժանդակությունը։ Հարությունյանցը անտառում աշխատելու ընթացքում մտերմանում է անտառանյութ փոխադրող սայլապանների ավագի հետ, որը Լվով քաղաքի ընդհատակյա կազմակերպության անդամ էր։ Նա Սերգեյին է տրամադրում «Պրավդա» թերթից կտրված Սովինֆորմբյուրոյի ամփոփագրեր, փշալարեր կտրող մկրատ, տաք ձեռնոց, մննդամթերք։ Հալ ռազմիկները տեղեկանում են ռազմաճակատներում կարմիր բանակի տարած մեծ հաղթանակների մասին, որն արձանագրված է Գերագույն գլխավոր հրամանատարի՝ 1943 թ. հունվարի 25-ի հայտնի հրամանում։ Նրանք կրկնապատկված եռանդով լծվում են փախուստի կենսագործմանը։ Սայլապանների ավագի միջոցով հայ ռազմագերիների խմբին հաջողվում է անմիջական կապ հաստատել Լվովի Իվան Ֆրանկոյի անվան «Նարոդնի գվարդիա» ընդհատակյա պարտիզանական կազմակերպության ներկայացուցչի հետ, որն օգնում է կազմակերպելու ռազմիկների փախուստը։

1943 թ. ձմռանը Լվովի մարզի ճամբարներից առանձին խմբերով փախչում են շատ ռազմագերիներ, որոնց մեծ մա-

սը միանում է պարտիզաններին, մարտնչում ուկրաինական և լեհական տարբեր ջոկատներում, մյուսն էլ մնալով կլովում գործում է «Նարոդնի գվարդիա» ընդհատակյա կազմակերպության շարքերում¹⁸։

Հարուժյունյանցի ղեկավարած ռազմագերիների խմբի փախուստը կատարվում է 1943 թ. փետրվարյան մի ցուրտ գիշեր։ Փախչել հաջողվում է ընդամենը 21 հոգու, որոնք Հարուժյունյանցի և ուկրաինացի ուղեկցորդի առաջնորդությամբ արագ հեռանում են անտառի խորքը։ Հարուժյունյանցը խմբի անդամներին դիմելով ասում է. «Ահա թե ինչ, ընկերներ, հաշվի առեք, որ այժմ մենք մարտական խումբ ենք։ Դուք ինքներդ ինձ ընտրեցիք խմբի հրամանատար, ուստի պահանջում եմ, որ բոլորդ անառարկելիորեն կատարեք իմ հրամանը»¹⁹։

Սերգոն հին կոմունիստ էր, փորձված ղեկավար, մանկավարժ, պրոպագանդիստ։ Նա ճանաչված հեղինակություն էր դեռևս գերության մեջ։ Հրամանատարը խումբը բաժանում է 3 ջոկի։ Զոկերի հրամանատարներ են նշանակվում Լորիս Ամիրջանը, Երվանդ Ղասաբյանը, Սլավերդի Ֆահրոյանը, ջոկատի հետախույզության պետ՝ Անտոն Պողոսովը, քաղղեկ և կուսկազմակերպիչ՝ Հովհաննես Պետյանը։

Զոկատն իր գոյությունը երրորդ օրը Զավեդովսկի անտառի շրջանում գիշերը կատարում է առաջին մարտական գործողությունը։ Հետախույզները տեղեկություն են բերում, որ Ստրելչին գյուղի խճուղու վրա 3 գերմանացի զինվորներ լապտերի լույսի տակ աշխատում են գործի գցել խափանված ավտոմեքենան։ Զոկատի հրամանատարը անմիջապես որոշում է ընդունում՝ ոչնչացնել թշնամուն, խլել ղեկքը։ Երեք ջոկերը տարբեր կողմերից աննկատ մոտենալով հիտլերականներին, անաղմուկ վերջ են տալիս նրանց։

¹⁸ Տվյալները վերցրել ենք Լվովից, Վերա Դանիելովնա Վարյագինայի կողմից մեզ ուղարկված տեղեկանքից, տե՛ս ՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300ա, գ. 7, թ. 1—10։

¹⁹ С. Арутюнянц. По ту сторону фронта (Записки партизана), Ереван, 1967, с. 138.

Բացվում է ջոկատի առաջին մարտական հաշիվը՝ ոչընչացված է 3 ֆաշիստական զինվոր և մեկ ավտոմեքենա: Պարտիզանները գրավում են մեկ ձեռքի գնդացիր, երկու ավտոմատ, երկու ատրճանակ, 5 արկղ փամփուշտ, նռնակներ, մեծ քանակությամբ սննդամթերք և հեռանում:

Հետախուզության միջոցով պարզելով, որ մոտակա խուտորներում հիտլերականներ չկան, ջոկատը երկու օր Ստրելչին գյուղում հանգստանում է, իսկ երրորդ օրվա գիշերը նորից հեռանում է անտառի խորքը: «Մեր գործն արդար է, հաղթանակը մերը կլինի»,—ասում է պարտիզաններից Մաքսիս Խալաթյանը և առաջարկում ջոկատն անվանել «Հաղթանակ»: Բոլորը համաձայնվում են նրա առաջարկությանը: Այնուհետև կատարվում է երգման արարողությունը. «Ես Խորհրդային մեծ Միության քաղաքացիս, մտնելով պարտիզանական ջոկատի շարքերը, երգվում եմ, որ ղեներ ձեռքիցս բաց չեմ թողնի, քանի դեռ չի ոչնչացվել վերջին գարշելի ֆաշիստը մեր հողում... Արյան դիմաց արյուն, մահվան դիմաց մահ...»

Եթե ես իմ թուլության, վախկոտության և կամ չար կամքով խախտեմ երդումս և դավաճանեմ ժողովրդի շահերին, թող ես մեռնեմ ամոթալի մահով իմ ընկերների ձեռքով...»:

Այդ օրվանից ջոկատի հրամանատարը ուժեղացնում է զինվորական կարգապահությունը, կանոնավորում պահակային ծառայությունը, սահմանում կանոնավոր հետախուզություն: Այս ձեռնարկումները դառնում են ջոկատի մարտական գործունեության հաջողության նախապայմանը:

Բացի մարտական գործողություններից հայկական ջոկատը բնակչության շրջանում տարել է քաղաքական-ազդեցիկ աշխատանք: Պարտիզանները գյուղացիներին սովորեցրել են սաբոտաժի ենթարկել օկուպացիոն իշխանությունների միջոցառումները, թաքցնել հացը, մթերքը, որպեսզի դրանք չընկնեն հիտլերականների ձեռքը: Պարտիզանները սննդամթերք էին ստանում գյուղացիներից, միաժամանակ աշխատում էին կապվել տեղի ընդհատակյա կազմակերպու-

Յյան հետ, միանալ պարտիզանական որևէ ջոկատի ու գործել միասին:

Փոքր էր «Հաղթանակ» ջոկատը, վատ էր զինված, գործում էր Արևմտյան Ուկրաինայում տիրող արտակարգ բարդ իրադրությունների պայմաններում, որտեղ հիտլերյան զավթիչներից բացի վիստում էին կուլակային տարրերից բաղկացած բուրժուազգայնական բանդաներ՝ ուկրաինական բանդերականները և լեհական շուցմանականները: Նրանք ազգամիջյան թշնամանք, ընդհարումներ էին հրահրում Ուկրաինայի բնակչության շրջանում: Բանդերականները հայտարարում էին, որ կոչվում են Բեռլինի և Մոսկվայի դեմ անկախ Ուկրաինայի համար, բայց միաժամանակ զենք էին ստանում հիտլերականներից, արյունալի դատաստան տեսնում խորհրդային մարդկանց հետ, կոչվում պարտիզանների դեմ:

Այս անժամոթ միջավայրում հայկական ջոկատը, ցերեկները հեռանալով անտառները, գիշերները դիվերսիաներ էր կատարում ճանապարհներին, հարձակվում բնակավայրերում գտնվող թշնամու փոքր կայազորների վրա, ջախջախում նրանց, պաշտպանում բնակչությանը:

Ջոկատը երկրորդ դիվերսիոն գործողությունը կատարում է Պորեցկ գյուղի շրջակայքում: Հետախուզներից տեղեկություն ստանալով գերմանացիներին սպասարկող լճային ձրկնորսակայանի և յուղի գործարանի գոյության մասին, ջոկատը պայթեցնում է դրանք և Գորոխովկա-Ստարի-Պորեցկ խճուղու վրա գրավում 3 բեռնատար մեքենա: Մարտում սպանվում են ֆաշիստական 3 զինվոր, գերի վերցվում՝ 2-ը: Ջոկատը գրավում է զենքը, մեկ տոննա ձուկ, որոշ քանակությամբ յուղ, որից հետո ոչնչացնում ավտոմեքենաները: Պարտիզանները սպանված սպայի մոտ հայտնաբերում են տեղանքի տեղագրական քարտեզը: Այն կարևոր ծառայություն է կատարում ջոկատին, որը դեռևս կապ չունի ո՛չ մեծ երկրի, ո՛չ էլ տեղական ընդհատակյա կազմակերպությունների հետ:

Հաջորդ օրը ջոկատի մարտիկները խորտակում են թշնամու երկաթուղային գնացքը, գնդացրային կրակով ոչնչաց-

նում վագոններից փախչող մեծ թվով հիտլերականների: Այդ դեպքից հետո հիտլերականները պատժիչ խոշոր ուժեր են կենտրոնացնում Ստրելիչին գյուղի շրջանում և սկսում են «սանրել» մոտակա անտառները: Զոկատը, խուսափելով թըշնամու խոշոր ուժերից, գիշերը հեռանում է այգտեղից և լուսաբացին, կտրվելով թշնամուց, մտնում Կորոստենյան անտառ:

«Հաղթանակ» ջոկատի պարտիզանների երեալը Արևմուտյան Ուկրաինայի այդ շրջաններում չի վրիպում նաև բանդերականների ուշադրությունից: Մի քանի ընդհարումներից հետո նրանց ատաման Սլավկոն իր 4 թիկնապահներով բանակցելու է գալիս հայկական խմբի հրամանատարության հետ և առաջարկում գործել միասին: Զոկատի հրամանատարությունը հայտնում է, որ իրենք հայեր են, կոչվում են ֆաշիստական զավթիչների դեմ եղբայրական Ուկրաինայի ազատագրության համար: Հարությունյանցը հասկացնում է, որ իրենք մեծ ուժեր ունեն, լավ զինված են և կարող են գործել առանձին: Սլավկոն, լսելով հայերի մեծ ուժերի մասին, փոխում է խոսակցության տոնը, առաջարկում փոխադարձաբար չհարձակվել իրար վրա: Դրանով ավարտվում է նրանց առաջին բանակցությունը: Դա ժամանակավորապես անհրաժեշտ էր հայկական ջոկատի համար: Նա այդ վիճակում չէր կարող պայքարել միաժամանակ թե՛ գերմանական զավթիչների և թե՛ ուկրաինական բանդերականների դեմ:

«Հաղթանակ» հայկական ջոկատի հրամանատարությունը թուլցիկներով զիմում է տեղի բնակչությանը և ճամբարներում գտնվող ռազմագերիներին, կոչ անում համալրել պարտիզանական ջոկատի շարքերը, մարտնչել գերմանական զավթիչների դեմ: Առաջին իսկ կոչը, գրված ռուսերեն, ուկրաիներեն և հայերեն լեզուներով, ջերմ արձագանք է գտնում: 1943 թ. ամռան և աշնան ամիսներին փոքր խմբերով կամ անհատորեն ջոկատ են գալիս տեղի բնակիչները՝ ուկրաինացիներ, լեհեր, ֆաշիստական ճամբարներից փախած ռուս, հայ, վրացի և ղաղախ ռազմագերիներ: «Մեր ջոկատը աճեց շորս անգամ,—գրում է ջոկատի հրամանատար Ս. Հարու-

թյունյանցը,—այդ ժամանակ ջոկատում կային 45 հոգի հայեր»²⁰։ Նոր եկածների թվում էին Թադևոս Մալխասյանը, Սերգեյ Մխիթարյանը, Ժորա Օհանյանը, Միքայել Մովսիսյանը, Արամ Ծինասյանը։ Նորեկների մեջ էին Լվովի մարզի Անլեց-Ջավոնի ճամբարի ռազմագերիներ Ռաֆիկ Սահակյանը և Միքայել Գրիգորյանը, որոնք ընդհատակյա կազմակերպության անդամներ էին, բայց չէին հասցրել փախչել առաջին խմբի հետ։

Ջոկատի շարքերը համալրած նորեկները, հատկապես տեղացիները կարևոր հետախուզական օգնություն են ցույց տալիս ջոկատին։ Պարզվում է, որ հիտլերականները Պոլեսի-Կովեկշինայի, Դուբնո-Լվովի շրջանների որոշ բնակավայրերում փոքր կայազորներ և ոստիկանական թույլ ուժեր ունեն։ Ջոկատը հաջողությամբ ջախջախում, դուրս է բշտում նրանց բնակավայրերից, գրավում զենք և ռազմավար։ Օրինակ, Կոնյուխի գյուղում պարտիզանները պայթեցնում են ֆաշիստների ձեռքում գտնվող սպիրտի գործարանը, Սվինյուխի խոտորի անասնապահական ֆերման։ Հիտլերականները նոր ուժեր բերելով փորձում են ոչնչացնել ջոկատը, բայց կորուստներ կրելով ջախջախվում, հետ են շարտվում։ Այդ մարտում թշնամուց խլված ռազմավարի մեջ էր նաև մեկ ռադիոընդունիչ, որը մեծ երկրից կտրված ջոկատի համար մի կատարյալ գանձ դարձավ։ Դրանից հետո պարտիզանները հնարավորություն են ունենում ամեն օր լսել Մոսկվայից հաղորդվող հորհինֆորմբյուրոյի ամփոփագրերը, դրանք բազմացնել և տարածել բնակչության շրջանում, հասցնել ռազմագերիների ճամբարները։

1943 թ. սեպտեմբերն էր։ Թշնամին հետապնդելով ջոկատը, նրան հրետանային կրակի տակ է առնում Կոնյուխինի անտառում։ Ծանր վիճակի մեջ ընկնելով պարտիզանները գիշերը անաղմուկ փոխադրվում են Սվինարնի մեծ անտառը, բայց այստեղ, սեպտեմբերի 24-ին, Լուցկ-Վլադիմիր-Վոլինսկի խճուղու վրա ընդհարվում են հիտլերականների մի աջլ

²⁰ Ս. Հաբոպյունյանց, նշվ. աշխ., էջ 167։

խմբի հետ: Համարձակորեն կովի մեջ մտնելով պարտիզանները պայթեցնում են 1 զրահամեքենա, ոչնչացնում 14 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, գրավում 2 ձեռքի գնդացիր, 1 ավտոմատ և 20 հրացան:

Սեպտեմբերի 30-ին նույն շրջանում պարտիզանները նոր հարված են հասցնում կողոպուտից վերադարձող թշնամու խմբին, սպանում 6 հիտլերական, խլում են զենք և 10 սալցորեն, որն անմիջապես բաժանվում է գյուղացիներին: Զըհաշտվելով պարտության հետ, հիտլերականները հաջորդ օրը գրոհում են ջոկատի վրա, մարտի մեջ մտցնելով նաև ազգային լեգեոնի ստորաբաժանումներ, բայց արդյունքի չհասնելով, նոր կորուստներ կրելով, հետ են շարվում: Կորուստներ է ունենում նաև պարտիզանների ջոկատը:

Այդ մարտից հետո ջոկատի հրամանատարությունը համապատասխան եզրակացություն անելով, որոշում է ուժեղացնել թշնամու զորքերի շարքերում տարվող քայքայիչ աշխատանքը և ազգային լեգեոնի մարտիկներին ուղղում հետևյալ կողմ.

«Հայրենակիցներ, ձեր զենքը դարձրեք հիտլերականների դեմ... Զենքերը ձեռքներիդ անցեք խորհրդային պարտիզանների կողմը: Շտապեցեք, յվժմ դեռևս ուշ չէ ձեր մեղքը քավելու և թշնամու արյունով ձեր ամոթը մաքրելու համար»²¹:

Ջոկատի քաղաքական աշխատանքը որոշակի արդյունք է տալիս: Սեպտեմբեր ամսվա մարտերի ընթացքում լեգեոնից պարտիզանների կողմն են անցնում 16 ադրբեջանցի, 10 ուզբեկ և 8 վրացի զինվորներ:

«Հաղթանակ» ջոկատը բազմվորվելով Սվինարնի անտառում, ժամանակավորապես կտրվելով թշնամու հետապնդումներից, նոր հետախույզություն է կատարում Վլադիմիր-Վոլինսկի-Լուցկ երկաթուղագծերի եռամեկյունում գործելու համար: Հետախույզները տեղեկացնում են, որ գերմանական մեծածախիվ զորք է կենտրոնացված քաղաքներում, իսկ Սառնի-

²¹ Նույն տեղում, էջ 178:

ից հարավ՝ Կովելշինայի, Կրեմենցկի, Սլավուտցկի անտառները գրավել են ուկրաինական բանդերականների զինված ավազակային բանդաները, Ստարի-Գուտայի շրջանները՝ լեհական ազգայնականները՝ շուցմանականները: Ժողովուրդը ամենուրեք տեղուրի էր ենթարկված, ազգայնականները եղբայրասպան կոտորածներ էին հրահրում, քաղաքներն ու գյուղերը բռնակոծվում, ավերվում, կողոպտվում էին:

Չնայած թշնամիների գերազանց ուժերի առկայությանը հայկական փոքրիկ ջոկատը, այնուամենայնիվ, չէր կարող լուրջ դիտողի դերում մնալ: Նա հարմար առիթներին հարվածում էր հիտլերական զավթիչներին և ազգայնականների բանդաներին, խլում զենք և ռազմավար, պաշտպանում ժողովրդին: Հոկտեմբերի 16-ին ջոկատը Տուրիյսկի շրջանի Մոկրաց գյուղի մոտ հանդիպելով ստրկության քշվող ուկրաինացի գյուղացիների խմբին, համարձակորեն գրոհում է ուղեկցող հիտլերականների վրա և ազատում 120 հոգու: Նոյեմբերի սկզբին ջոկատի դիվերսիոն խումբը Տուրուպին կայարանի մոտ պայթեցնում է հիտլերականների վերանորոգած հրկաթուղագիծը, ոչնչացնում 1 շոգեքարշ, 2 վագոն: Մի որոշ ժամանակ կանգ է առնում հաղորդակցությունը:

«Հաղթանակ» ջոկատը հրապարակում է իր երրորդ ծավալուն դիմումը՝ ուղղված ուկրաինացիներին ու լեհերին, որի մեջ կոչ է անում եղբայրաբար միավորել ուժերը, մասնակցել ծավալվող համաժողովրդական պայքարին՝ ընդդեմ թրջանաժու, հանուն հաղթանակի և ազատության:

Մեջ ենք բերում կոչը ամբողջությանը:

«Քաղաքացիներ, —

Ձեզ են դիմում «Հաղթանակ» ջոկատի հայ պարտիզանները: Դիմելով, կոչ ենք անում, պայքարի ելք գերմանական ֆաշիզմի դեմ, այդ անիծված գազանների դեմ:

Ֆաշիզմը ժողովուրդներին մահ է բերում, ոչնչացնում է ազգային մշակույթը: Ֆաշիզմը արյան ծով է, կյանքի կործանում: Բայց մոտենում է հիտլերականների կատարած բոլոր չարագործությունների համար վերջնական հաշվեհարդարի ժամը:

Կարմիր բանակի հարվածների տակ գերմանական «ան-հաղթելի» բանակը մեկը մյուսի հետևից պարտություն կրելով նահանջում է դեպի արևմուտք:

Իրենց հայրենիքի ազատագրության և պատվի համար գերմանական զազանացած ֆաշիզմի դեմ պայքարի են բարձրացել նրա կողմից սաբկացված Նվրոպայի ժողովուրդները: Թշնամու թիկունքում ֆաշիստական զազանի դեմ հերոսաբար մարտնչում են հարավսլավացիները, սերբերն ու խորվաթները, լեհաստանում՝ լեհերը, Չեխոսլովակիայում՝ չեխերն ու սլովակները, Նորվեգիայում՝ նորվեգացիները, Ֆրանսիայում՝ ֆրանսիացիները, հորհրդային Միության ժամանակավորապես զավթված տարածքում՝ միլիոնավոր խորհրդային մարդիկ:

Ուկրաինացի և լեհ քաղաքացիներ, պայքարի ելեք ֆաշիստական բռնակալների դեմ, մի ենթարկվեք գերմանական պրովոկացիաներին: Հիշեցեք, որ հիտլերականները, ցանկանալով երկարաձգել իրենց անխուսափելի տապալման ժամը, դեռևս շարունակում են իրենց սև գործերը: Նրանք ժողովուրդներին թունավորում են մեկը մյուսի դեմ, հրահրում ազգային թշնամանք: Ուկրաինացիներին լարում են լեհերի, չեխերին՝ սլովակների, սերբերին՝ խորվաթների դեմ:

Գետապույի կողմից հրահրվող այդ հանցավոր գործերում ֆաշիստներին օգնում են իրենց ժողովրդին դավաճանած չարագործ, անվազակ, խիղճը և բարոյական կերպարը կորցրած մարդիկ, ուկրաինական և լեհական ազգայնական կոչեցյալները:

Թշնամուն լրիվ ոչնչացնելու համար պետք է գերմանական բռնակալության դեմ պայքարող բոլոր ազգությունների ուժերի միավորում (կոնսուլիդացում), անհրաժեշտ է ժողովուրդների պայքարի միացյալ ճակատ՝ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Ուկրաինացի և լեհ քաղաքացիներ:

Մի ենթարկվեք նողկալի թշնամական պրովոկացիաներին, մի ելեք մեկդ մյուսի դեմ, վճռեցեք գերմանացիներին և նրանց սպասարկումներին:

Օգնեցեք խորհրդային պարտիզաններին և կարմիր բանակին, մարդկության ազատարարներին, ֆաշիզմի լրիվ և վերջնական ջախջախման համար նրանց մղած պայքարին:

Թշնամուն ցույց տրվող ամեն մի օգնություն դավաճանություն է քո ժողովրդին, քո հայրենիքին:

Նա, ով կօգնի գերմանացիներին, նա թշնամի է և պետք է նրան ոչնչացնել:

Մահ գերմանական օկուպանտներին.

Կեցցե ժողովուրդների բարեկամությունը.

«Հաղթանակ» հայկական պարտիզանական ջոկատ»²²:

1943 թ. հոկտեմբերի 26-ին ջոկատը նորից փոխադրվում է Տուրիյակի անտառները՝ ինչպես միշտ նախօրոք մանրամասն հետախուզելով տեղանքը: Ճանապարհին նրանք գրոհում, ջախջախում են Գնոյնոյե և Վանդե-Վոլյա գյուղերի գերմանական փոքր կայազորները: Նրկու օրից հետո ջոկատի դիվերսիոն խումբը Տուրուպին կայարանի մոտ պայթեցնում է նաև երկաթուղագիծը, ոչնչացնում 1 շոգեքարշ և 2 վագոն: Դա խորհրդային պարտիզանների «ռեւսային պատերազմի» եռուն շրջանն էր. հայկական փոքր ջոկատը իր համեստ ավանդն է ներդնում այդ ընդհանուր պայքարում:

Նոյեմբերի 7-ին «Հաղթանակ» ջոկատը նշում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության պանծալի տարեդարձը: Պարտիզանները այդ օրը, խմբվելով ռադիոընդունիչի շուրջը, հետաքրքրությամբ լսում են Մոսկվայից հաղորդվող լուրերը, տեղեկանում են ռազմաճակատներում կարմիր բանակի տարած մեծ հաղթանակների և արագորեն դեպի արևմուտք շարժվելու մասին: Թևավորվելով, սկսում են ավելի համարձակորեն գործել:

Նոյեմբերի 8-ի գիշերը ջոկատը մտնում է Ստավոլիի խուտորը: Պարտիզանների առաջ նորից սարսոցուցիչ տեսարան է բացվում: Բանդերականները ջարդ էին կազմակերպել խաղաղ բնակչության շրջանում, բայց, նկատելով մոտենող

²² Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Сборник документов и материалов, Ереван, 1975, стр. 685—686.

պարտիզաններին, հեռացել էին: Այստեղ ջոկատի հրամանատարը բնակիչներից տեղեկանում է, որ շրջանում գործում է նաև ֆաշիստական պատժիչների մի ուրիշ խումբ: Զոհատը Տուրիյակի շրջանի Մացիևո քաղաքի մոտ ջախջախում է պատժիչների այդ խմբին և ազատում տաժառակրուՅյան քրե-վոդ բնակչության մի մեծ խմբի: Մարտում պարտիզանները սպանում են 14 հիտլերականի: Մի քանի օրից հետո Կովելի տակ պայթեցնելով երկաթգիծը, խորտակում են նաև 1 շոգե-քաբշ, 5 վագոն, իսկ խճուղու վրա՝ 2 բեռնատար ավտոմեքե-նա, ոչնչացնում 6 հիտլերականի, գրավում 6 հրացան, մեկ արկղ փամփուշտ, նռնակներ և 3 արկղ երշիկ ու պահածո:

Ավելի տպավորիչ էր Մացիևո քաղաքի ծայրամասում հիտլերականների դինապահեստի և պահակախմբի ոչնչաց-ման գործողությունը: Գիշերը պարտիզանները մտնելով պա-հակատուն ոչնչացնում են անձնակազմին, գրավում նրանց զենքը, և ապա, հրդեհելով դինապահեստները, հեռանում են:

Այդ շրջանում ջոկատը բավական փորձ էր ձեռք բե-րել ինչպես բնակչության շրջանում տարած քաղաքական աշ-խատանքների, այնպես էլ ֆաշիստական զավթիչների և բուր-ժուական ազգայնականների դեմ պայքարի ուղղությամբ:

Թշնամին աստիճանաբար ուժեղացնում է ջոկատի հե-տապնդումները: 1944 թ. նոր տարվա սկզբին հիտլերական-ների երկու վաշտ հարձակվելով պարտիզանների վրա շրջա-պատում են ջոկատը և ցանկանում լիկվիդացնել այն: Զո-կատը ծանր վիճակի մեջ է ընկնում, աշխատում է խուսա-փել մարտից, բայց չի հաջողվում և անհավասար կռվի մեջ է քաշվում: Բարերախտաբար գիշերը հիտլերականները դա-դարեցնում են հարձակումը՝ մյուս օրը շարունակելու համար:

Օգտվելով ժամանակավոր դադարից, պարտիզանները գիշերվա խավարի և առատ տեղացող ձյան տակ, զգուշու-թյամբ կտրվելով հակառակորդից, հեռանում են Մոսուրի անտառները և կորցնում իրենց հետքերը:

Զոկատը Մոսուրի անտառներում հարմարավետ գետ-նատնակներում հանգրվանելով որոշում է այդտեղ էլ անց-կացնել ձմեռը: Հունվարի 21-ի առավոտյան հետախույզները

անապասելի լուր են բերում. անտառին են մոտենում Կովպակի պարտիզանները: Այդ լուրը կաջժակի արագությամբ տարածվում, ուրախություն է պատճառում ջոկատի պարտիզաններին, որոնք ձգտում էին անպայման միանալ որևիցե պարտիզամեական խմբի: Դա անհետաձգելի խնդիր էր, որովհետև առանց այդ էլ փոքր անձնակազմը ամբիլի էր կրճատվել: Մարտերում ջոկատը զոհեր էր տվել, շարքից դուրս էին եկել նաև վիրավորները, որոնք հանձնվել էին գյուղացիների խնամքին: Ոմանք էլ ձմռան մատակարարման դժվարությունների պատճառով, գլխավորապես տեղացիները, ժամանակավորապես հեռացել էին իրենց բնակավայրերը: Այդպիսով, ջոկատում հիմնականում մնացել էր նրա նախնական կազմը, մեծամասնությամբ հայերը:

«Հաղթանակ» ջոկատի հրամանատարը, Կովպակյանների մոտենալու մասին տեղեկություն ստանալով, տազնապի ազդանշանով ոտքի հանելով իր պարտիզաններին, ընդառաջ է գնում: Կովպակյանները հայկական ջոկատի մասին գաղափար չունենալով, առաջին վայրկյանին թշնամու տեղ ընդունելով նրան՝ հեռվից կրակ են բացում: Մանր վիրավորվում է հայ պարտիզաններից Միքայել Գրիգորյանը: Ազդանշաններ տալով դադարեցնելով կրակը և ապա իրար մոտենալով «Հարադատներ» բացականչություններով՝ ողջագուրվում են հայ և ուկրաինացի պարտիզանները:

Եկողները Կովպակի անվան պարտիզանական դիվիզիայի 3-րդ գումարտակի (հետագայում գնդի) հետախույզներն էին՝ իրենց հրամանատար, լեյտենանտ Սամչենկոյի ղեկավարությամբ: Ստավոլիի գյուղի բնակիչների ներկայությամբ՝ թռուցիկ միտինգից հետո Սամչենկոյի ուղեկցությամբ «Հաղթանակ» ջոկատի պարտիզանները, «Մեր Մոսկվան» երգը երգելով, մեկնում են Կովպակյան միավորման հրամանատարությամբ ներկայանալու: Ճանապարհին մահանում է վիրավորված Մ. Գրիգորյանը, ջոկատի մարտիկները խոր վշտով Վլադիմիրով գյուղում թաղում են իրենց մարտական ընկերոջը:

Գումարտակի հրամանատար Բրայկոն իր հետախույզներից տեղեկանալով հայկական ջոկատի մոտենալու մասին, անմիջապես հայտնում է միավորման շտաբին. «Հենց նոր կապվեցի հայկական ջոկատի հետ: Գործել է՝ արմունկային կապ ունենալով Սոսենկոյի բանդայի հետ: Հաղորդեցին մեր կողմն անցնելու անառարկելի հնազանդություն: Սոսենկոյից դավթել են բոլոր ծանր զենքեր-ականանետներ, հաստոցավոր գնդացիներ և իմ հետախույզների հետ միասին շարժվում են դեպի գումարտակ: Խնդրում եմ ցուցում: Բրայկո»²³:

Դիվիզիայի հրամանատար Վերշիգորան, որը շտաբում հրամանատարների խորհրդակցություն էր հրավիրել, հրապարակում է Բրայկոյից ստացած հաղորդումը: Ավարտելով խորհրդակցությունը, Վերշիգորան հրամայում է բոլոր հրամանատարներին մեկնել իրենց դորամասերն ու ստորաբաժանումները: Շտաբում մնում են միավորման քաղտեղակալ Միկոլայ Սոլդատենկոն, շտաբի պետ Վ. Ա. Վոյցեխովիչը՝ հայկական ջոկատի ղեկավարների հետ հանդիպելու, ջոկատի ընդունելության հարցը լուծելու համար: Վերշիգորան հրամանատարներից իր մոտ է պահում նաև Բագրաձեին իբրև կովկասցի:

Շուտով «Հաղթանակ» ջոկատը հասնում է Մոսուր գյուղը: Ջոկատի պատվիրակները՝ ջոկատի հրամանատար կապիտան Ս. Հարությունյանցը, Անտոն Պողոսովը և Վոլոդյա Տոնյանը ներկայանում են միավորման հրամանատարության շտաբ: Հանդիպումը՝ և փոխադարձ ծանոթությունը տեղի են ունենում անկեղծ և ջերմ մթնոլորտում:

— Դե ինչ, եկեք ծանոթանանք— առաջարկում է Վերշիգորան,— պատմեցեք Ձեր մասին ինչ որ անհրաժեշտ եք համարում:

Հայ ընկերները լուռ են, չգիտեն ինչից սկսել: Նրանց դրությունից դուրս է բերում Բագրաձեն՝ ասելով.

— Սկսեցեք թեկուզ անոմա ազգանուններից:

Դրանից սիրտ առած անմիջապես սկսում է Պողոսովը:

²³ П. П. Вершигора. Рейд на Сан и Вислу, М., 1960, с. 156.

— Անտոն Սեմյոնովիչ Պողոսով, ծնվել էմ Բաքվում, 1912 թ., մասնագիտությամբ՝ լեռնային տեխնիկ-ինժեներ: Սովորել էմ Կիրովի անվան Պրոմակադեմիայում: Պատերազմից առաջ աշխատել էմ Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմում:

Վերջիգորան հետաքրքրվում է՝ գերմանացիների մոտ ո՞ր ճամբարում են եղել և ի՞նչ կապ են ունեցել բանդերականների հետ: Այդ հարցերին անմիջապես պատասխանում է Հարությունյանցը:

— Զեկուցում էմ, ավագ գումարտակային կոմիսար Հարությունյանց Սերգո, մեր փոքրիկ հայկական պարտիզանական ջոկատը կազմակերպվել է թշնամու թիկունքում՝ 1943 թ. մարտ ամսին: Սկզբում գործել ենք Լեհաստանում, Զամոստյեի տակ, իսկ ապա Կովելի և Վլադիմիրովի միջև: Արտակարգ այդ բարդ իրադրության մեջ դժվարին ուղի ենք անցել, պահպանել ենք մեր ինքնուրույնությունը:

Ընկերները մեկը մյուսին լրացնելով պատմում են, որ իրենց ջոկատի անդամների մեծ մասը եղել են 317-րդ հրաձգային դիվիզիայի նախկին ռազմիկներ, գերի են ընկել Խարկովի տակ 1942 թ. գարնան շրջապատման ժամանակ, իզլում—Բարվենկովյան օպերացիայում: Եղել են Դեմբլինյան ճամբարում, կտրուկ հրաժարվելով լեգեոնի շարքերը հավաքագրվելուց, գերմանացիները նրանց քշել են բանվորական ճամբար, որտեղից և փախել-դարձել են պարտիզան:

Հայ ընկերները տեղեկացնում են Վլադիմիրսկի անտառում գործող Սոսենկոյի բանդայի, շտաբի ղեկի պահեստների, ճահիճներով շրջափակված դպրոցի գտնվելու վայրերը, նրանց մոտենալու գաղտնի ճանապարհները:

Այս տեղեկությունները ուրախացնում են կովպակյաններին: Նրանք լսել էին բանդերականների դպրոցի՝ «Անտառի սատանաների» մասին, բայց չգիտեին նրա գտնվելու վայրը: Վերջիգորան կարգադրում է շտաբի պետ Վոյցեսլավիչին պլան կազմել, մոտակա օրերին հայ ընկերների մասնակցությամբ ոչնչացնել բանդերական կարիճների այդ բույնը:

Սրանով ավարտվում է «Հաղթանակ» ջոկատի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումը և փոխադարձ ծանոթությունը: Վերջիգորա՞ն, որն իր կյանքում շատ բան էր տեսել, հավատ ընծայելով նորեկ հայ պարտիզաններին և իր միավորման շարքերը ընդունելով նրանց, ասում է. «Անձամբ ինձ մոտ կասկած չկար, որ մեր առջև կանգնած էին ողբերգական ճակատագրի և մեծ արիություն մարդիկ»²⁴:

Հայ պարտիզանները սիրով ու հարգանքով են համակվում Վերջիգորայի նկատմամբ, որպես հճուտ հրամանատարի, մաքուր խղճի տեր մարդու: Նորեկներին ջերմորեն են ընդունում կովպակյան դիվիզիայի հայ և վրացի հին պարտիզանները: Առանձնապես հրձվանք է ապրում 1-ին գումարտակի, հետագայում գնդի հրամանատար, խորհրդային Միության հերոս Դավիթ Բագրաձեն, նա մոտենում և ծանոթանում է իր հայրենակից հայ պարտիզանների հետ և հրամանատարությունը հավաստիացնում, որ նրանք «մեր տղաներն են»: «Ժամանած պարտիզանները շատ լավ տեսք ունեն, տղաները ոնց որ ընտրովի լինեն»²⁵:

Բագրաձեն նույնիսկ հրամանատարությունը խնդրում է, որ նորեկներին ուղարկեն իր զորամասը, բայց Վերջիգորա՞ն շտաբի հրամանով հայկական ջոկատը ամբողջությամբ հանձնում է խորհրդային Միության հերոս Պետյա Բրայկոյի հրամանատարությամբ գործող 3-րդ գնդին: Զոկատը դառնում է գնդի 2-րդ վաշտը, որի հրամանատար է նշանակվում «Հաղթանակ» ջոկատի նախկին հրամանատար կապիտան Սերգեյ Արկադիի Հարությունյանցը²⁶:

²⁴ «Հաղթանակ» ջոկատի ներկայացուցիչների կովպակյան միավորման հրամանատարության հետ ունեցած հարցազրույցի բովանդակությունը համառոտել ենք: Ավելի մանրամասն տե՛ս Պ. Վերջիգորայի «Рейд на Сан и Вислу» աշխատության 158—163 էջերում:

²⁵ Давид Баградзе, Кровью героев, Тбилиси, 1956, с. 352.

²⁶ Ս. Ա. Հարությունյանցը ծնվել է 1904 թ., Թբիլիսիում, 1927 թ. անդամագրվել է կոմունիստական կուսակցությանը: 1941 թ. Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբից մեկնել է բանակ, ծառայել հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայում, որպես գումարտակի կոմիսար: 1942 թ. մայիսին գերի է

Դիվիզիայի տարբեր զորամասերում հայ պարտիզանները հրամանատարական տարբեր պաշտոնների են առաջ քաշվում՝ Վոլոդյա Տոնյանը նշանակվում է գումարտակի կոմիսար (ավելի ուշ գնդի կուսբյուրոյի քարտուղար), վաշտի հրամանատարների տեղակալներ են նշանակվում Երվանդ Ղասաբյանը, Անտոն Պողոսովը, Սարգիս Սարգսյանը, դասակի և ջոկի հրամանատարներ՝ Ռաֆիկ Սահակյանը, Անդրանիկ Մեղքոնյանը, Լորիս Ամիրյանը, Դրիգոր Ավետիսյանը, հրանոթի հրամանատարներ՝ Սերգեյ Խալաթյանը, Գեորգի Օհանյանը, Միքայել Մովսիսյանը, քաղաշխատողներ են դառնում Հովհաննես Պետյանը, Ալավերդի Ֆահրուջանը, Հակոբ Հակոբյանը և ուրիշներ:

Հայկական «Հաղթանակ» ջոկատի՝ 2-րդ վաշտ դառնալու մասին դիվիզիայի հրամանատար Վերշիգորան հետևյալն է գրել. «1944 թ. սկզբին Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, Կովպակի անվան ռկրաինական պարտիզանական դիվիզիան ինհաստանում արշավ կատարելու առաջադրանք ստացավ: Մեր ուղին անցնում էր Վոլինով ու Լվովի մարզով: Վոլինում մեզ հանդիպեց մոտ մեկ տարի թշնամու թիկունքում գերմանական զավթիչների դեմ մարտնչած զինված հայրենասերների խումբը: Ընկերները Մեծ երկրի հետ կապ չունեին, թույլ էին զինված, բայց լավ քոթակել էին գերմանացիներին ու նրանց հավելուկներին՝ ուկրաինական նացիոնա-

րենկում, 1943 թ. գարնանը փախչելով գերությունից, պարտիզանական պայքար է մղում ֆաշիստական զավթիչների թիկունքում՝ Արևմտյան Ուկրաինայում: 1944 թ. հունվարին իր ջոկատով միանում է կովպակյան պարտիզանական դիվիզիային, նշանակվում վաշտի հրամանատար, մարտերում ձեռք է բերում հմուտ հրամանատարի և քաղաղմիկի համբավ: Երկու անգամ վիրավորվելով ամռան ուղարկվում է թիկունք՝ բուժման, որից հետո անցնում է քաղաքացիական աշխատանքի: Վերադառնալով Թբիլիսի, նշանակվում է 25-րդ միջնակարգ դպրոցի դիրեկտոր, նվիրվում երիտասարդության ուսուցման և ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գործին, արժանանում վաստակավոր ուսուցչի կոչման: Ս. Ա. Հարությունյանցը պարգևատրվել է «Կարմիր աստղի», «Պատվո նշան» շքանշաններով, «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» առաջին աստիճանի մեդալով, գրել է «По ту сторону фронта» գիրքը և շատ հոգվածներ:

լիստեներին: Նրանք մտան մի առավել փորձված զորամաս՝
Կովսակի անվան դիվիզիայի երրորդ գունդը, որի հրամա-
նատարն էր խորհրդային Միության հերոս ընկեր Բրայկոն»²⁷:

3. Կովսակի անվան պարտիզանական դիվիզիայի հայկական վաշտը

Կովսակյան միավորումը 1944 թ. հունվարի 22-ին սկը-
սում է դեպի Լեհաստան իր Լվով-Վարշավյան ռազմարշա-
վը: Ուկրաինական պարտիզանական շարժման շտաբի առա-
ջագրանքով միավորման առաջ խնդիր էր դրված՝ մարտեր
ծավալել թշնամու հաղորդակցության ուղիներում, խանգարել
դեպի արևելյան ռազմաճակատ կատարվող նրանց փոխա-
դրումները, ոչնչացնել կենդանի ուժն ու տեխնիկան, զինա-
մթերքը, կուտակած կերը, ագիտացիա տանել բնակչության
մեջ, նրանց պայքարի հանել ֆաշիստական ղավթիչների դեմ,
ժամհրակել կարմիր բանակի հարձակվող զորքերին:

Թիավորման հրամանատարությունը, իր կազմած պլանի
համաձայն, որոշել էր առաջին հարվածը հասցնել ուկրաի-
նական ազգայնական Սոսենկոյի բանդային, որի մասին ու-
շագրավ տեղեկություններ էին հաղորդել «Հաղթանակ» ջո-
կատի հայ պարտիզանները: Բանդան բազավորված էր Մո-
սուրից մոտ 60 կիլոմետր հեռավորության վրա և լուրջ խո-
չընդոտ էր հանդիսանում:

Գործողությունը պետք է կատարվեր գիշերը, հանգար-
ծակի գրոհով: Բայց բանդային մոտենալու համար անհրա-
ժեշտ էր ունենալ նրա օրվա նշանաբանը:

Այդ հարցի լուծումը իր վրա է վերցնում հայկական վաշ-
տի հրամանատար Ս. Հարությունյանցը: Նա ծանոթ էր Սո-
սենկոյի բանդայի անտառի դպրոցի զինղեկ Սեմենյուկին:
Սեմենյուկը ֆաշիստական ճամբարից փախած խորհրդային
ռազմագների էր. հարկադրանքով էր ծառայում այդ դպրո-
ցում և գաղտնի միշտ օգնում և կարևոր տեղեկություններ էր

²⁷ ՏԵՍ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 1, թ. 1:

հաղորդում հայ պարտիզաններին: Հարուժյունյանցը դիմում է Սեմենյուկին, որը սիրով կատարում է նրա խնդրանքը: Վերջիգորան այդ մասին գրել է. «Հարուժյունյանցին հաջողվեց կապվել Սեմենյուկի հետ, և նա հայտնեց նույնիսկ երկու օրվա նշանաբանը և նշանականը: Խոստացավ կատարել նաև մեր մյուս խնդրանքը՝ խուճապ սերմանել դպրոցում:

— Նս ձեզ ասում էի, այդ տղան մեր մարզն է: Ամեն ինչ կանի,— գովում էր Սեմենյուկին Հարուժյունյանցը: Գոհ էր նրա հետ իր բանակցությունից»²⁸:

Վլադիմիրովից դուրս գալով, միավորումը 7—9 կիլոմետր ձգվող շարասյունով շարժվում է դեպի Կովկել-Վլադիմիր-Վոլինսկի երկաթուղագիծը: Հայ պարտիզանների վաշտը, որի մարտիկները լավ ուսումնասիրել և ծանոթ էին տեղանքին, առաջադրանք էին ստացել շարժվել միավորման շարանյան գլխամասում, ուղի հարթել, ապահովել շարժման անվտանգությունը: Նրանք հպարտ էին իրենց վստահված պատասխանատու մարտական առաջադրանքով և այն կատարում էին անձնվիրություններ: Հայկական վաշտի շարքերն էին համալրել նաև մի խումբ ուկրաինացի և ռուս փորձված հին պարտիզաններ ու հրամանատարներ: Դա ավելի էր բարձրացրել վաշտի մարտունակությունը:

Հոմեվարի 26-ի գիշերը պարտիզանները մոտենում են փշալարերով և կրակակետերով շրջափակված Տուրուպին երկաթուղային կայարանին: Վաշտի հրամանատար Հարուժյունյանցը իր ստորաբաժանումներից մեկն ուղարկում է կայարանը շրջապատելու, իսկ մյուսը պատրաստում է ճակատից հարձակվելու համար: Հետախույզները ղգուշությամբ շարքից հանում են պահուկներին, որից հետո վաշտը համկարծակի գրոհի է անցնում: Նոնակային հարվածներով և գնդացրային կրակ թափելով հիտլերականների դիրքերի վրա, ճնշելով դժգոսները և կրակակետերը, այնտեղից դուրս մղելով հիտլերականներին, պարտիզանները գրավում են կայարանը: Դա

²⁸ П. П. Вершигора, Рейд на Сан и Вислу, М., 1960, с. 190.

հնարավորություն է ստեղծում միավորման համար անցնել երկաթուղագիծը և ոչնչացնել բանդերականների որջը:

«Մենք ճնշեցինք հիտլերականների կրակակետերը և գրավեցինք երկաթուղու անցուղին,—գրում է Հարությունյանը,—բացված էր պարտիզանական միավորման հետագա շարժման ճանապարհը: Առաջ շարժվելով մենք դուրս եկանք Սվինարնի, Կորոտնիցկի և Զավեդեյան անտառները, այդպիսով մտանք Լվովի մարզի տերիտորիան: Մի շարք գյուղերում ոչնչացրինք ֆաշիստ-ոստիկանական կայազորներ և ուկրաինական ազգայնականների օջախներ»²⁹:

Այդ մարտերում գլխավին ջախջախվում է Սոսենկոյի բանդա, որը չարիք էր դարձել պարտիզանների և ուկրաինացի ու լեհ բնակչության համար: Չկարողանալով լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, բանդերականները խուճապի մատնված փախչում են՝ թողնելով ռազմավար, սպանվածներ ու գերիներ: Գիշերային սպիտակեղենով փախչում է նաև Սոսենկոն: Յրիվ է գալիս նրանց շտաբը, անտառի սպայական դպրոցը:

Միավորման հրամանատար Վերշիգորան, հանրագումարի բերելով արդյունքները, արձանագրել է, որ ձեռք է բերված զենքի և հատկապես պարենի մեծ պաշար, որը միավորմանը կբավարարի մեկ ամսից ավելի: Նա հաղթական այդ գործողության մեջ ավելի գնահատում էր նրա հոգեբանական նշանակությունը. «Մենք օգնեցինք ուկրաինական ժողովրդին ըմբռնելու, թե ո՞վ է բարեկամը և ով՝ թշնամին»³⁰:

Հայ պարտիզանների վաշտը, միավորման կազմում ապրելով լիարյուն մարտական կյանքով, 1944 թվականի ընթացքում, գնդերի և ստորաբաժանումների հետ միասին, մարտերով անցնում է Արևմտյան Ուկրաինայի, Լեհաստանի և Բելոռուսիայի բազմաթիվ մարզերով: Պարտիզանները շարժվում էին թշնամու տեխնիկայի համար անանցանելի տեղանքով, խիտ անտառներով, ճահիճներով, գյուղական ճա-

²⁹ «Незабываемые годы», сборник, Тбилиси, 1975, с. 195.

³⁰ П. П. Вершигора, նշվ. աշխ., էջ 197:

նապարհներով: Գիշերային հարձակումներով դուրս գալով թշնամու կարևոր հաղորդակցության ուղիները՝ խորտակում էին գնացքներ, պայթեցնում երկաթուղային գծեր, կամուրջներ, ջախջախում կայազորներ: Այդ գործողություններում միավորման հրամանատարությունը հաճախ ինքնուրույն գործելու առաջադրանք էր տալիս առանձին զնդերի, գումարտակների, կամ վաշտերի, աշխատելով պահպանել հիմնական ուժերը վճռական գործողությունների համար: Ինքնուրույն գործելու առաջադրանք էր ստանում նաև հայ պարտիզանների 2-րդ վաշտը և այն կատարում էր հաջողությամբ:

Գուբնոյի և Բրոդի շրջանում 3-րդ գունդը, որի շարքերում էր 2-րդ վաշտը, ինքնուրույն գործելու կարևոր առաջադրանք է ստանում՝ թշնամու ուշադրությունը իր վրա գրավելով նրան հեռացնել միավորմանը հետապնդելուց: Դա ռազմարշավի 6-րդ օրն էր: Գունդը ամբողջ գիշերը շարժվելով դեպի արևմուտք, արևածագին հասնում է Բորմոլ կիսավեր քաղաքը: Անցնելով Ստիր գետը, դուրս է գալիս Կիև-Լվով խճուղին և անակնկալ կերպով ընկնում ռազմաճակատ մեկնող զերմանական 4-րդ տանկային բանակի դոտին, զնդակոծվում նրա մեքենայացված զորամասի կողմից: Վտանգավոր վիճակ է ստեղծվում զնդի համար. ղոհվում է շտաբի պետը, սպանվում են մի քանի պարտիզաններ: Խուսափելով թշնամու խոշոր ուժերի հետ առճակատումից, պայթեցնելով 2 կամուրջ և ականապատելով երկաթուղագիծը, ռազմարշավի 10-րդ օրը գունդը հասնում է Բրուսնո գյուղը և միանում դիվիզիայի հիմնական ուժերին, որոնք հաջողությամբ կատարել էին Լվով-Վարշավա խճուղու անցումը:

Հայ պարտիզանները պայքարի բովում ավելի կոփվեցին: Վարշավա-Լվով խճուղին անցնելիս աչքի ընկան Հ. Պետյանը, Ա. Ֆահրոյանը, Ս. Խալաթյանը, Ա. Պողոսյանը, Ա. Ղլիշյանը, Վ. Տոնյանը, Լ. Ամիրյանը, Շ. Բաբայանը և ուրիշներ: Այդ շրջանում պարտիզանները իրար հետեից գրոհով գրավեցին Լոբաչև, Տորնոգրուդ, Լյուբչինեց քաղաքները, ոչնչացրին թշնամու ձեռքին գտնվող կապի հանգույցներ, կամուրջներ, էլեկտրակայաններ և այլն:

Ռազմարշավի ճանապարհին, փետրվարի 12-ին կով-
պակայիններին են հանդիպում 21 հայեր, որոնցից 5-ը փա-
խել էին կովի մարզի Սելեց-Ջավոնյեի ռազմագերիների
ճամբարից, իսկ 16-ը գննելու նաումովի բրիգադի Միկո-
յանի անվան հայկական ջոկատի պարտիզաններից էին և
հետ էին մնացել երթի ժամանակ: Նրանք ընդգրկվեցին Հա-
րությունյանցի 2-րդ վաշտում: Նորեկների մեջ էին հմուտ
գնդացրորդներ Ազատ Հակոբյանը և լեյտենանտ Գրիգոր Ա-
վետիսյանը, որոնք հետագայում աչքի ընկան բազմաթիվ
մարտերում: 2-րդ վաշտում աստիճանաբար ավելանում է
հայ պարտիզանների թիվը և հասնում մինչև 100 մարդու:

Փետրվարի հրկրորդ կեսին Կովպակյան դիվիզիան, անց-
նելով Արևմտյան Բուզ գետի աջ ափը, դուրս է գալիս ԽՍՀՄ
1939 թ. պետական սահմանը և մտնում օկուպացված Լեհաս-
տանի տարածքը: Այդ անցման ժամանակ թշնամու ուժերի
դասավորության, օդանավակայանի տեղի վերաբերյալ հե-
տախուզական տվյալներ ձեռք բերելու գործում կարևոր առա-
ջադրանք է կատարում 2-րդ վաշտը՝ իր հետախույզների խմ-
բերով:

Կովպակյան միավորումը լեհական հողում գործում է
Ռավա-Ռուսսկայա և ապա Ցեշանով-Տարնովգրադ-Բելգորոյ-
Յանով շրջաններում: Լեհ բնակչությունը ամենուրեք գրկաբաց
էր ընդունում խորհրդային պարտիզաններին, հիանում թըշ-
նամու խորը թիկունքում նրանց կատարած համարձակ ռազմ-
արշավով: Կովպակյանները հանդիպում են լեհական պարտի-
զանների տամնյակ ջոկատների, օգնում, եղբայրաբար հա-
մագործակցում նրանց հետ և ջախջախիչ հարվածներ հաս-
ցընում հիտլերյան կայազորներին:

Այդ ժամանակ բարդ և խճճված իրադրություն էր ստեղծ-
վել Լեհաստանում: Ֆաշիստական զավթիչներից բացի, երկ-
րում ստոր դավաճանություններ էին կատարում լեհ ռեակցիոն
բուրժուազգաձևական տարրերը և հատկապես լոնդոնյան լեհ
վտարանդիների՝ Սոսնովսկու, Միկոլայչիկի գլխավորած կա-
ռավարությունը, նրանց գործակալները: Նրանք ստոր պրո-
վոկացիոն լուրեր էին տարածում խորհրդային Միության և

կարմիր բանակի մասին և դրանով, փաստորեն, օժանդակում ֆաշիստներին: Բայց լեհ բանվոր դասակարգը և բնակչության ճնշող մեծամասնությունը համակրանքով էր համակված խորհրդային Միության հանդեպ և անհամբեր սպասում էր հաղթական կարմիր բանակին, որի հաջողությունների հետ էին կապում ֆաշիզմի լծից իրենց ազատագրության, երկրում դեմոկրատական կարգերի հաստատման հույսերը:

Կովպակյան միավորումը, նրա զորամասերը լեհաստանում շարունակ շարժման մեջ էին, լեհ պարտիզանների հետ միասին հարվածներ էին հասցնում թշնամուն: Լիկվիդացնելով Տարնովգրադի գերմանական կայազորը, նրանք գրավում են վառելիքի և կենսամթերքների հարուստ պահեստներ: Գրավված 200 տոննա կենսամթերքը անմիջապես բաժանվում է սովի մատնված լեհ բնակչությանը:

Այս մարտերի մեջ էին շարունակ նաև միավորման 3-րդ գունդը և նրա 2-րդ վաշտի հայ պարտիզանները: Նրանք դեռևս փետրվարի 17-ին պայթեցրել էին Վիրվա և Լուցկ գետերի կամուրջները, ջախջախել Ռուդա-Ռժանեցկա գյուղի կայազորը: Բայց նրանց ամենափառավոր հաղթանակը փետրվարի 22-ին Սան գետի ափին լեհական Ուլիանով քաղաքի գրավումն էր, նրա կայազորի ջախջախումը, որի մեջ առաջնային դեր էր հատկացվել Հարությունյանցի վաշտին:

Ուլիանով քաղաքը մեծ չէր, բայց ուներ ուժեղ կայազոր, ռազմաօդային ուժերի մի զորամաս, ռադիոկայան, ռազմական հարուստ պահեստներ, որոնք հսկվում էին ուժեղ պահակային կազմով: Անհրաժեշտ էր ջախջախել, գրավել դրանք: Դա դիվիզիայի հետագա ռազմարշավի համար խիստ կարևոր էր, քանի որ քաղաքի գրավումով շարքից դուրս էր գալու նաև մոտակայքում գտնվող ֆաշիստական օդանավակայանը:

Վաշտի քաղղեկ Հ. Պետյանը այդ գործողության մասին հիշելով գրել է, որ գնդի հրամանատար Բրայկոն քաղաքը՝ 2-րդ վաշտի կողմից առաջինը գրոհելու առաջադրանքը տալուց հետո, ավելացրեց. «Ձեզ հետ կլինի մի լեհ գնդապետ, ձեզ կօգնեն նաև այլ ջոկատներ, սակայն հրամանի հիմնական խնդիրը դուք եք կատարելու:

Կապիտան Սերգեյը վեր կացավ տեղից և ասաց.

— Հրամանը կկատարվի...»³¹:

Լեհ պարտիզանների օժանդակությամբ տեղեկանալով կայազորի ուժերի և դասավորության մասին, վաշտի հետախույզները փետրվարի 22-ի գիշերը թափանցելով քաղաք, նախ կտրում են կապի գծերը, անաղմուկ վերացնում ժամապահներին: Դրանից հետո վաշտի հիմնական ուժերը շրջապատում են կայազորի գլխավոր մասնաշենքը, որտեղ տեղավորված էին մեծ թվով օդաչուներ, օդանավակայանի պահակախումբը և հակաօդային պաշտպանության ալլ ուժեր:

Նուսափելով արշավահեղությունից, գերմանական կայազորին համեմատելու առաջարկություն է արվում: Բայց հիտլերականները, մերժելով առաջարկությունը, սկսում են շենքի պատուհաններից կրակ բացել և մոտակա ամրություններից նռնակներ նետել հարձակվող պարտիզանների վրա: Վաշտը, որն արդեն թափանցել էր քաղաքի փողոցները, շարունակում է գրոհը. «Գրոհի ժամանակ Հարությունյանի վաշտը առաջ նետվեց, ձնշելով թշնամու պաշտպանությունը մտավ քաղաք»,—գրում է Բագրաձեն³²:

Վաշտի հրամանատար, կապիտան Ս. Հարությունյանցը, Վ. Տոնյանին, նրա երկու ականաձիգներին հրամայում է շենքը պայթեցնել: Տեղի է ունենում ուժեղ պայթյուն, կայազորի շենքը ծածկվում է ծխի և փոշու մեջ: Նրևում է նաև հրդեհի հրացուրը: «Ամռնալը կատարեց իր գործը,—գրում է Հարությունյանցը: Հիտլերականները վեր բարձրացրած ձեռքերով սկսեցին դուրս գալ իրենց թաքստոցներից: Գերմանացիների գլխին ճայթել էր վրեժի փոխհատուցման ամպրոպը: Այդ րոպեին ծխի ու հրացուրի միջից ես տեսա ամենից համեստ Հակոբյանին ու ջլապինդ Ա. Ֆահրոյանին, որոնք ջարդում էին ռադիոսարքավորումը: Նրանց աչքերում ես տեսնում էի վրեժի ու ցասման հուրը: Նրանց մեջ ես տեսա Նրևանի պետական համալսարանի դոցենտ Հ. Պետյանին, որն առաջինը

³¹ «Նրևան», 27 փետրվարի, 1963 թ.:

³² Д. Баградзе, նշվ. աշխ., էջ 441:

խոժեց պաշարված շենքը, գերի վերցրեց այնտեղ գտնվող 12 դերմանացիներին, իր հետ բերելով մի գնդացի և հաղորդող ու ընդունող ռադիոապարատուրա: Ես ուրախությամբ էի համոզվում, որ տարբեր հասակների, խառնվածքի ու մասնագիտությունների տեր այդ մարդիկ սկսեցին տիրապետել պարտիզանական կռիվի բարդ արվեստին: Նրանք դաս էին վերցրնում թե՛ ուրիշներից և թե՛ իրենց անձնական փորձից»³³:

Ուլիանով քաղաքը գրավվեց, ջախջախվեց նրա կայազորը: Այդ հաղթանակը զուգադիպեց կարմիր բանակի 26-րդ տարեդարձի՝ փետրվարի 23-ի տոնի հետ: Այդ օրը դիվիզիայի հրամանատարը ղորամասերի հրամանատարների, քաղաշխատողների հավաքում ընթերցում է բանակի տոնի առթիվ Ուկրաինայի կոմկուսի Կենտկոմից, Մինիստրների խորհրդից և պարտիզանական շարժման ուկրաինական շտաբից ստացված ողջունի հեռագիրը, որի մեջ հայտնվում է, որ հաստատվել է դիվիզիան՝ Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Կովալսկի անունով կոչելու պարտիզանների միջնորդությունը:

Դիվիզիայի հրամանատարը, հանրագումարի բերելով նրկու տմսվա ռազմարշավի արդյունքները և միավորման շարքերի աճը, նշում է. «Այդ ժամանակամիջոցում մենք համալրվեցինք Սերգո. Հարությունովի, Վասիլի Մանժավաձեի, Անդրեյ Բորոդովի և Կադակի ջոկատներով: Մեզ են միացել լեհերի փոքր խմբեր և գերմանական գերությունից փախած խորհրդային քաղաքացիներ: Միավորումը աճել է 500 մարդով: Եվ դա վերջնական սահմանը չէ»³⁴:

Փետրվարի 23-ը ձմեռային արևոտ օր էր: Զորամասերում ամենուրեք տոնական տրամադրություն էր տիրում: Պարտիզանները հրգում ու պարում էին հարմոնի ուրախ նրվագի տակ: Հրճվանքի մեջ էին նաև հաջ կովալսկյանները՝ գիտակցելով, որ իրենց համեստ բաժինը կա ռազմարշավի արդյունքների մեջ:

Հիշատակենք միավորման ևս մի քանի մարտական գոր-

³³ Տե՛ս «Շղթայություն» ժողովածուն, Երևան, 1954 թ., էջ 277—278:

³⁴ И. Бережной, նշվ. աշխ., էջ 88—89:

ծողութիւններ, որոնցում ակտիւ մասնակցութիւն են ունեցել նաեւ հայ պարտիզանները: Այդ գործողութիւններից հերթականը տեղի է ունենում Մոսկվա-Վարշավա երկաթգծի մայրուղին անցնելու ժամանակ: Գարնան առաջին օրերին Տելլա-Փաբինկա կայարանի մոտ դիվիզիան պետք է անցներ երկաթգիծը: Անհրաժեշտ էր պաշտպանել, հսկել այդ գործողութիւնը և եթե երևար թշնամու գնացքը, պետք էր խորտակել այն, ապահովել պարտիզանական զորամասերի անխափան անցումը: Այդ պատասխանատու առաջադրանքը դրվում է 3-րդ քնդի երկու վաշտերի վրա:

Երկաթուղագծից դեպի արևմուտք է գնում Հարութիւն-յանցի 2-րդ վաշտը, իսկ դեպի արևելք՝ գումարտակի քաղղեկ Երվանդ Ղասաբյանի գլխավորած 3-րդ վաշտը, իհարկե, հիմնական ծանրութիւնը բաժին է ընկնում 2-րդ վաշտին:

Հարութիւնյանցը գիշերը ուղարկում է մի խումբ հետախույզների՝ տեղանքը հետախուզելու համար: Հետախույզներ Վ. Լեոնիդովը, Ա. Պողոսովը, Դ. Դանիլովը, Գնդացորդ Ֆահրոյանը, Ա. Հակոբյանը, մթության մեջ դժվարին ճանապարհ անցնելով, մոտենում են երկաթուղային կամրջին: Այստեղ նրանց գնդակոծում են Լամուրջը և երկաթգիծը հրսկող գերմանացիները: Կարճատե մարտում պարտիզան հետախույզները, արագորեն ճնշելով նրանց, խլելով զենքերը և երկու գերի վերցնելով, լուսաբացին վերադառնում են վաշտ:

Հետախույզների զեկուցումից և գերիների հարցաքննութիւնից պարզվում է, որ ամեն առավոտ կամրջի անվտանգութեան ստուգումը կատարվում է գերմանական հետախուզական օդանավի կողմից: Օդաչուն, ստանալով կամուրջը հսկողների համապատասխան ազդանշանը, հեռանում է, որից հետո սկսվում է գնացքների երթևեկութիւնը: Վաշտի հրամանատարը անմիջապէս ծրագրում է իր անելիքը: Նա պարտիզանների հսկողութեան տակ ղնելով գերիներին, նրանց պարտադրում է կամրջի վրա կատարել իրենց ամենօրյա պարտականութիւնը: Միաժամանակ հրամայում է պարտիզաններին ականապատել կամուրջը և երկաթուղագիծը:

Բացի այդ ավտոմատավորների և գնդացրորդների խմբեր է տեղադրում ձորի երկու կողմերին:

Արևածագին երևում են թշնամու ինքնաթիռները: Թռչելով կամրջի վրայով, օդաշունները լինում են տեղանքը, ստանում սովորական սղզանշանը և ամեն ինչ ապահով համարելով, հեռանում: Օդանավերի հեռանալուց քիչ անց հեռվից երևում է մոտեցող գնացքը, որի հարթակների վրա դիզված են խոտի և հարդի դեղեր: Բոլորը զարմացած են: Ոմանք առաջարկում են բաց թողնել գնացքը, չարժե խոտի համար փչացնել թանկագին ականները: Հրամանատարը պարտիզաններին բացատրում է, որ այդտեղ խորամանկություն կա և հրամայում է կամուրջը պայթեցնել: Օդը թնդում է ահեղի պայթյունից, կամուրջը փլվում է, խորտակվում են տանկերով բեռնված վագոնները:

Գնացքի վերջից մի քանի վագոններ հետևում գտնվող երկրորդ շոգեքարշի հետ մնացել էին կանգնած իրենց տեղում: Հիտլերականները փորձում են այդ շոգեքարշի միջոցով հետ փախցնել անմնաս մնացած բաց վագոնները, բայց պարտիզանները անմիջապես պայթեցնում են դիժը, գնացքը մընում է տեղում: Ծուղակի մեջ ընկած գնացքի անձնակազմը, բաց վագոնների վրա մնացած տանկերի հրանոթների փողերը ուղղելով դեպի պարտիզանները, արկերի հեղեղ է թափում: Վաշտի հրամանատար Հարությունյանցը և գումարտակի կոմիսար Տոնյանը հմտորեն էին ղեկավարում մարտը, բայց հրետանի շունեին՝ տանկերը ոչնչացնելու համար:

Այդ վիճակից դուրս գալու համար Սխիթլաձեն և Ս. Խալաթյանը հրամանատարին դիմելով խնդրում են թույլատրել իրենց մոտենալ գնացքին և նռնակային հարվածներ հասցնել տանկերին: Հրամանատարը համաձայնվում է: 4-ական նռնակներ վերցրած նրանք սողեսող հասնում են երկաթուղագծի թմբին: Բաց վագոնների վրա բռնկվում են հրգեհներ, այրվում են խոտի դեղերը, քամին ավելի է բորբոքում հրգեհը, մերկացնում խոտի տակ քողարկված տանկերը:

Այս ժխորի մեջ անսպասելիորեն դեպի թշնամու տանկերն են թռչում հրանոթի արկեր, պարտիզանները զարմանում են,

բայց ահա հեռվից երևում են հեծյալներ, որոնք հրանոթից կրակ բացելով մոտենում են պարտիզանների վաշտին: «Երբ նրանք մոտեցան,—գրում է Հարությունյանցը,—նրանցից մեկին ես ճանաչեցի: Գլխարկի շարժումով մեզ ողջունողը 1-ին գնդի հրամանատար Բագրաձենն էր: Հրամայեցի դադարեցնել կրակը և նետվեցի նրան ընդառաջ: Բագրաձենը, ձիուց ցած թռչելով, գրկեց ինձ. «Կացո, կենդանի ե՞ս», իսկ մենք վախենում էինք, որ չենք հասցնի օգնել ձեզ, այստեղ ոչ ոքի կենդանի չենք գտնի»³⁵:

Երկաթուղային կամրջի և երկաթուղագծերի պայթեցումը, ռազմական գնացքի խորտակումը ցնցել էին հիտլերականներին: Ինչպես որ սպասվում էր, նրանք նոր ուժեր են նետում պարտիզանների դեմ: Շուտով երկաթուղագծի վրա երևում է հակառակորդի մի նոր գնացք՝ բաղկացած 3 փակ և 2 բաց վագոններից: Հնարավորություն չտալով թշնամուն ուշքի գալու, Հարությունյանցը և Բագրաձենն միացնելով իրենց ուժերը ոչնչացնում են նրան:

Այդ մարտում խփվում և այրվում են թշնամու 14 տանկ, 8 զրահամեքենա, 8 ավտոմեքենա, շարքից հանվում են 27 բաց և 3 փակ վագոն, 2 շոգեքարշ և այլն:

Մարտ ամսվա ընթացքում ավելի լարված և ծանր մարտեր է ապրում դիվիզիան: Ամսվա սկզբին դիվիզիան կարճատև կանգ է առնում Կրասնիտավ-Լյուբլին խճուղու և Խելմ-Լյուբլին երկաթգծում: Այստեղ ուղեփակ է կանգնեցվում Հարությունյանցի 2-րդ վաշտը: «Խճուղու վրա Հարությունյանցի վաշտը հանկարծակի բախվում է ավտոմեքենաներով անցնող ֆաշիստների հետ,—գրում է Ի. Բերեժնոյը: Պարտիզանները առաջինը բացեցին կրակը: Պատժիչները հասցրեցին ցած իջեցնել երկու վաշտ, մոտ երկու հարյուր մարդ: Բռնկվեց կարճատև մարտ: Թշնամին կորցրեց 47 մարդ, 2 բռնատար և մեկ մարդատար ավտոմեքենա ու շրիմանավոր, փախավ»³⁶:

³⁵ Незабываемые годы, նշվ. աշխ., էջ 201:

³⁶ Ի. Բերեժնոյ, նշվ. աշխ., էջ 160:

Հարությունյանցը իր հուշերում հիշատակել է, որ ավար են վերցրել նաև 40 հրացան, 4 զնդացիր, 3 ականանետ, նռնակներ և այլն: Մարտում աչքի են ընկել զրահահարներ Թ. Մալխասյանը, Չ. Ալտանը, գնդացրորդներ Ս. Մաթևոսյանը, Անիսկան, Զուխալենկոն, Ե. Խաչատրյանը: Վաշտը կորուստ չի ունեցել, միայն 1 վիրավոր:

Դիվիզիան, շարունակելով երթը, մարտի 5-ին Չերնաույով գյուղի մոտ, խճուղու նեղ հատվածում հարձակման է ենթարկվում հիտլերականների մոտոհետևակային 2 գումարտակների և նրանց տանկերի ու զրահամեքենաների կողմից: Հիտլերականների հետ էին նաև ուկրաինական ազգայնականները: Մարտը սկսվում ընդունում է 2-րդ վաշտը, ապա կովի մեջ են մտնում 3-րդ վաշտը և մյուս ստորաբաժանումները: Պարտիզանները կրում են փոքր կորուստ՝ 1 սպանված, 2 վիրավոր: Հաջորդ օրը կովպակյանները մտնում են Բելգորոդյան անտառները:

Հիտլերական զավթիչները, ահաբեկված պարտիզանական շարժումից, նորանոր ուժեր կենտրոնացնելով, ջանում են լիկվիդացնել կովպակյաններին, քանի որ խորհրդային պարտիզանների ներկայությունը լեհաստանում ոչ միայն լայն թափ էր հաղորդում դիմադրության շարժմանը, այլև քայքայում էր զավթիչների առանց այն էլ թույլ թիկունքը:

Մարտի 8-ին դիվիզիան կանգ է առնում Օտրաչ գյուղում: Լեհ գյուղացիները սիրով օգնություն են ցույց տալիս խորհրդային պարտիզաններին: Բայց նույն օրվա գիշերը հիտլերականները հարձակվում են միավորման վրա: Անտեղի ղոհներ չտալու համար հրամանատարությունը հեռացնում է դիվիզիան, իսկ գյուղի պաշտպանության համար թողնում է միայն 3-րդ զնդի 6-րդ գումարտակը, որի կազմի մեջ էր նաև Հարությունյանցի վաշտը:

Մարտը տևում է մինչև առավոտ: Գումարտակը հետ մղելով թշնամու գրոհները, ոչնչացնում է հակառակորդի 200 զինվոր ու սպա և մարտի 9-ին միանում դիվիզիային, որ ճամբար էր դրել Բիսկուլ, Զոկժև և Նիկոդեմով գյուղերում: Գումարտակի հրամանատար Յիմբալը հիացմունքով է պատ-

մել մարտում 2-րդ վաշտի մարտիկների համարձակության ու անձնագոհության մասին, քրով վաշտը ամբողջ դիվիզիայում համակրանք է նվաճում: Դիվիզիայի հրամանատար Վերշիգորան վաշտի հրամանատար Հարությունյանցին շնորհակալություն է հայտնում հմուտ մարտական գործողության և ցուցաբերած խիզախության համար:

Մարտի 11-ին մոտ 2000 հիտլերականներ տանկերով ու հրետանիով հարձակվում են Ստրելչին, Մայգան ու Դոմբրոմիսլ գյուղերում գտնվող կովպակյան 1-ին, 2-րդ և 3-րդ գնդերի վրա, սակայն մեծ կորուստներ կրելով հետ են շրջադրվում: Ստրելչին գյուղում դարձյալ աչքի է ընկնում Հարությունյանցի վաշտը: Վերջինս ավելի լուրջ քննություն է բռնում մարտի 15-ին Դրաբովկա գյուղում ծայր առած համառ կռվում:

Մարտի 15-ին կովպակյանները կանգ են առնում Լեյն-Օժեսկով գյուղում, որտեղ հանդիպում են Պարոլեսկի շրջանի անտառներում մարտնչող լեհ պարտիզանների՝ Ստանովսկու միավորման հետախույզներին: Նրանք հետախուզական տրվյալներ են հաղորդում թշնամու մասին: Լեհ պարտիզանները չնայած անձնակազմով շատ էին, բայց անհրաժեշտ քանակությամբ զենք և դինամիտներ չուներին: Վերշիգորայի հրամանով դիվիզիայի ռեզերվից նրանց տրվում է 120 հրացան և 2 ձեռքի գնդացի:

Օգտվելով լեհ հետախույզների ներկայությունից, կովպակյանները նրանց հետ միասին հետախուզում են տեղանքը: Հետախույզները հաղորդում են դիվիզիայի հրամանատարությանը, որ հիտլերականները մեծ ուժեր ու տեխնիկա են կենտրոնացրել Լյուբլին-Վարշավա խճուղու շրջանում՝ խորհրդային պարտիզանների դեմ վճռական հարձակման անցնելու համար: Դա լուրջ ահազանգ էր:

Այդ ժամանակ առաջացած որոշ դժվարությունների պատճառով դիվիզիան աշխատում էր խուսափել մեծ ուժերի դեմ մարտից: Նախ, սպառվելու վրա էր միավորման ռազմամթերքը, երկրորդ՝ գնդերը խիստ ծանրաբեռնված էին վիրավորներով, որոնց պետք էր անմիջապես մեծ երկիր ու-

ղարկել բուժման և ապա ռազմամթերք ու փոստ ստանալ աշխտեղից:

Գիշերը դիվիզիան հեռանում է դեպի հյուսիս և առավոտյան հասնում Պողոթոժնիե ու Գրաբովկա գյուղերի մոտ: Նրա շարժումը, իհարկե, աննկատ չի մնում թշնամուց: Ցերեկվա ժամի 2-ին թշնամին հարձակվում է: Մարտը անմիջապես իր վրա է վերցնում Բագրաձեի 1-ին գունդը: Պարտիզաններին հաջողվում է հետ մղել հակառակորդի գրոհները, ապա հակագրոհի դիմելով գրավել Գրաբովկան:

Գերմանացիները օդից, ցամաքից հզոր կրակով աշխատում են ընկճել գնդի դիմադրությունը, անընդհատ գործում են տանկերն ու ակառանները: Հիտլերականների արձակած արկերից և ռումբերից հրդեհ է բռնկվում գյուղում: Թշնամին շարունակ գերազանց ուժեր է մտցնում մարտի մեջ: Գնդի վիճակը թեթևացնելու և նրան օգնելու համար Վերշիգորան գերմանացիների թիկունք է ուղարկում Հարությունյանցի 2-րդ վաշտը, որը պետք է թշնամուն շրջապատելու տպավորություն ստեղծեր, փակեր նրա նահանջի ճանապարհը և Բագրաձեի գնդի հետ համագործակցելով, ջախջախեր հիտլերականներին³⁷:

Դիվիզիայի հրամանատար Վերշիգորան, իր մոտ կանչելով Հարությունյանցին, ասում է. «Սերգո ահա... մենք ցանկանում ենք քեզ հանձնել շատ ծանր և վտանգավոր խնդիր: Դու պետք է, որ այդ մասին գիտենաս: Այստեղ ամեն ինչ պետք է ոչ միայն կախված լինի քեզանից և քո նվիրվածությունից, որում մենք ոչ մի վայրկյան չենք կասկածում, այլ շատ բան կախված է նաև քո մարդկանցից, նրանց կայունությունից և վճռականությունից:

— Ես իմ մարդկանց համար վստահ եմ, ինչպես ինքս ինձ,— ասում է Հարությունյանցը:

— Հապա էլ ինչ, այդ լավ է,— ասում է Վերշիգորան,— այդ դեպքում դեպի գործ»³⁷:

Առավոտյան վաշտը հասնում է մոտակա գյուղը, զգուշությամբ դուրս գալիս թշնամու թիկունքը և 50—60 մետր

³⁷ Ս. Հարությունյանց, նշվ. աշխ., էջ 274:

հեռավորության վրա դիրքեր գրավում: Հենց որ հիտլերականները փորձում են գրոհել Բագրաձևի գնդի դիրքերը, Հարությունյանցի վաշտը անսպասելի գնդացրային և ավտոմատային մրրկալի կրակ է բացում: Անակնկալ հարվածից թըշնամին խուճապի է մատնվում, որի հետևանքով թեթևանում է ճնշումը Բագրաձևի գնդի վրա: Ծանր էր Զ-րդ վաշտի վիճակը: Այն փաստորեն գտնվում էր երկկողմ կրակի տակ: Ուշքի եկած թշնամին գրոհում է վաշտի թույլ, ձախ թևի վրա: Հարությունյանցը անմիջապես նետվում է այնտեղ՝ իր հետ վերջնելով գնդացրորդներ Ադատ Հակոբյանին, Նիկոլայ Տոկարին, Ժուկին, Սամսոն Մաթևոսյանին, Մաթոս Խաչատրյանին, ջոկի հրամանատար Վասիլ Կողոլովին, Խայտալիևին և ուրիշներին:

Մարտն ավարտվում է պարտիզանների հաղթանակով: Երեկոյան վաշտը միանում է դիվիզիային: Մյուս օրը Բագրաձեն այցելում է մարտում վերք ստացած Հարությունյանցին և շնորհավորում թշնամու դեմ տարած հաղթանակի համար:

Տաս օր անց դարձյալ լարված կռիվ էր Բելսկու շրջանի Լուբնի գյուղում: Այստեղ հերոսի մահով զոհվում է վաշտի խիզախ մարտիկներից կոմունիստ Սամսոն Մաթևոսյանը և թաղվում Տուրեց գյուղում: Վիրավորվում են նաև վաշտի կուսկազմակերպիչ Հովհաննես Պետյանն ու գնդացրային ջոկի հրամանատար Կողոլովը:

Զ-րդ վաշտը լեհաստանում մղված մարտերում իր ակտիվ գործողությունների համար դիվիզիայում հեղինակություն է նվաճում: Վերջիգորան երկու անգամ վաշտի հրամանատար Հարությունյանցին շնորհակալություն է հայտնում՝ մարտական հմուտ գործողություններ ղեկավարելու և արիություն ցուցաբերելու համար³⁸:

1944 թ. մարտի երկրորդ կեսերին դիվիզիան իր ռազմարշավի ուղղությունը լեհաստանից շրջում է դեպի արևելք, Արևմտյան Բելոռուսիա և տեղի պարտիզանների հետ միա-

³⁸ Տե՛ս Գ. Բագրաձև, նշվ. աշխ., էջ 465—466:

սին գործում գերմանական «Կենտրոն» բանակախմբի ղորքերի թիկունքում:

Իրադրությունը յուրաքանչյուր օր բարդանում է: Թշնամին շարունակ մեծ ուժեր է նետում պարտիզանների դեմ: Դիվիզիայում արդեն կային 300-ից ավելի վիրավորներ, դժբանից էլ ավելի քաղաքացիական բնակչություն՝ գերությունից փախած կանայք, ծերեր, երեխաներ: Պետք էր գտնել օգնականների վայրէջքի տեղ՝ վիրավորներին մեծ երկիր փոխադրելու համար: Այդ կապակցութեամբ հրամանատարութեան խորհրդակցութեանում գալիս են այն եզրակացության, որ դա հնարավոր կլինի միայն Արևմտյան Բուգ գետի մյուս ափին՝ Բելոռուսիայում:

Վերջիգորայի հրամանով գետանցումը պետք է կատարվեր Սկզեշև գյուղի՝ 300 մետր երկարություն ունեցող փայտյա կամրջի վրայով: Կամուրջը հիտլերականները պաշտպանում էին ուժեղ պահակախմբով, գետի աջ ու ձախ ափերին կային փշալարերով շրջափակված դօտեր ու դօտներ: Մարտի 16-ի գիշերը պարտիզանները հարձակվում են կամրջի վրա և գրավում այն:

Այդ մարտում թշնամին կորցնում է ավելի քան 70 զինվոր ու սպա, իսկ պարտիզանները՝ 10 սպանված, 8 վիրավոր: Դիվիզիայի ղորամասերը, գրավելով զենքեր, զինամթերք, հանդերձանք, ավերելով ամրութեանները, կամրջով փոխադրվում են գետի արևելյան ափը՝ Արևմտյան Բելոռուսիա, ԽՍՀՄ 1941 թ. սահմանը, այրում կամուրջը: Դիվիզիան կտրվում է գերմանական պատժիչների խոշոր խմբավորումներից, որոնք ժեշովի, Լյուբլինի և Վարշավայի մարզերից սկսած անընդհատ հետապնդում էին նրան:

Բելոռուսիայում դիվիզիան դուրս գալով Բելովեժ—Պուշչի շրջանը, սկզբում հանդիպում է թշնամու համեմատաբար փոքր խմբերի: Յանուշ գյուղում պարտիզանների դեմ են դուրս գալիս հունգարական ղորամասեր և հուլանդական «Վիկինգ» դիվիզիայի գումարտակներից մեկը: Հենց սկզբից ճակատային մարտ է ընդունում Հարությունյանցի 2-րդ վաշտը: Թշնամին ճնշվում, գեն է շարտվում: Դիվիզիան այդ մար-

տում գրավում է հակառակորդի 9 ավտոմեքենա և մոտոցիկլ, 5 գնդացիր, 30 հրացան, 10 արկղ փամփուշտ, գերի վերցնում 16 հոգու, կովի դաշտում թշնամին թողնում է 45 դիակ:

Կռիվներ են տեղի ունենում մարտի 22—30-ը Բրեստ—Լիտովսկի շրջաններում: Կամենեց—ժաբինկա խճուղին անցնելիս պարտիզանները հանդիպում են Բարանովիչից եկող տանկերով և զրահամեքենաներով բարձված գերմանական զնացքին և զրոհում այն: Մարտը ընդունում են դիվիզիայի 1-ին գունդը և 3-րդ գնդի 6-րդ գումարտակը: Մարտում մեծ ակտիվություն է դրսևորում նաև 2-րդ վաշտը:

Պարտիզանները նոնակներով, հրանոթի և հակատանկային հրացանի կրակներով շարքից հանում են մեկ շոգեքարշ, 27 բաց և 3 փակ վագոն, 14 տանկ, 16 ավտոմեքենա և զրահամեքենա և կենդանի ուժեր: Կռվում թանկագին զոհեր են ունենում նաև կովպակյանները: Զոհվում է 6-րդ գումարտակի շտաբի պետ Ակիմենկոն, կոմիսար Պշենցինը, մարտիկներ Ռուզենկոն, Սիդորենկոն և ուրիշներ: Ավելի շատ էին վիրավորները. հայ պարտիզաններից վիրավորվում են 3-րդ գնդի 3-րդ վաշտի հրամանատարի տեղակալ Նրվանդ Ղասաբյանը, 2-րդ վաշտի քաղղեկ Հովհաննես Պետյանը և ուրիշներ:

Այդ շրջանում կապիտան Հարությունյանցի վաշտը, 3-րդ գնդի մյուս վաշտերի հետ միասին, Բրեստի մարզի Պոդլես գյուղի մոտ հանդիպելով հիտլերականների պահակախմբին, ազատում է ստրկության քշվող մեծ թվով բելոռուս գյուղացիների: Զախչախված պահակախմբից կենդանի մնացածները փախչում են Կոբրին³⁹:

Թշնամին սկսում է Գանցելիչի, Բարանովիչի, Պինսկի, Բրեստ—Լիտովսկի մարզերից նորանոր ուժեր հանել կովպակյանների դեմ: Մարտի 30-ին դիվիզիան կանգ է առնում Պինսկի մարզի Իվանովի շրջանի Կալիտա գյուղում: Ապրիլի 2-ին նրա վրա է հարձակվում հիտլերականների մի մեծ զո-

³⁹ Նույն տեղում, էջ 471:

րամաս՝ նպատակ ունենալով կտրել պարտիզանների ճանապարհը և ծուղակի մեջ առնել նրանց: Բայց դա թշնամուն չի հաջողվում, մեծ զոհեր կրելով հետ է շարտվում: Իսկ Վերշիգորան, փոխելով դիվիզիայի ռազմարշավի ուղղությունը, նրան տանում է դեպի Պինսկի ճահիճները:

Այդ ժամանակ 2-րդ վաշտը առաջադրանք է ստանում մարտեր մղել միավորման անցումը քողարկելու համար: Ապրիլի 11-ին կովպակյանները միաժամանակ փորձում են Բարանովիչի շրջանի Վուկի գյուղում բնակիչների աջակցությամբ օդանավի վայրէջքի տեղ պատրաստել՝ մեծ երկրից օդանավեր ընդունելու համար: Բայց թշնամու անակնկալ հարձակումով դիվիզիան հարկադրված թողնում է օդանավակայանն ու հեռանում: Համառ մարտի մեջ է ընկնում 6-րդ գումարտակը, նրա հետ նաև հայկական վաշտը: Թշնամին գերազանց ուժերով շրջապատում է վաշտը: Ամենաբին զարմանք է պատճառում թշնամու տանկերի ու հետևակի կատաղի գրոհները հետ մղող Հարությունյանցի մարտիկների համառ դիմադրությունը: «Ի պատիվ Հարությունյանցի մարտիկների պետք է ասել, որ նրանք ցուցաբերեցին մեծ կայունություն և արիություն,— գրում է առաջին գնդի հրամանատար Բագրաձեն,— որի շնորհիվ հաջողվեց մի քանի տեղում ճեղքել շրջապատման օղակը և ցրիվ տալ հակառակորդին: Այնուամենայնիվ, հիտլերականները չէին հանդարտվում, նոր ուժեր հավաքելով կրկին անգամ գրոհեցին Հարությունյանցի վաշտի վրա: Հակառակորդին հաջողվեց շարքից հանել վաշտի հաստոցավոր գնդացիքը: Վաշտի գրաված տերիտորիան դաժան գնդակոծման էր ենթարկվում: Տառաքիտորեն յուրաքանչյուր տաս—տասնհինգ քայլի վրա արկեր էին պայթում»⁴⁰:

Վաշտի դրությունը բոպե առ բոպե տագնապալի է դառնում: Հրամանատարը հարկադրված էր վաշտի 16-ամյա կապավորին՝ Արտյուշենկոյին 3-րդ գնդի շտաբ ուղարկել՝ օգնություն խնդրելու: Հայրենասեր կոմերիտականը, հեծնելով ձին, մեն-մենակ ճեղքելով թշնամու օղակը, սլանում է գնդի

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 543:

շտաբ: Վերադարձին թշնամու գնդականներից խոցված Արտյու-
շենկոն հազիվ հասցնում է երկու խոսք արտասանել՝ «Հանձ-
նեցի հրամանը»:

Այդ կովում երկրորդ անգամ ծանր վիրավորվում է վաշ-
տի հրամանատար Սերգեյ Հարուսյունյանցը: Շուտով հա-
նում են օգնական ուժերը և, թշնամին ջախջախվելով, հետ է
շարժվում: Վաշտը, 6-րդ գումարտակի հետ միասին միա-
նալով դիվիզիային, շարժվում է դեպի Պինսկ:

Անընդհատ մարտերից հետո, 1944 թ. ապրիլի 14-ին
դիվիզիան կանգ է առնում երկարատև հանգստի, Պինսկի
թափուտ անտառներում: Դա պարտիզանական երկրամաս
էր, որտեղ գտնվում էին բելոռուսական, ուկրաինական շատ
պարտիզանական ջոկատներ, որոնք ունեին նաև հարմար օ-
դանավակայան: Վերջինիս միջոցով վիրավորներին ուղարկում
են Մեծ երկիր, միաժամանակ այնտեղից ստանում զենք,
զինամթերք և փոստ:

Ռազմամթերքի և փոստի ստացումը միշտ էլ մեծ տոն է
եղել պարտիզանների համար: Հարազատներից ստացվող նա-
մակաները, Մոսկվայից և Ուկրաինական պարտիզանական
շարժման շտաբից ուղարկված թերթերն ու գրականությունը
նոր լիցք էին տալիս պարտիզաններին՝ թշնամու դեմ հաջող
մարտեր մղելու և նրանց ջախջախելու համար:

Այս անգամ փոստը հայ պարտիզանների համար նույն-
պես հետաքրքիր լուրեր էր բերել: Նրանք հեռավոր Բելոռու-
սիայում տեղեկանում են, որ Հայաստանում հիմնվել է Գի-
տությունների ակադեմիա, և որ հայ ժողովուրդը ապրում է
խաղաղ, ստեղծագործական կյանքով:

«Պրավդա» թերթի 1943 թ. նոյեմբերի 25-ի համարում
Բագրաձեն կարգալով ակադեմիայի հիմնադրման մասին ԽՍՀՄ
Ժողովրդապետների հրամանը, շտապել էր առաջինը հայտնել իր
հայ բարեկամներին. «Պրավդա»-ի համարը նայելիս,—հետա-
գայում գրում է Բագրաձեն,—նկատեցի կողքիցս անցնող
Պետյանին, որը մինչև պատերազմը եղել է Նրևանի պետական
համալսարանի դոցենտ:

— Ընկեր Հովհաննես,— ուզում եմ Ձեզ ուրախացնել,—
ասում եմ Պետյանին,— ես հենց նոր կարդացի «Պրավդա-
յում», որ Հայաստանում Գիտությունների ակադեմիա է հիմ-
նադրվել:

Ես Պետյանին պարզեցի թերթը:

— Հրաշալի է,— բացականչեց Պետյանը,— այո, սրանով
դուք իրոք ինձ ուրախացրիք:

Շուտով մեզ շրջապատեցին նաև մյուս հայ պարտիզան-
ները, որոնք հետաքրքրությամբ լսեցին Հայկական ԽՍՀ Գի-
տությունների ակադեմիայի հիմնադրման մասին հաղորդու-
մը: Պետյանը մեր միավորում գալու օրվանից մոռուքը չէր
խոսվել: Պարտիզաններից, չգիտեմ որ մեկը, կատակեց.

— Պետյանը դոցենտ է, գիտական աշխատող, երևի կը-
դառնա ակադեմիկոս, ահա նա նախօրոք ձեռք է բերել ակա-
դեմիկոսի գլխավոր հատկանիշը՝ երկար մորուքը»⁴¹:

Մեծ երկրից Պոլեսիե ուղարկված օդանավերով թիկունք
բռնածան են ուղարկվում դիվիզիայի վիրավորներն ու հի-
վանդները: Նրանց մեջ էին նաև Զ-րդ վաշտից մարտերում
աչքի ընկած Վասիլի Կոզլովը, Հովհաննես Պետյանը, Լորիս
Սմիրյանը, Նրվանդ Ղաթաբյանը, Միքայել Մովսիսյանը և
ուրիշներ:

Հերթական ուղերթի ժամանակ, օդանավ մտնելիս ուժեղ
արյունահոսություն է սկսում Միքայել Մովսիսյանի վերքից:
Նա մահանում է հենց օդանավակայանում, թաղվում բելո-
ռուսական հողում:

Վերջին ուղերթով Կիև հոսպիտալ բռնածան է ուղարկվում
նաև Զ-րդ վաշտի հրամանատար Ա. Հարությունյանը: Կիևի
հոսպիտալում վիրավոր պարտիզանները շրջապատվում են
հոգատարությամբ: Նրանց այցելության է գալիս Խորհրդա-
յին Միության կրկնակի հերոս, գեներալ-մայոր Ս. Ա. Կով-

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 524: 2. Պետյանը պատերազմից հետո վերա-
դարձավ Երևան, շարունակեց իր դասախոսական աշխատանքը: Պաշտպա-
նեց դիսերտացիա և արժանացավ պատմական գիտությունների թեկնածուի
աստիճանի:

պակը⁴²: Նա ջերմ հանդիպում է ունենում նաև կապիտան Հարությունյանցի հետ: Վերջինս Կովպակին պատմում է 1944 թ. դիվիզիայի մարտերի, նրա շարքերում նաև հայ պարտիզանների կատարած սխրագործությունների մասին: Վերջիգորան նույնպես երկու անգամ այցելում է իր վիրավոր պարտիզաններին:

Մոտենում է 1944 թ. մայիսի մեկը, և դիվիզիայի հրամանատարությունը հատուկ հրամանով ողջունում է միավորման պարտիզաններին, նրանց տեղեկացնում ռազմաճակատներում կարմիր բանակի տարած մեծ հաղթանակների, ԽՍՀՄ պետական սահմանն անցնելու և Ռումինիա մտնելու մասին: Այնուհետև, պարտիզաններին գալիք մարտերին նախապատրաստելու և ոգեշնչելու համար, հրամանում տրվել է դիվիզիայի 5 ամսվա մարտերի և տարած հաղթանակների հետևյալ ամփոփագիրը. «Մենք 1944 թ. մայիսի 1-ը ձեզ հետ դիմավորում ենք խորը թիկունքում, սուր լարված իրադրություն պայմաններում,—ասված է այնտեղ,—մեր դիվիզիան թշնամու թիկունքում կատարեց մեծ, ծանր հաղթական ռազմարշավ: Մեր զորամասերը Վոլինում, Պոլեսիեում, Գալիցիայում, Լեհաստանում, Արևելյան Պրուսիայում մարտերով անցան ավելի քան 3000 կիլոմետր, այդ ընթացքում ոչնչացվեց թշնամու մոտ 5 հազար զինվոր ու սպա, գերի վերցվեց 598 մարդ, խորտակվեց 24 զինվորական գնացք, 75 տանկ և զրահամեքենա, 196 ավտոմեքենա, 16 տրակտոր և բարշակ»⁴³:

Հրամանում թվական տվյալներ են բերված նաև գրավված քաղաքների, ռազմավարի, ստրկության քշվող հազարավոր խաղաղ խորհրդային քաղաքացիներին և ռազմագերիներին ազատագրելու մասին և այլն: Դրանց մեջ իրենց բաժինն ունեին նաև հայ պարտիզանները:

⁴² Ս. Ա. Կովպակ՝ Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, գեներալ-մայոր, պատերազմից հետո 20 տարի եղել է Ուկրաինական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ, ընտրվել է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի դեպուտատ, Ուկրաինայի կոմկուսի Կենտկոմի անդամ:

⁴³ С. Арутюнян, նշվ. աշխ., էջ 318:

Դիվիզիան հունիս-հուլիս ամիսներին, շարունակելով ռազմարշավը Արևմտյան Բելոռուսիայում, որը նեմանյան անունն է ստանում, սերտորեն համագործակցելով 1-ին բելոռուսական ռազմաճակատի զորամասերի հետ, նոր հաջողությունների է հասնում:

Դուրս գալով Սլուցկ քաղաքից հարավ-արևմուտք, դիվիզիան մարտերով անցնում է Ծոսկվա-Վարշավա ավտոմայրուղին և ապա Սնուվ-Բարանովիչի երկաթուղագիծը, որտեղով անվերջ հոսանքով շարժվում էին թշնամու նահանջող զորքն ու տեխնիկան: Այնուհետև գրավելով Պեսչանկա, Բոյարի, Վոլյա, Կրուպիցա գյուղերը, հանձնում են 1-ին բելոռուսական ռազմաճակատի 15-րդ Սիվաշյան դիվիզիային:

Այսպես համարձակ և արագ գործողություններով Կովպակյանները մի քանի անգամ գետանցում են նաև Նեմանը և գործում Տուրեց-Նրեմիչի, Լիդա-Նովոգրոդսկի, Յանով-Պոգորելցի, Բելսկ-Բելոստոկ-Բրեստի շրջաններում. խորտակում են զնացքներ, պայթեցնում կամուրջներ, խափանում հիտլերականների շարժումը, մեծ աջակցություն ցույց տալիս հարձակվող կարմիր բանակի զորամասերին:

1944 թ. հուլիսի 25-ին կովպակյան պարտիզանական դիվիզիայի հրամանատար Վերշիգորան հեռագիր է ստանում ուկրաինական պարտիզանական շարժման շտաբից, որտեղ նրան առաջարկվում է պարտիզանական դիվիզիան թշնամու թիկունքից դուրս բերել Կիևի շրջան, հանգստի՝ նշելով, որ միավորումը արդեն կատարել է իր մարտական խնդիրը:

Մյուս օրը առավոտյան պանծալի դիվիզիան միանում է կարմիր բանակի զորքերին: Ավարտվում է նրա ռազմարշավը թշնամու թիկունքում: Դա Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի ազատագրման համար մղված եզրափակիչ մարտերի շրջանն էր:

«Ռազմաբշավը ավարտվեց,—գրում է դիվիզիայի հրամանատար Վերշիգորան,—մենք արդեն պարտիզան չենք, այլ կարմիր բանակի կանոնավոր զորամաս»⁴⁴:

⁴⁴ И. Бережной, *изд. 2-е*, т. 2, 292:

Կովպակյան դիվիզիան Վերջիգորայի հրամանատարության մեջ 1944 թ. վեց ամսում երկու ռազմարշավների ընթացքում անցել էր ավելի քան 5841 կիլոմետր մարտական ուղի, ունչացրել մոտ 10000 ֆաշիստական զինվոր ու սպա: Հատկապես բարձր գնահատության է արժանանում վերջին մեկ ամսվա՝ Նեմանյան ռազմարշավը: «Դիվիզիան ընդհանրապես մեկ ամսվա ընթացքում անցավ ավելի քան 1100 կիլոմետր և կատարեց 90 մարտ,—գրել է այդ մասին ուկրաինական պարտիզանական շարժման շտաբի պետ Ստրոկաչը,—մենք ունչացրինք թշնամու մոտ 3000 զինվոր ու սպա... Մեր կորուստը եղավ ընդամենը 32 մարդ՝ սպանված»⁴⁵:

Նեմանյան ռազմարշավի հաջողությունները պատահական չէին, հրամանատարներն ու պարտիզանները բազմօրյա մարտերում և ռազմարշավներում հմտացել, կոփվել էին: Վերջապես, ռազմարշավի ընթացքում կովպակայինները համագործակցում էին հարձակվող 1-ին բելոռուսական ռազմաճակատի զորամասերի հետ և օգնություն ստանում նրանցից:

Հիտլերյան զենեռալ, գնդապետ Ռենդուլիշը, անդրադառնալով կարմիր բանակի զորամասերի հետ պարտիզանների համագործակցությանը, գրել է. «Ռազմական գործողությունների ոչ մի թատերաբեմում չի եղել այնպիսի սերտ համագործակցություն պարտիզանների և կանոնավոր բանակի միջև, ինչպես Բելոռուսիայում էր»⁴⁶:

Կովպակյան դիվիզիան 1944 թ. ռազմարշավների ընթացքում մասնակցել էր մոտ 200 մարտի: Այդ մարտերին ակտիվորեն մասնակցել են միավորման բոլոր գնդերը, գումարտակները և ստորաբաժանումները, դրանց թվում նաև 3-րդ գնդի հայ պարտիզանների 2-րդ վաշտը:

2-րդ վաշտի հրամանատար Ս. Հարությունյանը մի փոքր ավելի ուշ, վավերագրական իր հուշերում համառոտ արձանագրել է մարտական գործողությունները և թվարկել

⁴⁵ П. Брацко, О. Калинин, Внимание, Ковпак! М., изд. ДОСААФ, 1975, с. 459.

⁴⁶ Տե՛ս ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 11, թ. 1—6:

գրավված տասնյակ քաղաքների ու բնակավայրերի անունները, որոնց գրավմանը մասնակցել է իր վաշտը: Դրանց թվում էին *Ալիանով, Կղեսով, Տարնոգրուդ, Մոտիլ, Բարմոլ, Գորոխով, Լոպատինո, Ստանիսլավ քաղաքները, ինչպես նաև Գրաբովկա, Ռեուշկի, Դոմենոպոլ, Վլադիմիրով ավերդին, Յարոսլավլ խոշոր բնակավայրերը: Անցել են երկաթուղային և խճուղային մայրուղիներ, Բուզ, Ստիր և այլ լաճահուն գետերը, խորտակել 7 զինվորական գնացք՝ կենդանի ուժերով ու տեխնիկայով, պայթեցրել 17 կամուրջ, որից 7-ը երկաթուղային, ոչնչացրել 11 կալվածքատուն, 23 գործարան, 4 էլեկտրակայան, 5 օդանավակայան, 3 ռադիոկայան: Իրենց բնակավայրերն են վերադարձվել Գերմանիա ստրկական աշխատանքի բռնող 1800 մարդ, գյուղացիներին և բաժանել հիտլերականներից խլած 315 տոննա հացահատիկ և 300 տոննա կարտոֆիլ:*

* * *

Չնայած կորուստներին, 2-րդ վաշտը պահպանել էր մարտունակությունը և փայլուն կերպով կատարեց մարտական առաջադրանքները նաև ամռանը՝ Նեմանյան ռազմարշավում: Այդ մարտերում աչքի ընկան 1-ին գնդի կուսբյուրոյի քարտուղար և 6-րդ գումարտակի կոմիսար Վոլոդյա Տոնյանը, վաշտի քաղդեկ Անտոն Պոդոսյանը, ջոկի հրամանատար Գրիգոր Ավետիսյանը, հրահանգիչ Անդրանիկ Մելքոնյանը, դասակի հրամանատար Բենիկ Սահակյանը, վաշտի կուսկազմակերպիչ Ալավերդի (Ալո) Ֆահրոյանը, կոմերիտական կազմակերպիչ Սերգեյ խալաթյանը, հետախույզներ Դանիել Դանիելյանը, Արիստակես Կլիջյանը, Նրեմ խաչատրյանը, Սարգիս Սարգսյանը և շատ ուրիշները:

Կովպակյան դիվիզիան 1944 թ. ամռանը վերադարձավ Ուկրաինա: Հոկտեմբերին Խորհրդային Ուկրաինայի ազատագրումից հետո, միավորման պարտիզանների մեծ մասը, ներառյալ թվում նաև հայերը, մտան կարմիր բանակի շարքերը և շարունակեցին պայքարը ֆաշիզմի դեմ:

Պարտիզանական շարժման 1941—1945 թթ. տարեգրության մեջ պատճառի հետք է թողել կովպակյան միավորումը: Հայ ժողովուրդը հպարտ է, որ այդ միավորման շարքերում մարտնչել են նաև իր զավակները:

1-ին ուկրաինական պարտիզանական դիվիզիայի հրամանատար, Խորհրդային Միության հերոս գեներալ-մայոր Պ. Պ. Վերշիգորան, երախտագիտաբար հիշելով հայ պարտիզաններին, գրել է. «1944 թ. ռազմարշավներին... ընկերները անցան մեզ հետ միասին: Նրանցից շատերը պարտիզանական գործունեության համար պարգևատրվել են Խորհրդային Միության շքանշաններով:

Սոցիալիստական հայրենիքի ազատության և անկախության համար մղված պայքարում հերոսի մահով ընկան ընկ. Մաթևոս Խաչատրյանը, Սամսոն Մաթևոսյանը, Գևորգ Օհանյանը, Ռաֆիկ Սահակյանը, Ժորա Հարությունյանը, Միքայել Մովսիսյանը, Միքայել Գրիգորյանը, Սարգիս Ղազարյանը և ուրիշներ, թող թեթև լինի ուկրաինական հողը նրանց վրա: Այդ հողում նրանք ննջեցին մեր ընդհանուր գործի համար մղված պայքարում»⁴⁷:

⁴⁷ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 1, թ. 1—3: Խորհրդային Միության հերոս գեներալ-մայոր Պ. Պ. Վերշիգորան, պարտիզանական դիվիզիայի հմուտ և խիզախ հրամանատար լինելուց բացի, գրող էր, պետական մրցանակի դափնեկիր, նրա «Մաքուր խղճով մարդիկ» և մյուս գրքերը հայտնի են Խորհրդային ընթերցողների լայն շրջաններին:

Մ. Ի. Նաումովի հեծյալ պարտիզանական բրիգադի
Ա. Ի. Միկոյանի անվան հայկական ջոկատը

Ուկրաինայում հայ պարտիզանների ամենամեծ խումբը 248 հայ ռազմիկներից բաղկացած Անաստաս Միկոյանի անվան ջոկատն էր, որը մարտնչել է խորհրդային Միության հերոս, գեներալ-մայոր Միխայիլ Իվանովիչ Նաումովի հեծյալ պարտիզանական բրիգադի կազմում՝ 1943—1944 թվականներին¹։

Ջոկատի անձնակազմում գերմանական լեգեոնից փախած հայ ռազմագեներալներ էին, կարմիր բանակի նախկին մարտիկներ ու սպաներ։

Հայկական լեգեոնը, որի վարժակալանը գտնվում էր Վարշավայի մոտ, լեհական Պոլավի բաղադրում, առերես հնազանդություն ցույց տալով թշնամոճն, միաժամանակ ըստեղծեց իր ընդհատակյա հակաֆաշիստական կազմակերպությունը։ Հավատարիմ մնալով խորհրդային հայրենիքին, հայ ռազմագեներալները պատրաստվում էին ապստամբություն բարձրացնել, միանալ խորհրդային պարտիզաններին կամ կարմիր բանակին և շարունակել պայքարը ֆաշիստական զավթիչների դեմ։

Այդ ուղղությամբ ակտիվ ընդհատակյա աշխատանք էր տարվում հայկական լեգեոնի բոլոր գումարտակներում և վաշտերում։

Ընդհատակյա կազմակերպության հեղինակավոր և խիզախ կազմակերպիչներից մեկն էր կարմիր բանակի նախկին փոխգնդապետ, կոմունիստ Մուշեղ Մալխասյանը, որին գերմանացիները, ավագ լեյտենանտի կոչում տալով, վստահել էին լեգեոնի ռազմական դասընթացներում կրտսեր հրամա-

¹ Ջոկատի մասին տե՛ս Ե. Խալեյան, Միկոյանի անվան հայկական պարտիզանական ջոկատի մարտական գործողությունները Ուկրաինայում, 1943—1944 թթ., «Տեղեկագիր ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական բաժանմունքի», № 2, 1947, էջ 83—98։ Վ. Ն. Ղազախեցյան, Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատը, Երևան, 1965 թ.։ Մ. Նաումով, Անդունդի վրայով, Երևան, 1971 թ.։

նատարների հետ տակտիկական պարապմունքներ անցկացնելու գործը: Նա իր սաներին զինավարժություն սովորեցնելով միաժամանակ կոչ է անում հավատարիմ մնալ խորհրդային հայրենիքին տված երդմանը, կարևոր դեր խաղում լեզեոնի քայքայման և ընդհատակյա պայքարի ծավալման ուղղությամբ:

Նա, առերես հնազանդություն ցույց տալով գերմանացիներին, «մնացել էր իսկական հայրենասեր,—նրա մասին գրել է Արամայիս Հովսեփյանը,—թեև էր գերմանական ուսադիրների վրա, համբերությամբ սպասում էր հատուցման ժամին—նրեք չեմ մոռանա նրա ընկերական վերջին զրույցը, ավարտական ստուգարքներից մեկ օր հետո:

— Ովքե՞ր ենք մենք: Որտե՞ղ ենք գտնվում: Ինչո՞վ կարող ենք արդարանալ հայրենիքի առջև, այն հայրենիքի, որ մեզ փայփայել է, մարդ դարձրել: Ի՞նչ կպատասխանենք մեր մայրերի ու հայրերի այս հարցին. դու հավատարի՞մ ես մընացել քո ժողովրդին, կենիի կուսակցությանը:

Մենք շունչներս պահած նայում էինք մեր ավագ ընկերոջ խելացի, արտահայտիչ դեմքին: Այդ ճառը կարող էր նրա մահվան պատճառը դառնալ...

— Մեր հայրենիքի զավակներ,—շարունակեց նա,— դուք հասկանո՞ւմ եք և զգո՞ւմ եք արդյոք, որ մենք իրավունք չունենք, չենք հանդուրժի ոտք դնել խորհրդային սուրբ հողին, եթե մեր զենքը չուղղենք մեր երգվյալ թշնամիների դեմ: Նա գիտեմ, որ դուք կանեք այդ վճռական քայլը, հայրենիքին տված մեր երդումը դրան է կոչում մեզ... մենք շրջապատված ենք անտառներով: Այնտեղ շատ լեհ պարտիզաններ կան: Հարկավոր է, որքան հնարավոր է շուտ կապվել նրանց հետ: Պետք է նրանց օգնել...

Նրա խոսքը կիսատ մնաց: Ներխուժեցին գերմանացիները... հապշտապ հրմշտելով բոլորին, նրան ձերբակալեցին»²:

² Տե՛ս Միխայիլ Նաումով, Անդունդի վրայով, Նրևան, 1971, էջ 40—42: Հետագայում Մալխասյանը լեզեոնի ընդհատակի ընկերների ակտիվ միջնորդությամբ ազատվելով կալանքից, շարունակում է հակաֆաշիստական պայքարը:

Սուգ է պատում կուրսանտներին, Մալխասյանի անմոռաց խոսքերը մնում են նրանց սրտերում, դառնում նրանց խիղճը, ուղեցույցը:

Այնուհետև, դասընթացները ղեկավարում են գերմանացի հրահանգիչները: Երկրորդ հերթը ավարտելուց հետո կուրսանտները կրտսեր հրամանատարներ են նշանակվում հայկական լեգեոնի ստորաբաժանումներում: Նրանց մեջ էին նաև Մալխասյանից ընդհատակյա պայքարի լիցք ստացածները՝ Արամայիս Հովսեփյանը, Արտեմ Բաբայանը, Վահան Վարդանյանը, Ավետիս Կարապետյանը և ուրիշներ, որոնք, չնայած մատնիչների ստեղծած դժվարություններին և գեստապոյի մահվան սպառնալիքներին, գործեցին անձնվիրաբար, ազատագրական ընդհատակյա պայքար ծավալելով իրենց ստորաբաժանումներում:

Լեգեոնի 814-րդ հայկական ֆելդգրումարտակի 2-րդ վաշտի գերմանացի հրամանատարի տեղակալ է նշանակվում լեյտենանտ Արամայիս Հովսեփյանը (Օսիպյանը), որը որոշ չափով տիրապետում է գերմաներեն լեզվին: Նա ամեն բանում աշխատում է նմանվել Մալխասյանին, կատարել նրա խոսքը: Ստեղծվել էին հարմար պայմաններ փախուստ կազմակերպելու համար:

Նա խորհրդակցում է վաշտի ընդհատակյա խմբի անդամներ, դասակի և ջոկի հրամանատարներ Սուխարիչ Հարությունյանի, Սերգեյ և Վահան Վարդանյանների, Վահան Աբովյանի, Սերգեյ Սայանի, Արտեմ Բաբայանի, Մկրտիչ և Ավետիս Կարապետյանների, Տիգրան Նասիսուլյանի, Սիմոնյանի հետ: Առաջադրանք է տալիս գործել ղգուշություն, շոշափել մարտիկների տրամադրությունը, նրանց նախապատրաստել միասնաբար ապստամբելու, անտառ փախչելու համար: Դա 1943 թ. ամռանն էր:

Վաշտի ընդհատակյա կազմակերպությունը շուտով կապեր է հաստատում լեհ ընդհատակայինների և պարտիզանների հետ: Վաշտի պահեստներից դաղտնի զենք, զինամթերք և դեղորայք են դուրս բերվում և տրամադրվում նրանց³:

³ Տե՛ս Վ. Ն. Ղազախեցյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

Այդ շրջանում փոքր խմբերով փախուստներ են կատարվում հենց Պուլավիի պահակատեղերից, շինարարական աշխատավայրերից: Դեռևս դրանից էլ առաջ ապստամբել էին Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատ ուղարկված հայկական գումարտակները: Գերմանական հրամանատարությունը տեսնելով հայկական լեգեոնում տեղի ունեցած այս խմորումները, ուժեղացնում է Պուլավիում մնացած գումարտակների հսկողությունը, ապա նրանց փոխադրում ավելի հեռուներ, անգամ հյուսիսային և հարավային Ֆրանսիա, Հոլանդիա՝ թիկունքային ծառայության:

Այսպիսով, Պուլավիում լեգեոնի ընդհանուր ապստամբությունը չի իրականանում, բայց ընդհատակայիները պայքարը շարունակում են գումարտակների տեղաբաշխման նոր վայրերում: 1943 թ. օգոստոսին հայտնի է դառնում, որ Ուկրաինա է ուղարկվում 841-րդ գումարտակը՝ պարենի հայթայթման, ամբարման և թիկունքը պարտիզաններից պաշտպանելու համար: Ուկրաինա մեկնելու լուրը ուրախացնում, ազատագրման նոր հույսեր է ներշնչում հայ ռազմիկներին:

Սեպտեմբերի սկզբին գումարտակը գնացքով ժամանում է Ժիտոմիրի մարզ, որտեղից 3 վաշտերը անմիջապես ուղարկվում են մարզի տարբեր շրջաններ:

2-րդ վաշտը, Ա. Հովսեփյանի հրամանատարությամբ ժամանում է Պոտիկկա շրջանային կենտրոն, որտեղից մի քանի օրից հետո դասակները ուղարկվում են Ներաժ գյուղը՝ օգնելու օկուպացիոն իշխանությանը՝ գյուղացիներից զավթելու կալած հացահատիկը: Բայց հայ մարտիկները հակառակն են անում, նախապատրաստված լինելով ընդհատակյա կազմակերպության կողմից, նրանք ուկրաինայի գյուղացիներին ղգուշացնում են թաքցնել հացահատիկը, անասունները, որպեսզի դրանք չընկնեն գերմանացիների ձեռքը: Սեպտեմբերի 10-ին հայկական վաշտի մարտիկները նույնը կրկնում են Դուբովիկ գյուղում:

Այդ ուղղությամբ ղգալի աշխատանք է տարվել տեղի ընդհատակյա կազմակերպության կողմից: 1943 թ. մարզի բնակչությունը խափանել էր գերմանական բանակի համար

պարենամթերքի հավաքումը, անասունների և անտառանյութի առաքումը: Դրա վկայությունն է Ուկրաինայի հիտլերյան դահիճ, գլխավոր կոմիսար Կոխի հետևյալ խոստովանությունը. «Այս տարի մեզ մոտ ոչ միայն կրճատվել է ցանքատարածությունը, այլև փոխվել են բերք հավաքելու պայմանները: Եթե 1942 թ. մենք հավաքեցինք 69 հազար ցենտներ հացահատիկ, ապա այս տարի մենք ունեցանք միայն 4,5 հազար ցենտներ... Ժիտոմիրի Գեբիտը կարելի է անվանել բոլշևիկյան կղզի»⁴:

Շուտով հայկական վաշտի հրամանատարը և քնդհատակյա խմբի անդամները, որոնք արդեն բարեկամներ էին գտել ուկրաինացի բնակիչների շրջանում, նրանցից տեղեկանում են, որ Պոտիկայի և մոտակա մյուս շրջաններում գործում է Նաումովի խոշոր պարտիզանական բրիգադը: Քվիրաինացի բարեկամները Նաումովին մանրամասն ղեկուցում են հայկական վաշտի մարտիկների՝ բնակչության նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի և պարտիզանների կողմնանցնելու նրանց ձգտման մասին:

Այդ մասին Նաումովը գրել է. «Մեկ-երկու օր անց մենք տարօրինակ լուրեր ստացանք, թե այդ պատժիչները բոլորովին պատժողներ չեն, այլ կազմված են նախկին կարմիրբանակային հայերից, որ նրանց կրած գերմանական համազգեստն ատելի է իրենց, որ պատժիչ ջոկատի մարտիկները բնակչության մեջ իրենց քաղաքավարի ու բարյացակամ են պահում, դրանք իրենց համարում են պարտիզաններ. խրճիթներ մտնելիս, կամ աղջիկների հետ զրուցելիս, խնդրում են իրենց խորհրդային պարտիզան-ռազմիկներ կոչել...

Այդ տարօրինակ գինվորների վարվեցողության մասին, օրինակ, հայտնում էին Ներած խոշոր գյուղից (Ժիտոմիրից 20 կիլոմետր հյուսիս-արևելք), որ հացահատիկը բռնագրավելու համար այնտեղ եկած «գերմանացիները» ոչ միայն չեն

⁴ Житомирщина в період Тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр., збірник документів, изд. «Радянська Житомирщина», 1948, с. 16.

թալանել, այլ, ընդհակառակը, խուզարկելիս պահանջել են, որ կոլտնտեսականները հացահատիկն ավելի լավ թաքցնեն, պահպանեն մոտեցող կարմիր բանակի համար:

Տեղեկությունները, որ մեծ մասամբ ստացվում էին աղ-ջիկներից, իսկ նրանց մեջ գլխավոր դերը կատարում էին պարտիզանական կապավորներ Նվա Մարտինենիկոն և Փենյա Մարտինենիկոն. մեղ ավելի համոզեցին, թե պարտիզանների դեմ պալքարի նետավաժները հայեր են, լեզեռնից, հարկավոր է նրանց մեջ ազդիտ աշխատանք ծավալել... ղեկքը ձեռքին առնցնել մեր կողմը, աչն ուղղել զավթիչների դեմ...»⁵:

Պարտիզանները հրատարակում են թուղցիկներ, տարածում լեզեռնի՝ Պոտիեկայի, Ժիտոմիրի, Ռոգոմիրչիկ կայա-զորներում, նրանց ընդհատակյա կազմակերպությունները կրկնապատկում են իրենց ջանքերը. միջոցներ են ձեռնարկ-վում պարտիզանների կողմն անցնելու ժամանակ անհրաժեշտ զինված պաշտպանություն ապահովելու և հիտլերականների դիմադրությունը ձնշելու համար:

Նաումովի պարտիզանները, տեղյակ լինելով վաշտի դի-տավորության մասին, սեպտեմբերի 12-ին, գրավելով Պո-տիեկայից 2—3 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Դու-բովիկ խուտորը, դիրքեր են գրավում:

Կայազորի գերմանական հրամանատարությունը հայկա-կան վաշտին հարձակման է ուղարկում պարտիզանների դեմ: Հովսեփյանը վաշտը դուրս է բերում գյուղից: Մարտիկները գերմանացիներին խաբելու համար անկանոն կրակ են բա-ցում օդում և, մնալով իրենց դիրքերում, անհամբեր սպա-սում պարտիզանների կողմն անցնելու հրամանին: Վաշտի գերմանացի հրամանատարը հրամայում է ուժեղ կրակ բացել և հարձակման անցնել: Հովսեփյանը հրաժարվում է այդ հը-րամանը կատարել և վաշտը հետ է բերում Պոտիեկա՝ պատ-ճառաբանելով, որ պարտիզաններ չկային: Այդ օրը վաշտին չի հաջողվում անցում կատարել. նախ, որ վաշտը լրիվ կազ-մով չէր, երկրորդ, անհրաժեշտ քանակությամբ զենքեր չէր վերցրել:

⁵ Տե՛ս «Սովետական գրականություն», № 6, 1964, էջ 101—102:

Դեպքերն արագորեն զարգանում են, այլևս մյուս վաշտերի հետ ընդհանուր ապստամբություն կատարելու համար սպասելու հնարավորություն չկար: Սեպտեմբերի 15-ին Ժիտոմիրից Պոտիևկա են գալիս գումարտակի հրամանատար Հ. Շատկովսկին, բժիշկ Բրաունը մի խումբ զերմանացի ժանդարմների հետ՝ ըմբոստացած վաշտի հրամանատարի տեղակալին ձերբակալելու, զինվորներին պատժելու համար: Բժիշկը քննում է Հովսեփյանի առողջական վիճակը, պարզում, որ նա ծանր հիվանդ է, առաջարկում իրենց հետ մեքենա նստել և Ժիտոմիր բուժման մեկնել: Հովսեփյանը, հասկանալով նրանց մտադրությունը, իր հերթին խորամանկության դիմելով, հրամանատարության հետ համաձայնության է գալիս 2 օր հետո մեկնել:

Այդ ընթացքում ամբողջ վաշտը սպառազինվում է: Գերմանացիները, զգուշանալով լուրջ միջադեպից, ձերբակալությունը հետաձգում են: Այդ օրը պարտիզանների կապավոր եվան լուր է բերում, որ մոտ օրերս Նաոմովականները հնարավորություն չունեն Պոտիևկային մոտենալու, մնում է, որ վաշտը ինքնուրույն, իր ուժերով ապստամբի և փախչի անտառ, հասնի պարտիզանական բրիգադին: Նույն օրվա գիշերը հրամանատար Ա. Հովսեփյանը ջոկի հրամանատար Սուխարիչ Հարությունյանին հանձնարարում է իր մարտիկներով աննկատ դուրս գալ Պոտիևկայից և գիշերվա ժամը 12-ին կրակի տակ առնել տեղանքը, կապաղորի վրա պարտիզանների հարձակման տպավորություն ստեղծելու համար, որպեսզի այդ պատրվակով հնարավոր լինի վաշտը դուրս բերել և իրականացնել փախուստը: Միաժամանակ դասակների և ջոկերի հրամանատարներին կարգադրում է, որքան հնարավոր է շատ զենք ու ռազմամթերք վերցնել կապաղորի պահեստից:

Զիշտ նշանակված պահին Սուխարիչ Հարությունյանի ջոկը սկսում է իր գործունեությունը, մեծ իրարանցում է սկսվում զերմանական կապաղորում: Հովսեփյանը 248 հոգուց բաղկացած իր վաշտը կարգի բերելով, պարտիզանների դեմ գրոհելու պատրվակով, բնակավայրից դուրս է բերում, և երբ

արդեն բավականին հեռացել էին, մարտիկներին հայտնում է պարտիզանների կողմն անցնելու իր որոշումը, որն ընդունվում է խանդավառությամբ:

1943 թ. սեպտեմբերի 16-ին Զապովիչի շրջանի Սիշովկա, Դերմանկա գյուղերի և Շեչենկով խուտորի շրջակայքում հայկական վաշտը միանում է գեներալ Նաումովի պարտիզանական միավորմանը, իր հետ տանելով 2 հաստոցավոր և 11 ձեռքի գնդացիր, 3 ականանետ, 168 հրացան, 54 ատրճառակ, 20 հազար փամփուշտ, անհրաժեշտ քանակությամբ հանդերձանք և այլ սպառազինություն⁶:

Շուտով Շեչենկով խուտորի ուղղածից փողոցի ամբողջ երկարությամբ շարելով վաշտը նրա «հրամանատարը՝ նիհար, վճռական, դատողություններ անելիս սուր և արագաշարժ Արամայիս Մելիքի Օսիպյանը,—գրում է Ա. Ի. Նաումովը,—զեկուցեց ինձ.

— Ընկեր գեներալ, հայ պարտիզանների ջոկատը շարված է լրիվ կազմով, կատարյալ զինվածությամբ և ռազմահանդերձանքով: Զոկատը պատրաստ է կատարելու ձեր ամեն մի առաջադրանքը...

— Բարև ձեզ, ընկերներ,—գոչեցի ես ամբողջ փողոցով և հնչեց իբրև պատասխան.

— Բարև ձեզ ընկեր գեներալ...

Հզոր մի արձագանք փովեց խուտորի վրա, անդրադարձավ շարքի թիկունքում, գյուղի մյուս կողմում տարածված անտառից:

— Շնորհավորում եմ ձեզ խորհրդային հայրենիք, երկրի պաշտպանների շարքը վերադառնալու առթիվ: Մեզ հետ միասին՝ ուկրաինացիների, ռուսների հետ միասին, պարտիզանական ջոկատների շարքերում մարտնչում եմ եղբայրական ժողովուրդների զավակները՝ ուզբեկներ, թաթարներ, վրացիներ, ինչպես նաև սլովակներ, հարավսլավներ, չեխներ: Ցանկանում եք մարտնչել նրանց հետ, նրանց և արևավառ Հայաստանի համար:

— Ուղում ենք... Ու՛ռա՛ա...

⁶ ՀՄՊՊԿ տրիսիվ, ֆ. 300, գ. 3, թ. 4:

— Ես վստահում եմ ձեզ, և իմ վստահությունը հայրենիքի, բոլոր խորհրդային մարդկանց վստահությունն է, ոչ ոք ձեզանից չի խլի ձեր ղեկը:

Բոլոր նրանք, ովքեր ինձ հետ էին, տեսնում էին, գիտեին, որ այդ անմոռանալի պահին նրանցից ամեն մեկի կրճքի տակ տրոփում էր, ի դեմս խորհրդային գեներալի՝ իրենց հայրենիքը գտած հայրենասերների երիտասարդական ջերմ սիրտը»⁷:

Մի քանի ժամ հանգիստ տալուց հետո նույն օրը հայկական վաշտին բրիգադի հրամանատարությունը առաջադրանք է տալիս՝ ջախջախել Պոտիևկայի գերմանական կայազորը, գրավել բնակավայրը: Նրեկոյան հայկական վաշտը, 30 կիլոմետր հեռավարձ երթ կատարելով, հարձակվում է հակառակորդի կայազորի վրա:

Թշնամին զինված էր ծանր գնդացիներով, հակատանկային 6 հրանոթներով, գումարտակային և վաշտային ականանետներով, պաշտպանվում էր քարաշեն շենքերում, նախօրոք ամրացված բռնակներում, դռներում և դռաներում: Կայազորը համալրվել էր էսէսական նոր ստորաբաժանումներով և սատիկանական ուժերով:

Բայց դրանք չսասանեցին հայկական ջոկատի ռազմիկներին, նրանք, լավ ծանոթ լինելով տեղանքին, վրեժի ցասումով լցված, գրոհի անցան, մոլեգին կրակ թափեցին ամրությունների վրա, ճնշելով հիտլերականների համառ դիմադրությունը, ջլատելով նրանց ուժերը:

Հայ մարտիկները արդեն բնակավայրի կենտրոնում են: Բոցավառվում են վարչական շենքերը, մարտիկները, արհամարհելով սաստկացող կրակը, գնդակների սուլոցը, հրանոթների խլացուցիչ որոտը, նռնակների և ականների պայթյունները, հարձակվում են փոստի շենքի վրա: Առջևում է գնդացրորդ Աշոտ Գասպարյանը, նրա հետ են Պետրոս Եղոյանը, Վաղարշակ Գրիգորյանը, Օնիկ Կարապետյանը, Նրջանիկ Սարգսյանը, Ազատ Մկրտչյանը, անվրեպ կրակ են տեղում ականա-

⁷ «Սովետական գրականություն», № 6, 1964, էջ 103:

Հնչում է հրաժեշտի համազարկը ի պատիվ Վահան Աբովյանի: Ռազմիկներից շատերի աչքերին արցունքներ են երևում...

Ես ձի եմ հեծնում, գնում գեներալի հրամանատարական կայանը:

Հավաքում եմ մնացած ուժերս ու ղեկուցում.

— Հրամանը կատարված է, Պոտիեկան գրավված է»⁸:

Գեներալը գոհ է: Հովսեփյանը համարձակություն ցուցաբերում է նաև, որ իր ջոկատի հետ Պոտիեկա եկած «Չերվոննի» և «Կորոստեն» սլավոնական ջոկատները մարտին շմասնակցեցին և մնացին թևերում: Գեներալ Նաումովը, գլխի շարժումով համաձայնության նշան անելով, ասում է Հովսեփյանին. «Ասա քո մարդկանց, որ ոչ թե օգնելու, այլ ձեզ իրականում տեսնելու, հսկելու համար էին ուղարկված մեր այդ երկու ջոկատները: Հասկացա՞ր: Ուզում էինք համոզվել՝ պարտիզաններ եք արդյոք: Այժմ հավատում ենք: Կեցցեք: Այդպես էլ հաղորդիր ջոկատին: Եվ հայտնիր իմ շնորհակալությունը յուրաքանչյուրին»⁹:

Թեև վերջում է Հովսեփյանը, բոլոր հայ մարտիկները: Նրանք իրենց զոհված ընկերոջ շիրմի առաջ երգվում են՝ կրավել հիտլերականների դեմ, մինչև արյան վերջին կաթիլը, մինչև զավթիչների վերջնական ջախջախումը: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 17-ին, բրիգադի շտաբի հրամանով կազմավորվում է հայկական պարտիզանական ջոկատը, որին, մարտիկների թախանձանքով, շնորհվում է ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ, հայ ժողովրդի արժանավոր զավակ Անաստաս Իվանովիչ Միկոյանի անունը:

Միկոյանի անվան ջոկատի հրամանատար է նշանակվում ՀԽՍՀ Իջևանի շրջանի Սևքար գյուղի բնակիչ, ավագ լեյտենանտ Արամայիս Մելիքի Հովսեփյանը (Օսիպյան): Նա դեռևս ընդհատակում իրեն դրսևորել էր որպես ամենվեր հայրենասեր, խիզախ, կարգապահ, ուժեղ կամքի տեր ռազմիկ և մեծ

⁸ Միխայիլ Նաումով, նշվ. աշխ., էջ 110:

⁹ Նույն տեղում, էջ 111:

հեղինակությունն էր վայելում իր գինեակիցների շրջանում: Ուստի պատահական չէր, որ հենց նա էլ դարձավ պարտիզանական ջոկատի հրամանատար¹⁰:

Նառնամուրը ջոկատին է կցում մի քանի փորձված հրամանատարների. ջոկատի կոմիսար է նշանակվում միավորման «Նարոդնի կիշ» թերթի խմբագիր, ավագ քաղղեկ Յուրի Աֆանասևիչ Պավլովսկին, շտաբի պետ՝ կապիտան Ֆեդյա Լոբաչը, իսկ մատակարարման պետ՝ Իվան Միխայլևիչ Կոչեխան: Նրանք հրաշալի գիտեին պարտիզանական պայքարի յուրահատկությունները, նրբությունները և կարևոր դեր խաղացին ջոկատում:

Ջոկատը շարունակ համալրվում է ֆաշիստական գերությունից փախած հայ ռազմագերիներով: Ժիտոմիրի մարզի հայկական լեզեոնից Միկոյանի անվան ջոկատին են միանում Արմեն Դուկասովի, Սուրեն Հարությունյանի դասակները, Շեպետովկայի համակենտրոնացման ճամբարից՝ Գերասիմ Կարապետյանի և Հայրապետ Բաղդասարյանի գլխավորած ռազմագերիների խումբը: Հայերից բացի Միկոյանի անվան ջոկատին են միանում նաև ուկրաինացիներ, ռուսներ, վրացիներ, բելոռուսներ և ուրիշներ:

Շուտով ջոկատի անձնակազմը աճեցանում է մեծանում, որ միավորման հրամանատարությունը անհրաժեշտ է համարում դասակների բազայի վրա ստեղծել վաշտեր: Կազմվում է երկու վաշտ: Առաջին վաշտի հրամանատար է նշանակվում Սերգեյ Սայանը, երկրորդինը՝ Արմեն Դուկասովը: 1943 թ. ամռանը ջոկատի ռազմիկների թիվը հասնում է 325-ի, վաշտերից բացի կազմվում է 4 հոգուց բաղկացած ջոկատի շտաբ, հետախուզական դասակ՝ 10 հոգի, պարետային ջոկ՝ 7 հոգի, սանիտարական մաս՝ 2 հոգի և տնտեսական մաս՝ 3 հոգի¹¹:

Վաշտերում քաղղեկներ, դասակների և ջոկերի հրամանատարներ են նշանակվում Սուխարիչ Հարությունյանը, Ա-

¹⁰ Ա. Հովսեփյանը պարգևատրվել է Կարմիր աստղի շքանշանով, «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» 1-ին աստիճանի մեդալով:

¹¹ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 3, թ. 13:

ձիգները և գնդացրորդները՝ Վազգեն Պողոսյանը, Հակոբ Սըմբատյանը, Անդրանիկ Պողոսյանը, Հակոբ Վարդանյանը, Մընացական Դուրուխյանը, ձիագումակի դասակի հրամանատար Մկրտիչ Կարապետյանը, Հրաչիկ Ամիրխանյանը: Արիաբար են մարտնչում նաև շարքային մարտիկները: Սուրեն Աբրահամյանը սողալով մոտենում է թշնամու դռտին և նռնակներ նետում հրակնատից ներս, իսկ Ադասի Գալստյանը ոչնչացնում է 3 հիտլերականի. ավագ Արտաշես Պողոսյանը, լռեցնելով յուզի գործարանի կրակակետը, ականապատում է նաև 2 դռտ:

Լարված մարտը տևում է ամբողջ գիշեր: Լուսաբացին սվինամարտի նետվելով, հայ մարտիկները ճնշում են թշնամու դիմադրության վերջին հանգույցը: Կայազորը ջախջախվում է, հիտլերականները խռճապահար փախուստի են դիմում: Առավոտյան ջոկատը գրավում է Պոտիկկան:

Կովի ընթացքում ավերվում են գերմանական զորանոցները, հեռախոսակայանը, ռադիոհանգույցը, յուզի գործարանը: Զոկատը գրավում է 5 դռտ, 2 բունկեր, ավար վերցնում գինվորական պահեստներ, մթերքի մեծ պաշարներ, պետբանկի բաժանմունքից դրամական մի մեծ գումար, երկու սալ ղեղորայք և այլն: Սպանվում է 11 և գերի է վերցվում 35 հիտլերական. ջոկատը կորուստ է ունենում՝ մեկ սպանված և 7 վիրավոր: Զոհվում է ջոկի հրամանատար, ՀԽՍՀ Նոյեմբերյանի շրջանի Կոթի գյուղի (այժմ Շավարշավան) բնակիչ Վահան Աբովյանը:

Աբովյանի զոհվելը ցնցում է ամենքին: «Դանդաղ բացվում է օրը,—գրում է Հովսեփյանը, նկարագրելով այդ տեսարանը,—Պոտիկկայի վերևում միախառնվում են հրացուլն ու արշալույսի առաջին բոսոր շողերը: Զոկատը մի շարք է կազմում, բայց ոչ հանդիսավոր տողանցի համար, այլ... մեր սիրելի Վահան Աբովյանին վերջին հրաժեշտ տալու... դեմքին արտակարգ հանգստություն է իջել:

Թափորը թարմ գերեզմանափոսին է մոտենում դանդաղ ու հանդիսավոր լուսթյամբ: Մտերիմ ռազմիկները հրաժեշտ են տալիս մեր ջոկատի առաջին զոհված քաջորդուն:

լեքսանդր Հարությունյանը, Պետրոս Եղոյանը, Անդրեյ Պո-
ղոսյանը և ուրիշներ: Զոհատի հետախուզության պետն էր
գործունյա Մկրտիչ Կարապետյանը, կուսակազմակերպիչը՝
Գեորգի (Ժորա) Բաղդասարյանը, կոմերիտական կազմակեր-
պիչը՝ Սուրեն Հարությունյանը:

Միկոյանի տնվան ջոկատը փառաբանված «Չապակ»,
«Չերվոնի», «Մահ Ֆաշիզմին», «Կիւլյան» և մյուս ջոկատ-
ների հետ միասին ակտիվորեն մասնակցում է միավորման
երկրորդ և երրորդ ռազմարշավներին, Ժիտոմիրի, Կիևի, Լվո-
վի, Ռուվոյի, Վոլինի մարզերում և Լեհաստանի Լյուբլինի
վոյեվոդությունում մղված համառ, արյունահեղ մարտերին,
դառնում միավորման հարվածային ուժերից մեկը: Այդ շըր-
ջանում Նաումովի միավորման պարտիզանների թիվը հասել
էր ավելի քան 1200-ի, որի մոտ մի քառորդը կազմում էր
Միկոյանի անվան ջոկատը:

1943 թ. սեպտեմբերին ՊՇՈՒ-շտաբը, պարտիզանական
մի շարք միավորումների, այդ թվում նաև Նաումովի հեծյալ
բրիգադին առաջադրանք է տալիս մոտենալ Դնեպրին, անցու-
ղիներ գրավել և օժանդակել կարմիր բանակի զորամասերին՝
ազատագրելու Կիևը: Սեպտեմբերի 18-ին Ռակի խուտորի մոտ
ջոկատի 2-րդ վաշտը կռվի է բռնվում միավորմանը հետա-
պնդող գերմանական գումարտակի հետ: Պաշտպանելով ի-
րենց դիրքերը, հայ պարտիզանները հետ են շարտում հակա-
ռակորդին՝ ոչնչացնելով 2 ավտոմեքենա և ավելի քան 20
ֆաշիստական զինվոր: Հաջորդ օրը ջոկատը առաջադրանք է
ստանում պաշտպանել Բուկի-Բուչկի-Սիշովկա գյուղերի շըր-
ջանում գտնվող պարտիզանական օդանավակայանը:

Գերմանացիները, տեղեկանալով այդ մասին, սեպտեմ-
բերի 20-ի առավոտյան մոտ 400 զինվորներով, հրանոթների
տեղատարափ կրակով հարձակվում են օդանավակայանի վրա:
Միկոյանականները կայուն դիմադրություն են ցույց տալիս,
չթողնելով հիտլերականներին մոտենալ օդանավակայանին:
Գիշերը 7 «Դուգլաս» օդանավեր ղեկն ու զինամթերք են բե-
րում միավորմանը: Հայկական ջոկատը օժանդակում է զի-
նամթերքի բեռնաթափմանը և վիրավորներին խորհրդային

թիկունք ուղարկելու աշխատանքներին, որից հետո միայն հեռանում տեղաբաշխման նոր վայրը: Մարտում թշնամին կորցնում է 7 սպանված¹²:

Առաջին իսկ կոիւններում հայ պարտիզանները աչքի են ընկնում իրենց մարտական ու քաղաքական պատրաստականությամբ, խիզախություններով: Միավորման «Նարոդնի կլիչ» թերթը իր էջերում սկսում է պարբերաբար լուսաբանել նաև հայկական ջոկատի մարտական գործողությունները: 1943 թ. սեպտեմբերի 20-ին թերթում լույս ընծայված՝ «Զենքերը դարձրին գերմանացիների դեմ» հոդվածում թերթի խմբագիր Պավլովսկին, որը նաև նույն ջոկատի կոմիսարն էր, գրել է. «Մեկ ազգութուն՝ մյուսի դեմ ուղղելու հիտլերյան քաղաքականությունը ձախողվեց: Վաշտի մարտիկները, նախկին կարմիրբանակայիներ, ռազմագերիներ, մտնելով հայկական լեզեռն, միմիայն երազել են այն մասին, որպեսզի հարմար ժամին անցնեն կարմիր բաձախի կողմը և այն ղեկքը, որ ստացել են գերմանացիներից, դարձնեն նրանց դեմ, և հասավ այդ ժամը, Հայրենիքի պաշտպանների շարքերում նորից կանգնեցին նրա զավակները: Հետևյալ իսկ օրը վաշտը մարտի մեջ մտավ՝ ջախջախելու Պոտիևկայի կայազորը, որի կազմի մեջ ինքն էլ էր մտնում: Գործողությունը կատարվեց փայլուն, թշնամին դուրս մղվեց ամբողջությամբ, և Պոտիևկան գրավվեց: Կասկած չկա, որ Միկոյանի անվան ջոկատի պարտիզանները գալիք մարտերում ևս ցույց կտան իրենց նվիրվածությունը Հայրենիքին»¹³:

Միավորման առաջիկա կարևոր խնդիրը Կիևի ազատագրմանն օժանդակելու առաջադրանքն էր: Հայկական ջոկատը այդ մարտերում նույնպես առաջավորների շարքում էր: Ինչպես հայտնի է, հրամանի համաձայն, Կիևի ազատագրմանը օժանդակող պարտիզանական միավորումների խմբի ղեկավարութունը դրված էր Նաումովի վրա: Նա իր միավորումով պետք է սեպտեմբերի 25-ին կենտրոնանար Ռոդոմիշլից հյուսիս-արևելք ընկած անտառային զանգվածում, ո-

¹² См. в Партизнев ИИП ЦК КПУ, ф. 66, оп. 1, д. 3, л. 96—98.

¹³ «Народный клич», 20 сентября 1943 г.

ըր գտնվում էր Կիևից 160 կիլոմետր արևմուտք, և հարվածերը թշնամուն¹⁴:

Նաումովի միավորումը սեպտեմբերի 21-ի գիշերը շարժվում է դեպի Դնեպր: Եռօրյա կռիվներից հետո, ջախջախելով թշնամուն, գրավում է Մալդանովկան: Բայց այստեղ հանդիպում է մեծ ուժերի, որոնք նպատակ ունեին պարտիզաններին ջախջախել և դուրս մղել Մալին-Ռոգոմիշլ-ժիտոմիրի շրջաններից, ապահովել իրենց նահանջող բանակի թիկունքը:

Միավորումը հարկադրված նահանջում է դեպի Տեսերև գետը, անցնում ժիտոմիրի մարզի Ռոգոմիշլի անտառները և կտրվում թշնամուց: Միավորման անցումը պաշտպանում են «Կոնստոպյան» և Միկոյանի անվան ջոկատները: Սեպտեմբերի 29-ին Բուկի և Դերմանկա գյուղերի մոտ ոչնչացնում են թշնամու 70 ղինվոր ու սպա:

Ուկրաինական պարտիզանական շարժման շտաբը, ելնելով աննպաստ պայմաններից, փոխում է Նաումովի միավորմանը տրված Դնեպրն անցնելու առաջադրանքը՝ նրան առաջարկելով գործել Կորոստեն-Կիև երկաթուղագծի և ժիտոմիր-Կիև խճուղու շրջաններում:

Նոյեմբերի 8-ին միավորման հրամանատարների խորհրդակցությունը, պարտիզանական ուժերը վտանգի չենթարկելու և թշնամու ավիացիայի հարձակումներից խուսափելու համար, ջոկատներին առաջադրանք է տալիս անցնել ինքնուրույն գործողությունների: Նրանց հիմնական խնդիրն էր՝ թույլ չտալ զավթիչներին Դերմանիա քշել խորհրդային խաղաղ բնակչությանը, երկրի հացահատիկը, անասունները, ժողովրդի ունեցվածքը, հսկել երկաթգիծը, խճուղիները, խափանել թշնամու նահանջի ճանապարհը, կատարել ակտիվ հարձակողական գործողություններ:

Միկոյանի անվան ջոկատին առաջարկվում է գործել Կորոստեն-Տուրչեկո-Մալին եռանկյունում: Մարտիկներն ու սպաները փայլուն կերպով են կատարում իրենց խնդիրները: Ներանք բացատրական աշխատանքներ են տանում բնակչության

¹⁴ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 66, оп. I, ед. хр. 3, л. 24—25.

շրջանում, մասսայականացնում կարմիր բանակի հաջողությունների մասին հաղորդագրությունները։ Ռազմաճակատին մոտենալու կապակցությամբ հայ պարտիզանները թիկունքի բնակիչներին որոշակի ցուցումներ էին տալիս նրանց անելիքների մասին, օգնում թաքցնելու հացն ու անասունները։

Անկախաբերի վերջից մինչև հոկտեմբերի 10-ը Միկոյանի անվան ջոկատը շարունակեց լարված պայքարը։ Հմուտ տեղաշարժերով ջախջախիչ հարվածներ հասցրեց դեպի ռազմաճակատի դիժը շարժվող հիտլերական զորամասերի գումակներին, պայթեցրեց 5 կամուրջ, իսկ Դեսյատինի գյուղի մոտ փախուստի մատնեց պարտիզաններին հետապնդող վրասովական-կազակների գումարտակին։ Պարտիզանները սպանեցին 14, վիրավորեցին 13 կազակների և 3 հոգու էլ գերի վերցրին։ Գրավեցին 2 ձեռքի գնդացիր, 13 հրացան և ավտոմատ, 5000 փամփուշտ և այլն։

Այդ մարտերում խիզախությամբ աչքի ընկան դասակի հրամանատար Արտաշես Նիկողոսյանը, ջոկի հրամանատար Հայկազ Նավասարդյանը, պարտիզաններ Ազատ Նալբանդյանը, Շահեն Հովսեփյանը, Հակոբ Սմբատյանը, Զհան Մելիքբեկյանը, Արտավազդ Դավթյանը, Գառնիկ Մկրտչյանը, որոնք աչնչացրին թշնամու գնդացրային մի շարք կետեր։ Այդ կրովում ծանր վիրավորվեց ջոկատի կտրիճ հրամանատար Արամայիս Հովսեփյանը, բայց մնաց շարքում և ղեկավարեց ջոկատի մարտերը¹⁵։

Զոկատը կարճատև հանգստի է կանգնում Դեսյատինի գյուղում, բայց թշնամին երկու ժամից հետո նորից է հարձակվում։ Պարտիզանները հեռանում են Շերշին գյուղի անտառները և կորցնում իրենց հետքերը։ Այստեղ կատարվում է հետաքրքիր դեպք։ Կազակները Զիստկով գյուղից դուրս եկող հիտլերականներին շփոթելով Միկոյանի անվան ջոկատի պարտիզանների հետ, որոնք եկել էին լեգեոնից և գերմանական համալգեստով էին, սկսում են կոտորել նրանց։

¹⁵ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 66, оп. 1, ед. хр. 52, л. 4—5.

Ընդհարման ժամանակ երկու կողմերից սպանվում են ավելի քան 100 հոգի: Հետո պարզելով սխալը, հիտլերյան հրամանատարությունը, զինաթափելով կազակներին, քշում է տուգանային ճամբար:

1943 թ. հոկտեմբերի 11-ից գերմանական օկուպացիոն գլխավորական իշխանությունները ամենուրեք հրամաններ էին արձակել՝ շրջապատել և ոչնչացնել Նաումովի միավորումը: Հիտլերականների խոշոր ուժերը սկսեցին շրջապատել պարտիզանական ջոկատների գործողությունների հատվածները՝ գյուղերը, անտառները, ճանապարհները: Պարտիզանական շարժման ուկրաինական շտաբը, նկատի ունենալով միավորման համար ստեղծված սպառնալից դրությունը, վերացնելով ջոկատներին տրված առանձին գործելու հրամանը, Նաումովին առաջարկում է ամբողջ միավորումով Կիևի մոտից անցնել ռադմաճակատի գիծը, հասնել խորհրդային թիկունք, սպառազինվել, միասնալ կարմիր բանակի զորամասերին և մասնակցել Կիևի գրոհին:

Միավորումն անցնում է հրամանի կատարմանը: Հոկտեմբերի 19-ին, ժամը 14-ին փորձեր է կատարում Մեծիրիշկայի մոտով նախ անցնել Տետերև գետը: Այդ գործողության ժամանակ Միկոյանի անվան ջոկատին հանձնարարվում է պաշտպանել միավորման գետանցումը: Հիտլերականները տեղեկանալով այդ մասին, հետևակի գումարտակով, մորկալի կրակով գրոհում են գետանցման պաշտպանների վրա: Չնայած հակառակորդի ուժերի թվական գերազանցությանը և կրկնվող գրոհներին, միկոյանականներն ամուր պահում են գետանցուղին և մի քանի հակազորհներով մեծ կորուստներ պատճառելով հակառակորդին, հետ շարտում նրան: Պաշտպանությունից հիմնական գծերում տեղի են ունենում մարտեր, կովի դաշտը մի քանի անգամ անցնում է ձեռքից ձեռք: Շահելով մարտը, հայ պարտիզանները ցույց տվեցին կայունություն և անձնագոհություն հիանալի օրինակներ: Այդ օրը թշնամին ուներ 100-ից ավելի սպանված, Միկոյանի անվան ջոկատը՝ 9 սպանված, 12 վիրավոր ու անհետ կորած: Այդ մարտում հերոսի մահով զոհվում են ջոկատի կոմիսար Յու-

բի Պալմիլսկին, տնտեսական գծով ջոկատի հրամանատարի տեղակալ Ի. Կադելսը, 1-ին վաշտի պարտիզաններ Լեոն Դարբինյանը, Համբարձում Վարդանյանը, Դրիգոր Զուլհալյանը, Ռուբեն Մինասյանը, Մաթևոս Խաչատրյանը և ուրիշներ¹⁶։

Անցնելով գետը և թափանցելով Կլավդիեյան անտառ, Միկոյանի անվան ջոկատի փորձված հետախույզները որոնում են ռազմաճակատի գիծն անցնելու ուղիներ։ Հայտնի է դառնում, որ Ժիտոմիրի գերմանական կայազորը, տեղյակ լինելով պարտիզանների անցման մասին, երեք հետևակային գումարտակով, հրետանու, ականանետային մեծ ուժերով, 20 տանկերի ուղեկցությամբ, պատժիչ արշավախումբ է ուղարկել և փակել Կլավդիեյան անտառի՝ դեպի ռազմաճակատի գիծը տանող բոլոր ճանապարհները։ Նաոմովի միավորումը, դուրս գալով Կիևից 35 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք, կանգ է առնում։ Ռազմաճակատի գիծն անցնելու բարդությանը և անհնարինությունը նկատի ունենալով, ՊՇՈՒՇ-ը նոր առաջադրանք է տալիս միավորման հրամանատարությունը՝ հետ գնալ դեպի արևմուտք և շարունակել պարտիզանական պայքարը թշնամու խոր թիկունքում։

Դա 1943 թ. հոկտեմբերի 25-ն էր։ Միավորումը գնում է առանց դադարի։ Դուրս պրծնելով թշնամու ծուղակից, 7 ջոկատների պարտիզանները, անցնելով սառցակալած Տետերե գետի ծանծաղուտներով, կանգ են առնում Կորոստենից ոչ հեռու, Ռիշևկա գյուղի մոտ և, կենտրոնանալով նրա հին ամրություններում, Նաոմովի գլխավորությունյամբ վճռական մարտ են տալիս հետապնդող թշնամուն։ Այդ վայրը թեև հին, արդեն ավերակների վերածված, բայց անառիկ էր։ Հենց այստեղ էլ միավորման ջոկատները ջախջախում են էսէսական «Բրանդենբուրգ» գնդին։

¹⁶ Տե՛ս «Բաների Հայաստանի արխիվներ», № 3, 1966 թ., էջ 27։

Վիշևիչում զոհված պարտիզանների դիակները տեղի երախտագետ կուտընտեսականները թաղեցին եզրայրական գերեզմանում, որի հոյակապ հուշարձանը խորհրդանշում է հայ և ուկրաինական ժողովուրդների զավակների համատեղ պայքարը հանուն Ուկրաինայի ազատագրության։

1943 թ. սկզբից նառամովի միավորումը շարունակում է ազդմերթը դեպի արևմուտք:

Կողքինյան անտառից դեպի արևմուտք շարժվելով, Միկոյանի անվան ջոկատը, հետախուզելով հակառակորդին, մարտերով ճանապարհ էր հարթում միավորման համար: Անցնելով հակառակորդի դարանների և կայազորի միջով, նա միավորումը դուրս բերեց Զամերի-Գերմակայի շրջանը: Նոյեմբերի 1-ին հետախուզությունը տեղեկացնում է, որ դարձյալ Մալինից, Ռոդոմիրշից և Կորոստենից հիտլերականների պատժիչ մեծ ուժեր են գալիս դեպի արևմուտք շարժվող նառամովի միավորման վրա: Ստանալով այդ տեղեկությունը միավորման շտաբը, ջոկատին հրամայում է դուրս գալ Կորոստեն Մալին-Ռոդոմիրշ-ժիտոմիր եռանկյունուց և շարժվել դեպի արևմուտք: Հաջողությամբ անցնելով Կորոստեն-ժիտոմիր երկաթուղագլիծը և խճուղին, ջոկատը ժամանում է Սուշկի խուտոր: Հետապնդող թշնամին նոյեմբերի 4-ի առավոտյան հարձակվում է Ռիշեկա գյուղում գտնվող «Մահ ֆաշիզմին», «Չերվոնին» և «Մակարովսկի» ջոկատների վրա: Թշնամու հանկարծակի և ուժեղ ճնշման տակ ջոկատները հարկադրված հեռանում են:

Մարտի մեջ է նետվում Միկոյանի անվան ջոկատի 1-ին վաշտը. մյուս ջոկատների աջակցությամբ հետ է շարժվում թշնամին՝ թողնելով 100 սպանված և վիրավոր: Պարտիզանները կորցնում են 1 սպանված և 2 վիրավոր: Նոյեմբերի 5-ի առավոտյան հիտլերական ավտոմատավորների մի ամբողջ խումբ հարձակվում է Միկոյանի անվան ջոկատի վրա: Մարտում սպանվում և վիրավորվում են 10 հիտլերականներ, ջոկատը կորցնում է ընդամենը 1 զինվոր:

Հիտլերականները, կատարելով գերմանական գլխավոր հրամանատարության առաջադրանքը, շարունակում են հետապնդումները: Անընդհատ գնդացրային, ականանետային կրակ են թափում, օդից ինքնաթիռները ուժեղացնում են պարտիզանների դիրքերը: Մարտերի այդ քառսում Միկոյանի անվան ջոկատը կորցնում է միավորման հետքերը և, մարտընչելով միաձայնակ, խիզախորեն, նոյեմբերի 5-ին, օրվա

վերջում, Բոնդարևկա գյուղում նորից միանում է յուրայիններին¹⁷:

Այսպիսով, Նաումովի միավորումը, իր ջոկատներով շարունակ մարտերի մեջ գտնվելով, միայն նոյեմբերի 6-ին, կտրվելով թշնամուց, կանգ է առնում էմելչինո քաղաքի մոտ՝ Ժուբրովիչի—Զուբկովիչի գյուղում:

Նկարագրելով ժիտոմիրի և Կիևի մարզերում միավորման ծանր մարտերն ու երթերը, որի ընթացքում հոգնել, ուժասպառ էին եղել մարդիկ ու ձիերը, գեներալ Նաումովը գրել է. «... Կորոստենի տակ կռվում էինք յուրաքանչյուր դատի համար: Մեզ հավատարմորեն ծառայեց հին ամրացված շերտներ Ռիշավկայում, Ուշումիրից այն կողմ: Մի մառախլապատ օր այստեղ տեղի ունեցավ ձեռնամարտ: Հիտլերականների հետ կռվում էինք խզակոթերով ու դանակներով, կրակում էինք դեմ առ դեմ, ավտոշարասյունները թողնում էինք շատ մոտիկ և նրանց վրա կրակում լուսամուտներից: Նրանակներով պայթեցնում էինք զրահամեքենաները, մարտընչում էինք գնդացիների համար, կռվում էինք անասնակների համար, մինչև գլխովին ջախջախեցինք «Բրանդենբուրգին»՝ գեներալ Շերի լավագույն մարտական զորամասին: Նույնը վիճակվեց և Կորոստենից ժամանած պահեստային զնդին, որը հանդիպեց մեր ճանապարհին՝ Բոնդարևկայի մոտ: Նվմիայն գրանից հետո բացվեց մեր ուղին դեպի ընդարձակ անտառները, մեկուսի էմելչինո գյուղաքաղաքը»¹⁸:

* * *

Նոյեմբերի 6-ին կարմիր բանակը ազատագրում է Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևը: Զիշտ է, Նաումովի միավորմանը չհաջողվեց անցնել Դնեպրը և մասնակցել քաղաքի ազատագրմանը, բայց, գործելով թշնամու թիկունքում, իր վրա գրավելով հակառակորդի զգալի ուժեր, օժանդակեց հաղ-

¹⁷ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 66, оп. 1, ед. хр. 52, л. 9—10.

¹⁸ М. И. Наумов, Рейд «Партизанские были», М., 1958, с. 510.

թանակին: Կիևի աղատագրումը ղուգադիպեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 26-րդ տարեդարձին, որն արտակարգ ուրախություն պատճառեց պարտիզաններին, բարձրացրեց նրանց մարտական ոգին:

Նոյեմբերի 7-ին Միկոյանի անվան ջոկատի հրամանատարությունը, պարտիզաններին շնորհավորելով տոնի առթիվ, կոչ արեց նոր սխրագործություններով հարստացնել ջոկատի փառքը, մարտական հմտությունը: Հրամանում, ամփոփելով սեպտեմբերի 16-ից մինչև նոյեմբերի 7-ը ջոկատի կատարած մարտական գործողությունները, նշված է, որ այդ ժամանակամիջոցում ջոկատը ջախջախել է Պոտիկայի հիտլերյան կայազորը, ոչնչացրել է 1 ավտոմեքենա, 4 դզոտ, շարքից հանել հեռախոսային կայանը, փոստը, այրել 10—20 մետր երկարություն ունեցող 13 կամուրջ: Սպանել, վիրավորել է թշնամու 331 զինվոր ու սպա, գերի է վերցրել 8 հոգու, գրավել 2 ձեռքի գնդացի, 32 հրացան, ավտոմատ, ատրոնական, 6 սալ, 3 ձի, 13000 փամփուշտ և զինվորական այլ գույք, պարեն¹⁹:

Կարմիր բանակը հաղթանակներով առաջ է շարժվում: Նոյեմբերի 12-ին աղատագրում է Ժիտոմիրը, իսկ 17-ին նաև Կորոստենը: Գերմանացիները այն հետ են գրավում, բայց Կիևում կրած պարտությունից հետո նրանց բանակը թուլացել էր: Այդ իրադրությունից օգտվելով Նաումովի պարտիզանական միավորումը նոյեմբերի 13-ին գրավում է էմելչինո քաղաքը և ամրանում այնտեղ:

Էմելչինոն գերմանական բանակի թիկունքային հարուստ բազան էր, ուներ 3000 հոգուց բաղկացած կայազոր, որը խուճապահար փախչում էր դեպի Նովոգրադ—Վոլինսկ: Պարտիզանները գրավում են քաղաքի յուզի և զարեջրի գործարանները, մեքենայացված աղացը, փուռը, բաղնիքը, լվացքատունը՝ ախտահանման կամերայով, օդանավակայանը, էլեկտրակայանը, ՄՏԿ-ի արհեստանոցը, զինվորական պահեստներ, հիվանդանոցը, կինոթատրոնը, մեծ բանակությամբ անասուն, հացահատիկ և այլն:

¹⁹ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 66, оп. 1, ед. хр. 51, л. 10—11.

Խուճապահար փախչող հիտլերականները ճանապարհին են թողնում գումակի սալերը, դետի մեջ թափում շատ ղեն-
քեր, ղինամթերք, որը հավաքում, միավորմանն են հանձնում
«Մակարովի» և «Չերվոննի» անվան ջոկատների պարտիզան-
ները: Իսկ Միկոյանի անվան ջոկատը անբուժելի հարված
է հասցնում ֆաշիստական մոտոցիկլավորներին և ինքնագը-
նաց հրետանու վաշտին: «Այդ վաշտը,—ասում է նաումո-
վը,—հնձեցին մեր հայկական ջոկատի այն ռազմիկները,
որոնք գրավել էին քաղաքի արևելյան ծայրամասի դռները:
... Մենք ամբողջ նոյեմբերի և դեկտեմբերի սկզբին Կորոս-
տենի ամրացված շրջանը դռնվորող անտառի եզրին ապ-
քում էինք լիարյուն կյանքով:

Ապաքինվում, սպիանում էին մեր վերքերը»²⁰:

Միկոյանի անվան ջոկատը տեղավորվում է Պոդրալով-
կա գյուղում: Միավորման շտաբը, օժանդակ ստորաբաժա-
նումները և ջոկատները սահմանում են պահակային հսկո-
ղություն, խիստ կարգ ու կանոն:

Էմելչինոյում միավորման բոլոր ջոկատները ակտիվորեն
լծվում են ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական-
մասսայական աշխատանքների, սալլերով առատորեն հացա-
հատիկ ու մթերքներ են բաժանում բնակչությանը: Նյութա-
կան մեծ օգնություն են ցույց տալիս հրահան բելոռու-
սական պարտիզաններին:

Ռազմարշավի ընթացքում զգալիորեն աճել ու ամրա-
պնդվել էին ջոկատների կուսակցական և կոմերիտական
կազմակերպությունները: Այդ աշխատանքները գլխավորում
և ուղղություն էին ստանում միավորման կոմիսար Վելիչկոյի
և կուսհանձնաժողովի կողմից, որի նախագահն էր միավոր-
ման գլխավոր վիրաբույժ Մ. Մ. Տարասովը:

Կուսակցական կազմակերպության ջանքերով հրատա-
րակվում էր նաև միավորման տպագիր օրգան «Նարոդնի Կլիչ»
թերթը՝ ռուսերեն և ուկրաիներեն: Արդեն լույս էր տեսել 6
համար՝ 1100 տպաքանակով, խմբագիրը Յուրի Պավլովսկին

²⁰ Միխայիլ Նաումով, Անդունդի վրայով, Երևան, 1971, էջ 156:

էր, որը միաժամանակ Միկոյանի անվան ջոկատի կոմիսարն էր:

Թերթի էջերում տպագրվել են խորհինֆորմբյուրոյի հաղորդումները միավորման մարտական գործողությունների և ներքին կյանքի վերաբերյալ, պարտիզանների, հրամանատարների թղթակցությունները, ֆաշիստական «Նոր կարգը» մերկացնող վավերագրական հոդվածներ, հակաֆաշիստական ծաղրանկարներ, բանաստեղծություններ և այլն: Թերթի օրինակները ձեռքից ձեռք էին անցնում ջոկատներում, վաշտերում, դասակներում, տեղի բնակչության շրջանում, հասցրվում ռազմագերիների ճամբարները:

Միավորման ջոկատները ունեին նաև իրենց ինքնագործունեության խմբակները: Նրանք միավորման անձնակազմի և բնակչության համար կազմակերպում էին ներկայացումներ, ագիտացիոն-գեղարվեստական երեկոյթներ: Դրանք ամրապնդում էին պարտիզանների և բնակչության կապը, բարձրացնում զավթիչների դեմ պայքարի ոգին, հաղթանակի, ազատագրության հավատ էին ներշնչում ամենոքին:

Այս ընդհանուր աշխուժությունը համակել էր նաև հայկական ջոկատին: Հայ ռազմիկները նույնպես անձնվիրությամբ նվիրվեցին տնտեսական և ագիտացիոն-հասարակական աշխատանքներին: Պարտիզաններ՝ երեանցի Ս. Թոփչյանը, մարտունեցի Վ. Ասլանյանը, բաքվեցի Մ. Ստեփանյանը դարձել էին հմուտ տնտեսավարներ: Զոկատի հրամանատար Ար. Հովսեփյանի և կոմիսար Ա. Յ. Վասիանովիչի ղեկավարությամբ աճել էր ջոկատի հայ կոմունիստների և կոմերիտականների թիվը՝ հասնելով 100-ի, որից 52-ը կուսակցության անդամներ ու թեկնածուներ էին (կուսկազմակերպության քարտուղարն էր Գեորգի Բաղդասարյանը, իսկ կոմերիտական կազմակերպությանը՝ հոկտեմբերյանցի Մկրտիչ Հարությունյանը):

Կոփվել էին վաշտերը, հմտացել էին նրանց հրամանատարները, քաղաշխատողները, որոնցից աչքի էին ընկնում առաջին վաշտի քաղղեկ Սուխարիչ Հարությունյանը, սերժանտ Սալման Սայանը, 2-րդ վաշտում՝ ավագ սերժանտ Աշոտ

(Ալեքսանդր) Հարությունյանը և մյուսները: Նրանք մարտերի ընդմիջումներին հրավիրում էին ժողովներ, քննարկում մարտական գործողությունների ընթացքը, ապահովում կարգապահությունը:

Միկոյանի անվան ջոկատը ուներ նաև հայերեն լեզվով իր ձեռագիր օրգանը՝ «Մարտական թերթ» և «Մարտական թերթիկ» անուններով: «Մարտական թերթը» լույս է տեսել ընդամենը 10, «Մարտական թերթիկը»՝ 1 համար: Մեր տրամադրությամբ տակ են 1, 6, 9 և 10-րդ համարների ֆոտոպատճենները, որոնք ձեռք ենք բերել Կիևի, Ուկրաինայի ԿԿ Կենտկոմին կից կուսակցության պատմության ինստիտուտի արխիվից: Թերթի ձևկատին սև, գունեղ տառերով գրված է թերթի անունը, ներքևում կարդում ենք՝ «Օրգան ընկ. Միկոյանի անվան ջոկատի 2-րդ վաշտի», իսկ թերթի առաջին էջի վերևում մանր տառերով գրված է՝ «Պրոլետարեն՝ բոլոր երկրների, միացե՛ք» կամ «Մահ ֆաշիստական օկուպանտներին» լոգոնդները: Մեր կարծիքով, նման պատի թերթեր են ունեցել նաև ջոկատի մյուս վաշտերը, բայց Ֆրանց համարները չեն պահպանվել: Թերթն ուներ թղթակիցների մի մեծ խումբ՝ ջոկատի հետախուզության հրամանատար Մկրտիչ Կարապետյանը, 2-րդ վաշտի հրամանատար Արմեն Ղուկասովը, նույն վաշտի 3-րդ դասակի հրամանատար Արարատ Սահակյանը, դասակի հրամանատար Աշոտ Կարապետյանը, ջոկատի բուժակ Սուրեն Թունանյանը, ջոկի հրամանատար Գուրգեն Կարապետյանը, Ֆրանց Գրիգորյանը, Մարտին Գաբրիելյանը, Հակոբ Պողոսյանը, Իսրայել Գրիգորյանը, Բաբկեն Պարսամյանը և մյուսները:

Մի առաջնձին հպարտություն են ապրում, երբ արխիվներում ուսերեննով, ուկրաիներենով բազմաթիվ փաստաթղթերի մեջ տեսնում են մեսրոպատառ հայկական պարտիզանական այս թերթերը, մարտական օրերին, թշնամու խորը թիկունքում ստեղծված վավերագրերը: Թերթերի վերահիշյալ համարները լույս են տեսել 1943 թ. նոյեմբեր ամսին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ բրիգադն անցել էր կարճատև հանգստի: Հատուկ հետաքրքրության են արժանի հետևյալ

հոգվածները՝ «Մարտական քերիկի» № 1-ում՝ «Մեր թերթիկը» խմբագրականը, «Կոմերիտմիությունը մեր վաշտում» և «Անպատասխանատու պահակը» թղթակցությունները: «Մարտական քերթ» № 6-ում՝ «Ուլքեր ենք մենք», «Ընկերություն մարտի ժամանակ», «Անձնական կյանք» (բուժակի զրույցը պարտիզանի հիգիենայի մասին): «Մարտական քերթ» № 9-ում՝ «Ուլքեր ենք մենք», «Հայրենիքի զավակը», «Մեր երեկույթը», «Մարտական քերթ» № 10-ում՝ «Մեր խնդիրները», «Պահակալին ծառայությունը 2-րդ վաշտում» և այլն²¹:

Այս հոգվածներում արտացոլված է հայկական ջոկատի մարտական առօրյան: Վեր են հանված ստորաբաժանումների առաջ դրված խնդիրների կատարումը, հաջողություններն ու անհաջողությունները, մարտիկների սխրագործությունները, ամենայն խստությամբ անդրադարձել են կարգապահության հարցերին:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում նույնների 17-ին պարտիզանների ուրախ երեկույթը էմելչինսկի քաղաքային ակումբում, որն արտահայտում է նախնային պարտիզանների քաղաքական և բարոյական բարձր ոգին: Այդ առթիվ քաղաքի տպարանում տպված ազդագրերը տեղի բնակչությանը հրավիրում էին պարտիզանների հետ միասին դիտելու գեղարվեստական ինքնագործունեության հանգեսը, որ սկսվելու էր Միկոյանի անվան հայկական պարտիզանական ջոկատի ինքնագործ խմբի ելույթով:

Ճիշտ նշանակված ժամին հանդիսականները, հերթապահությունից ազատ մարտիկներն ու հրամանատարները տեղ են գրավում դահլիճում: Եվ ահա փակ վարագույրի առջև երևում է ռոստովցի արտիստ, բոլորի կողմից սիրված կատակասեր կոնֆերանսիե Միշան (Միքայել Ղազարյանը) և հայտարարում:

— Ընկերներ, ելույթ կունենան Իգոր Իլչինսկին, Քեթո Զափարիձեն, Լալա Զորնին, Ռինա Զելյոննայան...

Դահլիճն ուրախ ծափահարում է:

²¹ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 65, оп. 1, ед. хр. 26, л. 12—13.

— Այդ դերասանները հիմա այստեղ չեն... բայց նրանց վրա հույս մի դրեք, ձեր ուշադրությանն եմ ներկայացնում մեր ինքնագործ դերասաններին,—ասում է Միշան:

Բացվում է վարագույրը, բեմի վրա երևում է հերկուլեսյան արտաքինով կոմիսար Վելիչկոն և բայանի՝ «Մանջուրիայի բուրնների» եղանակի հնչյունների տակ, ձեռքերի վրա կանգնած շրջում է բեմի շոբա կողմը, ապա կատարում կովկասյան մի երգ, նրա հզոր ձայնից զնգում են դահլիճի լուսամուտները... նրան փոխարինում է Լոբաշը:

Նվ ահա բեմ են մտնում Միկոյանի անվան ջոկատի հրամանատար Հովսեփյանը և պարտիզան Վարդանյանը: Նրանք դարաբաղցի քեռի Արտեմի դուդուկի նվագակցությամբ կատարում են կատակերգեր: «Վարդանյանի ուրախ երգերը երկար ժամանակ մեզ ուղեկցում էին ամենուր»,—հիշում է գեներալ Նաումովը:

Վերջում ելույթ ունեցող արտիստները, նրանց հետ նաև Ա. Ազիզյանը, Ա. Մկրտչյանը, Բ. Եգորյանը, Վ. Ասլանյանը և մյուսները քոչարի են պարում՝ Միկոյանի անվան ջոկատի սիրված պարերից մեկը: Ավարտվում է համերգը: Զոկատի «Մարտական թերթի» № 9-ում Բաբկեն Պարսամյանը՝ «Մեր երեկույթը» հոդվածում գրել է. «Այն դահլիճը, որտեղ ցուցադրվել էին ֆաշիստական ապիկարների կինոնրկարներ, այժմ ցնծում է մեր կարմիր հերոսների ձայնից և թև տալիս հանդիսականներին²²:

Այսպես, կոիվների կարճատև ընդմիջումներին պարտիզանները չէին մոռանում զբաղվել կուլտուրական կյանքով, իրենց սերն արտահայտել դեպի հայրենիքը, ատելությունը դեպի ֆաշիստական զավթիչները: Այդ գործում, ինչպես տեսանք, ակտիվ նախաձեռնություն հանդես բերեց հայկական ջոկատը և միավորման «Народный клич» թերթում արժանացավ բարձր գնահատականի: Այդ մասին թերթը գրել է.

²² Партархив, ИИП ЦК КПУ, ф. 66, оп. 1, ед. хр. 26, л. 10.

«Միկոյանի անվան ջոկատի մարտիկների և հրամանատարների ուժերով նոյեմբերի 24-ին կազմակերպվել էր ինքնագործունեության երեկո: Չնայած նախապատրաստության ոչ մեծ ժամկետին, երեկոն անցավ հաջող: Այդ երեկոն ցույց է տալիս, որ մարտիկ-պարտիզանները ոչ միայն կարողանում են լավ կռվել, այլև հանգստի ժամերն օգտագործել կուլտուրական-զվարճության համար: Միկոյանի անվան ջոկատի օրինակը խթան եղավ մյուս ջոկատների համար, որոնք իրենց ուժերով նախապատրաստում են ինքնագործունեության երեկոներ»²³:

Չի կարելի ասել, որ էմելչինոյում միավորումը խաղաղ մնաց: Հետախուզական խմբերը հսկողության տակ էին պահում էմելչինո-Բելոկորվիչի, էմելչինո-Կորոստեն, Նովոգրադ-Վոլինսկի տանող խճուղիները, այրում կամուրջները, շարքից հանում կապի գծերը: Մանր կռիվներ միշտ էլ տեղի էին ունենում քաղաք թափանցող թշնամու խմբերի դեմ կամ մոտակա շրջաններում: Այդ մասին տեղեկություններ կան նաև հայկական ջոկատի «Մարտական թերթիկում»: Օրինակ, նոյեմբերի 19-ին հերթական հետախուզության ժամանակ Մկրտիչ Կարապետյանը իր խմբով էմելչինոյից ոչ շատ հեռու նկատում է, որ հիտլերականները կողոպտում են Ստեպանովկա գյուղը և հրդեհում տները: Սարսափահար գյուղացիները փախչում են: Այդ պահին գյուղին է մոտենում հայկական ջոկատի 2-րդ վաշտի դասակներից մեկը՝ Աշոտ Կարապետյանի հրամանատարությամբ: Մկրտիչ Կարապետյանն իր հետախույզների խմբով նրանց միանալով հարձակվում է հիտլերյան ավազակների վրա, որոնք զոհեր տալով դիմում են փախուստի, իսկ գյուղացիները վերագառնում են իրենց տղաները:

Պարտիզանների խումբը Ստեպանովկա և Մոկլակի գյուղերի շրջանում ջախջախում է թշնամու էսկադրոնը: Նույն շրջանում 1-ին վաշտի 2-րդ դասակը կոմերիտական հրամանատար Վանո Ոսկանյանի ղեկավարությամբ ոչնչացնում և գերի է վերցնում 20 հիտլերական:

²³ «Народный клич», № 6, 28 ноября 1943 г.

Նառամովի միավորումը էմելչինոյում մնում է ընդամենը 21 օր, այդ ընթացքում տեղի հարյուրավոր բնակիչներ համալրում են նրա ջոկատների շարքերը:

Քաղաքը պարտիզաններից գրավելու անհաջող փորձից հետո, հիտլերական պահակազորային դիվիզիան նոր պատրաստութուններ է տեսնում: Նախ գրավում է քաղաքը շրջապատող մի շարք բնակավայրեր և իր ուժերը համալրում հեծելազորային և զրահատանկային զորամասերով: Որից հետո դեկտեմբերի 5-ի գիշերը մեծ ուժերով գրոհի է անցնում՝ մարտի մեջ մտցնելով 122 միլիմետրանոց հրետանու մեկ մարտկոց և 17 թեթև տանկեր ու զրահամեքենաներ:

Թշնամուն ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս քաղաքի և շրջանի տարբեր վայրերում՝ դօտերում, դգօտներում գիրքեր գրաված Միկոյանի անվան, Կիւլյան, Չերվոննի, Կոբոստենյան, «Մահ ֆաշիզմին», Մակարովյան և միավորման մյուս ջոկատների պարտիզանները: Նառամովի միավորումը էմելչինոն երկար պահելու նպատակ չուներ, որովհետև կարմիր բանակը արդեն մոտ էր: Բայց և այնպես կովեց 12 ժամ, խափանեց միավորման ելքը փակելու թշնամու փորձերը և էմելչինոյից հեռացավ կաղմակերպված ձևով: Պայթեցրեց Ուբորտ գետի 3 փայտյա կամուրջները, էլեկտրակայանը, ալրադացը, հրկիզեց 4 տանկ, գրավեց 2 թնդանոթ:

Այդ մարտերում թշնամին կորցրեց 320 սպանված և վիրավոր, իսկ պարտիզանները՝ 7 սպանված, 10 վիրավոր և 3 հոգի անհետ կորած²⁴:

Կտրվելով թշնամուց և հասնելով Սլուչ գետի ձախ ափը, միավորումը կենտրոնանում է Ռովնոյի մարզի անտառներում: Միավորման համար ստեղծվում են նյութական ծանր պայմաններ: Տեղի բնակչությունը չէր կարող օգնել կենսամթերքով: Բացի այդ անհրաժեշտ էր վիրավորներին խորհրդային թիկունք փոխադրել, զենք և ռազմամթերք ստանալ: Այդ նպատակով միավորման հրամանատարությունը

²⁴ СЗ «Партизны ИИП ЦК КПУ, ф. 66, оп. 1, ед. хр. 66, л. 57—58.

պատրաստում է իր օդանավակայանը և, դիմելով մեծ երկրին, օգնություն է խնդրում: Ուկրաինական պարտիզանական շարժման շտաբը Նաումովին առաջարկում է ջոկատներից մեկի պաշտպանությամբ տրանսպորտ ուղարկել թիկունք՝ պարտիզանական միավորումների մատակարարման կենտրոն Օլտուշ քաղաքը՝ ղենք, կենսամթերք ու ձմեռային հանդերձանք ստանալու համար: Այդ տրանսպորտը միաժամանակ կսորհրդային թիկունք էր տանելու նաև վիրավորներին:

Միավորման հրամանատար գեներալ-մայոր Նաումովի անձնական ընտրությամբ այդ պատասխանատու խնդրի կատարումը հանձնարարվում է Միկոյանի անվան հայկական պաբտիզանական ջոկատին: Անհրաժեշտ էր հավաքել սալեր, սահնակներ, ձիեր, ճանապարհի համար կենսամթերք և այլն: Որոշվեց այդ անհրաժեշտ միջոցները խլել ուկրաինական ազգայնականներից, բուլբուլականներից և բանդերականներից:

Միկոյանի անվան ջոկատը՝ կազմակերպված անցնելով Սլուշ գետը, գլխովին ջախջախում է Բիստրիչի, Մակվինա և Վուլկի-Խլոպսկի գյուղերում տեղավորված ուկրաինական ազգայնականներին: Համառ մարտերում միկոյանականները փայլուն հաղթանակ տարան. թշնամին, մարտի դաշտում թողնելով 40 դիակ և շատ վիրավորներ, ցիրուցան եղավ: Ջոկատը հարուստ ավարով՝ անհրաժեշտ քանակությամբ ձիերով, սալերով և կենսամթերքով վերադառնում է միավորում և պատրաստվում կատարելու մարտական նոր, ավելի դժվարին, պատասխանատու առաջադրանքը:

* * *

1943 թ. դեկտեմբերի 26-ին Միկոյանի անվան հայկական պաբտիզանական ջոկատը, Բրոնիսլավկա գյուղից դուրս գալով, ուղարկվում է խորհրդային թիկունք՝ ղենք ու ղինամթերք բերելու: Միավորման հրամանատար գեներալ-մայոր Նաումովը, կոմիսարի հետ միասին, ամբողջ հինգ կի-

լումնատր ուտքով ուղեկցում է հայկական ջոկատին: Սրտառուչ հրաժեշտ տալով իր ռազմիկներին, Նաումովը ջերմորեն սեղմում է բոլոր հրամանատարների և քաղաշխատողների ձեռքը և, դիմելով ողջ անձնակազմին, ասում է. «Իմ լավագույն ջոկատին և լավագույն սպաներին ուղարկում եմ այս առաջադրանքը կատարելու, որի կարևորությունը դուք հրաշալի կերպով հասկանում եք: Տխուր կլինի ինձ համար առանց ձեզ, բայց ես հավատացած եմ, որ Միկոյանի անվան ջոկատը և Ֆրա հրամանատարությունը այստեղ ևս կհետևեն իրենց քաջարի զորամասի մարտական ավանդույթներին»²⁵:

Ութսուն սայլից բաղկացած գումակով ջոկատը 40 կիլոմետր գիշերային վտանգավոր և դժվարին երթից հետո, կանգ է առնում հանգստանալու: Հանգստից հետո, անցնելով թշնամու զորքերի խիստ հսկողության ենթակա տարածքով, որն ամբողջապես վերածված էր պաշտպանության բնագծերի, ջոկատը քողարկված դուրս է գալիս Կիև-Կովկլ մայրուղուն՝ Բելոկորովիչի և Օլեսկ քաղաքների միջև, երկաթուղագծի շրջանը, որտեղով անցնում էր գերմանա-խորհրդային ռազմաճակատի գիծը: Հիտլերականները ամբողջ գծի ուղղությամբ անցուղիները ականապատել էին, կառուցել էին դօտեր, խրամատներում տեղավորվել էին զնդացիներ և ականանետներ՝ իրենց անձնակազմերով:

Ջոկատի հետախուզությունը գիշերվա խավարում 36 ժամ շարունակ անցուղի էր փնտրում երկաթգիծն անցնելու համար. օր ու գիշեր գծի վրա շրջագայող զրուհագնացքը խանգարում էր ջոկատի գումակի անցմանը: Հատկապես անձնազոհությամբ էր գործում Մկրտիչ Կարապետյանի հետախուզական խումբը (Բելիկ Նգորյանը, Ռուբեն Կարապետյանը, քաղդեկ Պետրոս Նդոյանը, կապավոր Շմավոն Ադամյանը): 1943 թ. դեկտեմբերի 31-ին վերջնականապես որոշվեց անցման տեղերը: Նոր տարվա գիշերվա ժամը 12-ն անց 30 բուպեին, առաջին վաշտի պաշտպանությամբ, ջոկատի հետևակն ու գումակը սկսեցին առաջ շարժվել: Դեռ գումակը չէր հա-

²⁵ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 2, թ. 1:

աել քանդված երկաթգծին, երբ քողարկված թշնամին փոթորկալի կրակ բացեց գիծն անցնող սալերի և հեռակալի վրա: Զորս կողմից թռչում էին լուսատու գնդակները, աջ ու ձախ պալթում էին ակաճները, հողը ցնցվում էր աղմուկից, բազմաթիվ գնդացիներից արձակված համազարկերը մահ էին սփռում շորս կողմը: Այդ բարդ իրադրություն մեջ հայ պարտիզանները, իրենց քաջարի հրամանատար Ար. Հովսեփյանի ղեկավարությամբ, առանց շփոթվելու, ճանապարհը մաքրելով, առաջ էին շարժվում: Անցումը պաշտպանող վաշտի մարտիկները իրենց գնդացրային մրրկալի կրակով հիտլերականներին չէին թողնում գծին մոտենալ, մթության մեջ կողմնորոշվելով, սրբեթաց գրոհով ներխուժում էին հակառակորդի դատերը, ոչնչացնում հիտլերականներին, ճնշում ականանետների և գնդացիների կրակը:

1944 թ. հունվարի 1-ին ջոկատը 7-օրյա անընդհատ մարտերից հետո, փոքր կորուստներով անցնում է ռազմաճակատի գիծը Բելոկորովիչի-Կորոստեն երկաթուղագծի շրջանում: Թաքնվելով ճահիճներում, կարճատև դադարներով, ամբողջ կազմով դուրս գալով խորհրդային զորքերի թիկունքը, երկույան հասնում է Օվրուչ քաղաքը:

Խորհրդային թիկունք հասնելով, ջոկատի հրամանատար Ար. Հովսեփյանը կարմիր բանակի հրամանատարությանն է ներկայացնում Նաումովի միավորման կողմից իրեն տրված վկայագիրը. «Սույնը ներկայացնող Ս. Մ. Հովսեփյանը, իրոք, հանդիսանում է Խորհրդային Միության Հերոս, գեներալ-մայոր Նաումովի ուկրաինական պարտիզանական միավորման Միկոլայնի անվան հայկական պարտիզանական ջոկատի հրամանատարը: Համաձայն Ուկրաինական պարտիզանական շարժման շտաբի պետական անվտանգության կոմիսար ընկ. Ստրեկաչի կարգադրության, ուղարկվում է Օվրուչ քաղաք՝ 280 մարդուց բաղկացած խումբ և 80 սալերով, միավորման համար զենք, զինամթերք, ռադիոկայան և ռադիոմարտկոց ստանալու համար»²⁶:

²⁶ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 2, բ. 2:

Պարզվում է, որ Օվրուշում և Ստեփանգորի բազաներում չկային անհրաժեշտ քանակությամբ զենք ու զինամթերք: Հունվարի սկզբին ջոկատը Հովսեփյանի ղեկավարությամբ 29 ժամ ավելի քան 120 կիլոմետր երթ է կատարում դեպի Սրիմ քաղաքը և հետ վերադառնում արտակարգ ծանր, դժվարին պայմաններում. չկար կենսամթերք, պարտիզանները սոված էին, կերակրվում էին կարտոֆիլով, ձիերը խոտ չունեին: Գերմանացիները կողոպտել էին այդ շրջանները, իսկ կարմիր բանակի մատակարարման բազաները դեռևս շատ հեռու էին: Երթը տեղի էր ունենում ձնախառն անձրևի տակ: Զոկատը, լարելով բոլոր ուժերը, վերջ ի վերջո ձեռք է բերում պահանջված զենքն ու զինամթերքը:

Պարտիզանական միավորումն արդեն գտնվում էր 1-ին սկրաինական ռազմաճակատի զորքերի թիկունքում, որովհետև խորհրդային զորքերը շարժվել էին դեպի արևմուտք և այդ շրջանն ազատագրել: Բայց Նաումովը պարապ չէր նստել, նա իր մնացած ջոկատներով բանակի հետ մասնակցել էր մի շարք քաղաքների, բնակավայրերի ազատագրմանը և սպասում էր Միկոյանի անվան ջոկատի վերադարձին, որին ընդունեց բերկրանքով:

Հսկարտ էին հայ պարտիզանները, որ արգարացրել էին գեներալի վստահությունը, փայլուն կատարել իրենց վրա դրված դժվարին և պատվավոր գործը, որը կարևոր տեղ է գրավել ոչ միայն հայկական ջոկատի, այլև Նաումովի ողջ միավորման մարտական տարեգրության մեջ:

Այս գործողությամբ ավարտվում է Նաումովի միավորման ժխտամիրյան և Կիևյան մարզերի արշավը: Ամփոփելով նրա արդյունքները, միավորման կուսհանձնաժողովի քարտուղար Մ. Տարասովը «Народный клич» թերթում գրել է. «Պոլեսիեի, Պինսկի, Ռովնոյի, Ժխտամիրի և Կիևի մարզերով կատարած մեր արշավի ընթացքում շատ կոիվներ ունեցանք դերմանական զորքերի, ռստիկանության մյուս ստորաբաշխների ու ծառաների հետ: Միայն չորս ամսվա ընթացքում փրկում էր 1 Կիևի մարզերի շատ շրջաններում, մեր միավորման գտնվելու շնորհիվ, գյուղերը չավերվեցին: Գյուղացի-

ների մոտ մնաց հացը, անասունը և գույքը, իսկ գլխավորը՝ մնացին մարդիկ, որոնց ֆաշիստական զավթիչներին չհաջողվեց Գերմանիա քշել: Մեր մարտիկներն ու հրամանատարները մարտերում հերոսաբար ձեռք էին բերում զենք ու զինամթերք, կռվից դուրս էին գալիս որպես հաղթողներ՝ մեր կողմից աննշան, իսկ թշնամու համար մի քանի անգամ մեծ կոտորածներով:

Այդ ժամանակ պարտիզանական ջոկատների լավագույն մարդիկ մտնում էին Լենինի կուսակցության մեջ, մարտերում ապացուցելով իրենց նվիրվածությունը մայր հայրենիքին և կոմունիստական կուսակցությանը»²⁷:

1944 թ. հունվարին գեներալ Նաումովի պարտիզանական միավորումը սկսում է իր 3-րդ՝ վերջին, մարտական արշավը: Նա ուկրաինական պարտիզանական շարժման շտաբից առաջադրանք է ստանում դուրս գալ ԽՍՀՄ պետական սահմանը, հասնել Դրոգոբիչի մարզ՝ Կարպատյան լեռներ, պարտիզանական պայքարի դրոշ բարձրացնել զավթված տարածքներում, ոգեշնչել բնակչությանը, կազմալուծել թշնամու թիկունքը, քայքայել երկաթուղային և խճուղային հաղորդակցության ուղիները, խափանել փոխադրումները, օժանդակել Աշափնյա Ուկրաինայի ազատագրմանը:

Այս առաջադրանքը սերտորեն կապված էր կարմիր բանակի ընթացիկ հարձակողական գործողությունների հետ, որի խնդիրն էր՝ Աշափնյա Ուկրաինայի մնացած շրջանների ազատագրումը: Թշնամուն խորհրդային սահմաններից լրիվ վռնդումը՝ ուղղություն վերցնելով դեպի Չեխոսլովակիա, Հունգարիա և Լեհաստան:

Անհրաժեշտ նախապատրաստությունից հետո, 1944 թ. փետրվարի 2-ին, երբ 13-րդ բանակը ազատագրում էր Լուցկ և Ռովնո քաղաքները, գեներալ Նաումովի պարտիզանական միավորումը նորից թշնամու թիկունքում էր և մարտնչում էր Արևմտյան Ուկրաինայում: Արևմտյան Ուկրաինայում գեր-

²⁷ «Народный клич», № 6, 28 ноября 1943 г. Ուկր. ԿԿ-ին ԿԻԳ կուսակցության պատմության ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 66, ց. 1, գ. 26, թ. 5:

մանացիները ամենուրեք, անգամ ամենափոքր բնակավայրերում ունեին կայազորներ, մեծ ուժերով հսկում էին քաղաքները, երկաթուղիները, խճուղիները, կամուրջները. իսկական շարիք էր ուկրաինական աղգայնականներից և հիտլերականներից կազմված «Գալիչինա» էսէսական դիվիզիան: Ահա այս բարդ իրադրության պայմաններում սկսվում է Նաումովի միավորման երբորդ ռազմարշավը:

Միավորումը փետրվարի 1-ին հաջողությամբ անցնում է Լուցկ-Ռոմնո երկաթուղագիծը և խճուղին: Ինչպես միշտ, հայկական ջոկատը ընթանալով ավանգարդում, առաջին մարտն ընդունում է Վորոտնե գյուղի շրջանում: Նրանք գնդացրային, ականաեկտային տեղատարափ կրակով ճնշում են հիտլերականների 100 հոգուց բաղկացած կայազորը, որը կորցրնում է 35 զինվոր ու սպա:

Գրոհող պարտիզանների առջևից էր ընթանում վաշտի քաղզեկ, արիասիրտ Սուխարիչ Հարությունյանը: Նա առաջինն է թափանցում թշնամու դոստը և ավտոմատային կրակով ոչնչացնում 3 հիտլերականների. կենդանի մնացածները դիմում են փախուստի: Գյուղը գրավելուց հետո, պարտիզանների ձեռքն է անցնում 100 ձի, 50 սալ, հանդերձանքի և պարենի սլահեստներ և այլն: Փետրվարի 6-ին Նաումովի բրիգադը մտնում է Գորոխով կիսայրված քաղաքը, որը նույն օրը գրավել էր Կովպակյան դիվիզիայի՝ Բագրաձեի գունդը: Նաումովի պարտիզանները մոտ մեկ շաբաթ ձմռան ցրտերին մարտերով անցել էին ձյան ու անձրևի տակ, ցեխոտ ճանապարհներով, ճահիճներով, թրջվել և հոգնել էին, կարիք ունեին հանգստի:

Գորոխովում միավորմանը միանում է ճամբարներից փախած վրացի ռազմագերիների մի մեծ խումբ: Պարտիզանների շարքերն են համալրում տեղի լեհ և ուկրաինացի շատ երիտասարդներ, նրանց թվում նաև կանայք ու աղջիկներ: Աղջիկների մի խումբ, դեռ դրանից էլ առաջ, Միկոյանի ջոկատի պարտիզանների մարտական զինակիցներ, հոգատար քույրեր էին դարձել: Նրանց թվում էին՝ Վ. Ալեքսենկոն, Օ. Խարչենկոն, Մ. Միխայլենկոն, Ժ. Շկադևիչը, Մ. Լավ-

բենչուկը և ուրիշներ: Նրանք խնամում և բուժում էին վիրավորներին, հիվանդներին, պարտիզանների համար ճաշ էին պատրաստում, շորեր լվանում, մասնակցում հետախուզությանը, մարտական գործողություններին:

Ընդհանրապես կարևոր երևույթ էր այդ օրերին Կովպակյան դիվիզիայի և Նաումովի բրիգադի հանդիպումը: Զերմորեն ողջագուրվեցին նաև հայ կովպակյանները և Նաումովի միավորման Միկոյանի անվան ջոկատի հայ պարտիզանները: Նրանք հայրենիքի կարոտն առան իրարից, լիցքավորվեցին նոր մարտերի համար:

Ելնելով Արևմտյան Ուկրաինայի առանձնահատուկ պայմաններից, միավորման հրամանատարությունը ուժեղացնում է ագիտացիան, հասարակական, քաղաքական աշխատանքները՝ ինչպես ջոկատներում, այնպես էլ տեղի բնակչության շրջանում: Այդ աշխատանքներին են լծվում ջոկատների կուսակցական և կոմերիտական կազմակերպությունները: Ագիտատորները տարածում, մասսայականացնում են Խորհինֆորմբյուրոյի հաղորդումները ռազմաճակատներում կարմիր բանակի տարած հաղթանակների մասին: Մերկացնում և հակահարված են տալիս հիտլերականներին և բուրժուական սղգայնականների հակախորհրդային գործողություններին, կոչ անում բնակչությանը խափանել օկուպացիոն իշխանությունների ձեռնարկումները, խուսափել Գերմանիա ստրկական աշխատանքի քշվելուց, թույլ չտալ հիտլերականներին երկրից դուրս բերելու նյութական բարիքները և այլն:

Ակտիվորեն էին պայքարում Միկոյանի անվան ջոկատի կուսակցական, կոմերիտական կազմակերպությունները, ներանց ագիտատորները՝ Ալ. Հարությունյանը, Մ. Թունյանը, Պ. Եղոյանը, Վ. Գևորգյանը և ուրիշներ:

Գորոխովից միավորումը 1944 թ. փետրվարի 10-ին, տեղացող թարմ ձյան վրացով, սահնակներով արագ շարժվելով դեպի Պերեմիշլ, մարտով անցնում է երկաթուղագիծը, Ստիր և Արևմտյան Բուգ գետը: Միավորման անցումը ապահովում են առջևից շարժվող «Մահ ֆաշիզմին» և Միկոյանի անվան ջոկատները:

Նույն օրերին պարտիզանները ջախջախում են Պերեսպա, Տուրինկա և մի քանի այլ բնակավայրերի՝ թշնամու կայա-
զորները, ոչնչացնում ավելի քան 200 զինվոր ու սպա: Այդ
մարտերում ծանր վիրավորվում և մահանում է հայկական
ջոկատի շտաբի պետ, կապիտան Ֆ. Պ. Լոբաչը, զոհվում են
քաղզեկ Պետրոս Եղոյանը, կապավոր Շամիր Ադամյանը, հա-
կատանկային հրանոթի հրամանատար Վասիլ Գրիգորյանը:
Պարտիզանները փետրվարի 11-ին ազատագրում են Մագե-
րովո քաղաքը և նրա հրապարակում հանդիսավորությամբ,
հղբայրական գերեզմանում թաղում զոհված ընկերներին,
սրբազան երգում տալիս՝ բաղմապատիկ վրեժ լուծել թշնա-
մուց: Եվ դա չի ուշանում: Քաղաքում, ջախջախելով հիտլե-
րականների մի ամբողջ կայազոր, պարտիզանները գրավում
են հարուստ ավար, ավտովերանորոգման արհեստանոց,
դեղեր-զինամթերքի, պարենի, դեղորայքի, հանդերձանքի պա-
հեստներ: Գերում և ոչնչացնում են նաև մի խումբ հիտլե-
րական բարձրաստիճան սպաների: Գեներալ Նաումովը այդ
մասին գրել է. «Ժամանակին մեր ձեռքն ընկան նաև փառա-
հեղ մեքենաներով կլովից և Բեռլինից ժամանած բարձրաս-
տիճան հյուրեր:

Նրանց համար նախատեսված խնջույքն այդպես էլ տեղի
չունեցավ: Տոնականորեն բացված սեղանի շուրջ տեղեր գրա-
վեցին մարտում աչքի ընկածները՝ Սերգեյ Սայանն իր լավա-
գույն ռազմիկներով՝ Ժորա Կարապետյանի, Հրաչիկ Ամիր-
խանյանի հարվածող խմբերից, ինչպես և այլ հրամանատար-
ներ՝ Սողոմոն Սահակյանը, Ազատ Նալբանդյանը, Ազատ
Մկրտչյանը: Գերմանացիների ջախջախումը Մագերովոյում
նշանակալից էր: Բայց հաղթանակի ցնծությունը մթագնվեց
մեր լավագույն ընկերների կորուստով»²⁸:

Միավորումը շարունակում է ռազմերթը և հասնում Կրա-
կով—Կլով մայրուղին: Հիտլերականները կրած պարտություն-
ներից գազազած, սարսափած պարտիզանական շարժման
ծավալումից, վիրավոր դազանի կատաղությամբ, նրանց դեմ

²⁸ Մ. Նաումով, նշվ. աշխ., էջ 186—187:

են հանում կլուվի մարդի բոլոր կայազորները, համառոտ են ձգտում փակել պարտիզանների ճանապարհը դեպի Կարպատներ, շրջապատել նրանց և ոչնչացնել:

Այդ օրերին Նաումովը հանդիպում է արևմուտքից վերադարձող մի շարք պարտիզանական միավորումների և նրանց հրամանատարներին, որոնք անհնար էին համարում դեպի Կարպատներ ռազմերթի շարունակումը: Բայց Նաումովը չի ցանկանում հետ կանգնել, որովհետև, ջախջախելով թշնամու շատ կայազորներ և ազգախնականների բանդաներ, նա արդեն դուրս էր եկել կլուվի մարդի արևմտյան սահմանագիծը:

Թարտերը օր օրի ուժեղանում էին, դժվարանում էր բրիգադի առաջխաղացումը: Գրոհները հաջորդում էին մեկը մյուսին, դրանք տեղի էին ունենում ամեն օր, երբեմն օրվա մեջ մի քանի անգամ, նաև գիշերները:

Պերեմիշլ—կլուվ երկաթգիծն անցնելու պահին, Զիշկի և Ռուստավելիո գյուղերում թշնամին, ավելի քան 400 գերմանական և հունգարական զինվորներով, հարձակվում է պարտիզանների վրա, բայց հանդիպելով Միկոյանի անվան, Կիևյան և Չապակյան ջոկատների տեղատարափ կրակին, սեղմվում է գետին:

Այնուհետև հակառակորդը նոր համալրումներ է ստանում, մեծ քանակությամբ հրետանի և ականանետներ: Վերսկսած մարտի ընթացքում հիտլերականները պարտիզանների վրա են ուղղում արկերի կատարյալ հեղեղ: Միկոյանականները համառությամբ պահում են իրենց դիրքերը և միայն գիշերը, հրամանի համաձայն, հետ քաշվում դեպի Ռուստավելիո գյուղը, բայց այստեղ, նույնպես, թշնամին դարաններ էր սարքել: Տները այրվում էին, գնդացիներից տեղատարափ կրակ էր թափվում գյուղ մտնող ջոկատի վաշտերի վրա, աստիճանաբար թշնամու օղակը սեղմվում էր միավորման շուրջը: Այդ ծանր պահին Միկոյանի անվան ջոկատին հանձնարարվում է ամեն գնով ճանապարհ բացել միավորման համար: Անցնելով առաջադրանքի կատարմանը, ջոկատի հրամանատար Հովսեփյանը անձամբ առաջնորդելով իր մարտիկներին, լուսաբացին ճեղքում է թշնամու օղակը և հնարա-

վորութիւնն ստեղծում միավորման համար հետխաղացում կատարել Պերեմիշլ—կվով երկաթուղագծից դեպի հյուսիս-արեւելք:

Թշնամին ամուր փակել էր Կարպատյան լեռնանցքները: Ուստի, որոշվում է մարտերով կտրվել թշնամուց: Զոկատները անջատվել էին իրարից, խիստ հոգնել, ծանր դրության մեջ էին ընկել, 5 ժամ գիշերային անցումից հետո կենտրոնանում են Բուխցայի կալվածքում, որը շրջապատումից դուրս գալու միակ ուղին էր և կհեշտացներ անցումը Պերեմիշլի մոտ: Կարծելով, որ այդտեղ թշնամի չկա, կեսգիշերին կարճատև հանգստի են նստում, բայց տեղի է ունենում մի հետաքրքիր դեպք: Հայկական ջոկատի հրամանատար Հովսեփյանը և միավորման հրամանատար գեներալ Նաումովը տեղավորվել էին քահանայի տան սենյակներից մեկում: Հետախույզ Արամայիս Վարդանյանը հայտնում է, որ կից սենյակում գերմանացի 6 սպաներ կան, օդի են կոնծում և զբաղված են թղթախաղով: «Այ քեզ բան, ֆրիցների հետ հարեան դարձանք, ասում է գեներալը: Այստեղ վեր ցատկելով Հովսեփյանը խնդրում է, որ իրեն թույլ տան գերմանացիներին ներկայանալ, քանի որ ինքը գերմանական համազգեստ է կրում, նրանց հետ էլ հաշիվ կտեսնի: Գեներալը համաձայնվում է:

— Հետս են Դարբինյանը, Վարդանյանը, Ղազարյանը, Էլարյանը, գնդացրորդ Չաչանյանը, դասակի հրամանատար Ոսկանյանը,— հետագայում պատմում է Ար. Հովսեփյանը,— նրանց թողնում եմ լուսամուտների տակ՝ պատրաստ կրակելու, իսկ ես ներս եմ մտնում: Ներկայանում եմ, որպես վաշտի հրամանատար, հայտնում եմ, որ լրացուցիչ ուժերով եմ եկել, ուզում եմ իմանալ, որտեղ են պարտիզանները, գիշերելու տեղ է պետք:

Բոլոր վեցն էլ լառանց զինվորական հանդերձանքի են: Հռհռում են:

— Այ քեզ երիտասարդություն:

— Նստիր խմենք: Իսկ պարտիզանները՝ կապուտ, կապուտ: Այսօր մեր գունդը նրանց տկորացրել է:

Պարզ էր, ուրեմն՝ սրանք են ցերեկը գրոհել մեզ վրա,

Բալիցայի մոտ եղած գեներալն է սրանց Մոստիյսկ ուղարկել, և հիմա այդ գունդը նորից պարսպի պես փակել է մեր ճամփան: Մարմնովս դող անցավ: Ձեռքով նշան եմ անում իմ տղաներին: Նրանք ներս են խուժում՝ լուսամուտից ցցելով պնդացրի քիթը:

— Հենդե հոխ,— պայթում է Պողոսյանի բամբ ձայնը...

— Պարոններ, մի զարմացեք,— դիմում եմ նրանց:— Այդ իմ տղաներն են՝ պարտիզանները, նրանք, որոնց դուք տեղ-լորացրել եք...»²⁹:

Գերիների հարցաքննությունից պարզվում է, որ պարտիզանները շրջապատված են եղել ֆաշիստական մի մեծ միավորման կողմից, որի ղորամասերը կենտրոնացված էին քիչ հեռու, Մոստիյսկ կայարանում, Սամբորում, Պերեմիշլում: Նրանց մի գունդ, Բալիցայի փողոցներում, այդ դիշեր արդեն ընդհարվում է պարտիզանական խմբերի հետ: Միակ ելքը դիշերվա քողի տակ ուստիճանաբար հեռանալն ու համարձակորեն գրոհելն էր: Երկօրյա անընդհատ մարտերում, Պերեմիշլ երկաթուղագիծը և խճուղին անցնելիս, պարտիզանական միավորումը և նրա ջոկատները ոչնչացնում են 2000-ից ավելի ֆաշիստական զինվոր ու սպա, ավտոմեքենաներ, ձիեր, պայթեցնում գնացքներ, վառելիքի պահեստներ, որի ընթացքում ոչնչանում է 130 տոննա բենզին ու սպիրտ:

Լուրջ կորուստներ է ունենում նաև պարտիզանական միավորումը՝ 22 սպանված և 35 վիրավոր ու անհետ կորած: Հենց միայն հայկական ջոկատը, որը Չիշկիում և Ռուստավել-կիում ոչնչացրել էր 200 հիտլերականների, ունենում է 10 սպանված և մի քանի վիրավոր: Մարտում քաջի համբավ են ձեռք բերում դիպուկ գնդացրորդ Իվան Հայկազովը, 2-րդ վաշտից դասակի հրամանատար Վահան Բաղդասարյանը, կոմերիտական մարտիկ-ավտոմատավոր Մնացական Դուրուխյանը, որը երկրորդ անգամ է վիրավորվում, և ուրիշներ:

Որոշվում է դուրս դալ Ռավա-Ռուսսկայայից հյուսիս ընկած անտառները՝ օդանավեր ընդունել, վիրավորներին մեծ եր-

²⁹ Մ. Նասմով, նշվ. աշխ., էջ 191—192:

կիր ուղարկել և զինամթերք ստանալ: Բայց չի հաջողվում, այս-
տեղ էլ վրա է հասնում թշնամին՝ էսէսական «Գալիչինա» դի-
վիզիան, տանկերով ու զրահամեքենաներով փորձում է պար-
տիզաններին խեղդել Սան գետում: Բայց գեներալ Նաումովը,
հմուտ ռազմավարությամբ, խուսափելով վտանգավոր գո-
տուց, միավորումը հետ է վերադարձնում՝ փոխելով շարժման
ուղղությունը՝ արևմուտքից դեպի արևելք և գիշերով, կածան-
ներով շարժվելով, դուրս գալիս Խորհրդային Միության՝
1939 թ. պետական սահմանը՝ ճանապարհին ջախջախելով
հիտլերականների մեքենայական մի զորամաս, որը, ինչպես
պարզվում է, ֆելդմարշալ Ռոմելի էսէսական 8-րդ դիվի-
զիայի 4-րդ գունդն էր: 1944 թ. փետրվարի 23-ին նաումո-
վականները Ցեչանովի մոտ մտնում են լեհական հողը: Լեհ
դյուղացիները գրկաբաց են ընդունում պարտիզաններին,
բայց դարանակալ թշնամին այստեղ էլ հանգիստ չի տալիս
միավորմանը:

Արդեն մեկ ամիս էր անցել երրորդ արշավից: Շարժվելով
դեպի Ռավա-Ռուսսկայայից հարավ, փետրվարի 27-ին միա-
վորումը արշունահեղ մարտեր էր մղում: Միավորման հրա-
մանատարությունը առաջադրանք է տալիս հայկական ջոկա-
տին՝ ջախջախել Նարոլ (Լիպնո) գյուղի մոտ հիտլերականնե-
րի կայադորը, որը փակում էր միավորման ճանապարհը:

Անցնելով առաջադրանքի կատարմանը, Սահինյանի վաշ-
տը, նրա հետ նաև ջոկատի կուսկազմակերպիչ Ժորա Բաղ-
դասարյանը, վաշտի քաղդեկ Սուխարիչ Հարությունյանը և
մյուսները, գիշերը սողեսող շրջանցելով Ֆուլարկը, կտրելով
երկշար փշալարը, ներխուժում են թշնամու դիրքերը, նռնա-
կային հարվածներով ոչնչացնում են մի քանի կրակակետ և
ապա, թափանցելով զորանոցի ներսը, սկսում են ձեռնամար-
տը, բայց այստեղ վաշտը ընկնում է նախօրոք պատրաստված
ծուղակի մեջ: Թշնամին ուժեղ դիմադրություն է ցույց տա-
լիս, դիպուկ գնդացրային կրակով հնձում, հետ է մղում պար-
տիզաններին: Լուսաբացին վաշտին օգնության է հասնում
ջոկատի հրամանատար Ար. Հովսեփյանը: Հայկական ջոկատը
կռվում է միայնակ, ձյունապատ բաց հարթության վրա՝ էսէ-

սակաւն մի ամբողջ գնդի դեմ, որը, քողարկված փշալարերի հետեւում, դժօտներում ու քարակերտ շենքերում, շարունայ համալրվելով ուժեղացնում էր կրակը:

Զոկի հրամանատար Մ. Սեպխանյանը այդ մարտի մասին գրել է. «Միջանցքներում, սենյակներում և աստիճանների վրա ձեռնամարտ սկսվեց: Բռնկեցին արձագանքեցին գնդացրային կրակահերթերով: Ուժերն անհավասար էին: Նրանք երեք անգամ շատ էին մեղանից և գտնվում էին ամբողջուններում, թաքստոցներում: Ակնհայտ էր, որ հակառակորդը սպասում էր մեզ: Այլապես զորանոցներին մոտ չէր թողնի: Մեզ դիմավորեցին անմիջապես: Չեմ կարող ասել, թե ինչու այդպես ստացվեց, բայց, իմ կարծիքով, մեր հետախուզությունը ճիշտ տեղեկություններ չէր հաղորդել:

Գերմանացիներն սպասում էին մեզ, ահա և հյուրասիրեցին...»³⁰:

Սեպխանյանը ճիշտ էր: Այդ սխալը ծանր նստեց ջոկատին: Պարտիզանները կովում են առյուծի պես, ծանր վիրավորներն անգամ շարունակում են դիմադրությունը, օգնում միմյանց, զոհվում կողք կողքի:

Այդ մարտում հայկական ջոկատը կորուստ է ունենում՝ 25 սպանված, 21 վիրավոր և 11 հոգի անհետ կորած, դա զգալիորեն ազդում է ջոկատի մարտունակության վրա: Զոհվածների թվում են՝ աչքի ընկած խիզախներ, ջոկատի կուսկազմակերպիչ Գեորգի Բաղդասարյանը, 1-ին վաշտի քաղդեկ, սիրված ռազմիկ Սուխարիչ Հարությունյանը, Ֆրանց Գրիգորյանը, Սարգիս Խուզոյանը, Արտաշես Նիկողոսյանը, Դերենիկ Ղիսայանը, Գեորգ Վիրաբյանը, Հայկարամ Բարսեղյանը, Հովսեփ Թորոսյանը, Իլյա Քարթեաշվիլին, Զաքար Չաուրգաշվիլին, Հակոբ Մանուկյանը, Արարատ Սահակյանը, Սերյոժա Մուսայելյանը, Հակոբ Լոմազյանը, Վարադգատ Աբրահամյանը, Համբարձում Միքայելյանը և ուրիշներ³¹:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 197:

³¹ ՈՒԿԿ ԿԿ կուսակցության պատմության ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 66, ց. 1, գ. 5, թ. 35, 36:

Հայկական ջոկատին օգնութիւն է ուղարկում միավորման հրամանատարութիւնը: Հիտլերականների գունդը, որը թափանցել էր նաև միավորման դիրքերը, ջախջախում և հետ են շարտում «Ծամանցիների», «Կիւկի», «Կորոստիշկի», «Մակարովի», «Կոնոտուպի» և մյուս ջոկատները, վրեժ լուծում հայկական ջոկատի կորուստների համար: Թշնամին մարտադաշտում թողնում է 140 դիակ, բայց նորից ու նորից առաջ է խցկվում՝ մարտի մեջ մտցնելով տանկեր, զրահամեքենաներ, ավիացիա, ձգտում է փակել պարտիզանական միավորման՝ դեպի արևելք, Լվովի մարզ գուրս գալու ուղին: Միավորումը մարտ ամսվա սկզբներին գրավում է Ժելոչեց գյուղը, որը մոխրակույտի էր վերածվել, բայց Կոպիշ Վոլյայի մոտ նորից է ընկնում թակարդը: Ծանրաբեռնված վիրավորներով՝ գումակի սալերը անցնում են ճահիճների միջով: Հոգնած էին պարտիզանները, շարժումը անընդհատ դժվարանում էր, բայց նրանք կռվում էին անձնազոհ:

Հայկական ջոկատը, կարգի բերելով իր ուժերը, գիշերը Կոպիշ Վոլյայի գյուղի շրջանում, դեմ առնելով գերմանական գումարտակին, գլխովին ջախջախում, փախուստի է մատնում նրան, խլում 20 գնդացիր, 2 տանկ, մեկ զրահամեքենա և դուրս գալով մոտակա անտառազանգվածը, միանում այնտեղ կենտրոնացված միավորման ջոկատներին:

Դրութիւնը դարձյալ մնում է ճգնաժամային: Պարզվում է, որ գերմանացիները որոշել էին պարտիզանների ջարդ կազմակերպել Բուգի մատուցներում, որի համար մեծ ուժեր էին կենտրոնացրել և ամենուր դարաններ սարքել: Անհրաժեշտ էր ճեղքել թշնամու ամրութիւնները, Բուգի կամուրջով անցնել գետի արևելյան ափը:

Գեներալ-մայոր Նաումովը առաջնորդելով Միկոյանի անվան ջոկատը, գրոհի է տանում մարտիկներին, նպատակ ունենալով ջախջախել թշնամուն և, թեկուզ մի որոշ ժամանակով, կտրվել հետապնդումներից՝ միավորման ուժերը վերախմբավորելու համար:

Միկոյանի անվան ջոկատին հետևում էին միավորման ամբողջ գումակը, հեծելազորը և մնացած ջոկատները: Մի-

կոյանականները գիտեին, որ միավորման ամբողջ բախտը կախված է իրենց հաջող գործողություններից:

Կատարելով միավորման մարտական առաջադրանքը, պարտիզանները, արհամարհելով թշնամու կատաղի դիմադրությունը և տեղատարափ կրակը, անտառից դուրս են գալիս բացատ: Երբ հուժկու ուռայով առաջ են անցնում Միկոյանականները, մյուս ջոկատները հետևում են նրան, թշնամին շղիմանալով, փախուստի է դիմում:

Բրիգադի սննդի և վիրավորների հարցը կարգավորելու համար, պետք էր մի որոշ ժամանակ կտրվել հետապնդող թշնամուց: Եվ ահա հետախուզությունը պարզում է, որ համեմատաբար ազատ է Արևմտյան Բուգ գետի կամուրջը, կարելի է հեշտություն մեկնել նրա ձախ ափը: Բայց կար նաև այլ խոչընդոտ, դա գետին զուգահեռ՝ Լվով—Կրիստինոպոլ երկաթուղագծի վրա շարժվող, պարտիզաններին հետապնդող ֆաշիստական զրահագնացքներն էին և օդից ուժեղացող ավիացիան: Պարտիզանները անտառից սկսում են ղգուշություն մեկնել թշնամուն, հենց որ գիշերը հեռանում են զրահագնացքներն ու օդանավերը, ջոկատները հարձակվելով կամ ըրջի վրա, ճնշելով պահակների թույլ դիմադրությունը, անցնում են գետի ձախ ափը, իրենց հետ տանելով 300 վիրավորներով ծանրաբեռնված գումակը:

Հաջորդ օրը հիտլերականների մոտեցող զորամասերը և զրահագնացքները գետի աջ ափին չեն հասնում: Նախապես բրիգադին, պարտիզանները մարտի 3-ին և 4-ին արդեն շատ էին հեռացել դեպի արևելք, գետանցելով Ստիրը, հասել էին Լվովի մարզի Բրոդի քաղաքից արևմուտք ընկած անտառային զանգվածները:

Կտրվելով թշնամուց, միավորման ջոկատները տեղավորվում են ռազմաճակատին մոտ գտնվող Մոնոստիրյոկ, Ստանիսլավչիկ, Զբրոյե, Տուրգե գյուղերում: «Մահ ֆաշիզմին» և Միկոյանի անվան ջոկատները տեղավորվում են Տուրգե գյուղում: Նրանք, այլ ջոկատների հետ միասին, ջախջախում են ուկրաինական սոցիալականների ու հիտլերականների առան-

ձին խմբեր, պայթեցնում կամուրջները, կտրատում կապի գծերը և այլն: Բրիգադի հրամանատարությունը որոշում է անտառային այդ զանգվածում ստեղծել օդանավակայան՝ մեծ երկրից զինամթերք ստանալու և վիրավոր-հիվանդներին բուժման ուղարկելու նպատակով: Բայց դա չի հաջողվում, վրա է հասնում թշնամին:

Ուկրաինական ազգայնականների մատնությանը մարտի 12-ին և 14-ին ֆաշիստական մոտ 50 օդանավեր սկսում են ուժեղացնել պարտիզանների անտառային բազաներն ու գյուղերը: Այնուհետև, 15 տանկերի, հրետանու, զրահամեքենաների և 6 փողանի տեղանքների աջակցությամբ, հետևակի խոշոր ուժերը հարձակվում են անտառում շրջափակված պարտիզանների վրա: Սակայն պարտիզաններին հաջողվում է միացյալ ուժերով կասեցնել հիտլերականների հարձակումը՝ ոչնչացնելով հակառակորդի 30-ից ավելի զինվոր ու սպա: Բայց թանկագին կորուստներ են ունենում նաև պարտիզանները: Միկոյանի անվան հայկական ջոկատից հերոսի մահով զոհվում են՝ Զհան Մելիքբեկյանը, Աղվան Նդիազարյանը, Երվանդ Մկրտչյանը, Վարազդատ Հովհաննիսյանը, Սերյոժա Սարգսյանը, Թորգոմ Սարգսյանը, Սերյոժա Պողոսյանը, Անդրանիկ Ազիզյանը և ուրիշներ:

Պարտիզանական բրիգադն իր ջոկատներով հարկադրված էր մնալ գրավված անտառներում, գյուղերում, հաճախակի հարձակումների ենթարկվելով թշնամու կողմից: Ավելի ու ավելի էր ծանրանում պարտիզանների դրությունը, սպառվել էր ռազմամթերքը, ավերված գյուղերում պարեն չկար, ձիերը կեր չունեին, օր օրի մեծանում էր վիրավորների թիվը, վիրավորվել էր նաև գեներալ Նաումովը:

Հրամանատարությունը որոշում է ընդունում ճեղքել և դուրս պրծնել շրջապատումից: Այդ նպատակով բոլոր ուղղություններով հետախույզներ են ուղարկվում: Բայց պարզվում է, որ ճեղքումը առայժմ հնարավոր չէ, թշնամին բոլոր կողմերում ուներ կայազորներ, բացի այդ ռազմաճակատից նահանջող գերմանական կանոնավոր զորքերի ու տեխնիկայի մեծ կուտակումներ էին գոյացել այդ շրջաններում: Միակ

ելքը մաներելով պաշտպանվելն էր, մինչև կարմիր բանակի մոտենալը:

1944 թ. մարտի սկզբին ուկրաինական խորհրդային երեք ռազմաճակատների ղորքերը, ջախջախելով ֆաշիստական զավթիչներին, ազատագրելով քաղաք քաղաքի հետևից, թըշնամուն վռնդում էին Աջափնյա Ուկրաինայից: Առաջին ուկրաինական ռազմաճակատի ղորքերը շարժվում են Լվովի ուղղությամբ, մարտի 17-ին 13-րդ բանակի (գեներալ Պուխովի) ղորամասերը, գրավելով Դուբնո քաղաքը, արևելքից ընդհուպ մոտենում են Բրոդի քաղաքին, որի անտառներում էր մարտնչում այդ ժամանակ Նաումովի պարտիզանական բրիգադը:

Այդ օրը պարտիզանները հանդիպում են կարմիր բանակի հետախույզներին, որը մեծ ոգևորություն է առաջ բերում: Նրանք պայմանավորվում են իրենց անելիքների մասին: Խորհրդային ղորքերը հիմնականում շրջանցել էին Բրոդի քաղաքը, բայց դեռևս հիտլերականների տրամադրության տակ էր Բրոդի—Լվով երկաթուղային մայրուղին և ասֆալտապատ խճուղին: Ուստի, ելնելով իրադրությունից, բանակի հրամանատարությունը պարտիզանական բրիգադին առաջադրանք է տալիս, խորհրդային ղորամասերի հարձակման հետ միասին, թշնամուն թիկունքից հարվածներ հասցնել, ավերել նրանց հաղորդակցության ուղիները, օժանդակել հարձակվող զորքերին:

Մարտի 20-ին, ժամը 17-ին որոտում են գեներալ Պուխովի՝ հարձակման անցած բանակի հրանոթները: Համազարկերը հետևում են մեկը մյուսին: Նույն պահին թշնամու թիկունքից երկաթուղու հիտլերական պահակախմբերի վրա են գրոհում պարտիզանների՝ Կիւյան, Մակարովյան, Կորոտենյան, ապա Չերվոննի, Կոնոտուպյան, Չապաււյան, Միկոյանի անվան ջոկատները: Մտնելով երկաթուղագծին մոտիկ Բեռլինո գյուղը, դուրս գալով նույնպես ասֆալտապատ խճուղին, գրավում են կայարանի դեպոն, էլեկտրակայանը, անտառանյութեր մշակող գործարանը, 300 սալերից բաղկացած գումակը, ոչնչացնում բազմաթիվ ավտոմեքենաներ, տանկեր և զրա-

համեմեմաներ, որոնցով լցված էին Բրոդիի մատուցները և խճուղին:

Բրոդիի երկաթուղակայարանում կուտակվել էին փախչող հիտլերականների գնացքները, վագոնները՝ խցկված կողոպտված բեռներով և ստրկության քշվող քաղաքի բնակչությամբ: Պետք էր փրկել նրանց:

Ահա կայարանից դեպի կվով է շարժվում գնացքը: Կայարանի մերձակա տարածքում դիրքավորված պարտիզանները կրակ են թափում շոգեքարշների վրա, դանդաղեցնում գնացքի ընթացքը, վագոններից դուրս են թափվում շատ էվակուացվածներ և վազում պարտիզանների մոտ: Մարդատար գնացքի հետևից երկաթուղային կամրջի վրայով շարժվում է նաև զրահագնացքը: Վերևից պարտիզանները նոնակային հարվածներով, զրահազար զենքերի կրակով ջախջախում են բաց վագոնների վրա եղած զնդացիրները, ափանանետները ոչնչացնում են նրանց ամենակազմերը: Այսպիսով, Նաումովի բրիգադի պարտիզանական ջոկատները, արիաբար մարտնչելով գերմանական և խորհրդային բանակների երկկողմանի կրակների մեջտեղում, պատվով են կատարում իրենց գծիկարին առաջադրանքը: Նրանք, սեղմվելով Բրոդի քաղաքի երկաթուղային կայարանի շուրջը, թույլ չեն տալիս հեռանալու մնացած գնացքներին: Ֆաշիստական ստրկությունից ազատված խորհրդային հարյուրավոր քաղաքացիներ, ուրախությամբ արցունքներն աչքերին, գրկում, շնորհակալությամբ էին հայտնում իրենց ազատարարներին:

Ինչպես միշտ, այնպես էլ Բրոդի քաղաքի մայրուղիներում մարտնչող առաջավոր ջոկատներից մեկն էր Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատը: Այդ մասին բրիգադի հրամանատար գեներալ Նաումովը գրել է. «Մեր հայկական ջոկատը հենց դեպի այդ մայրուղին է շտապում, մենք լեհական «Նարոդնի գվարդիայի» ընդհատակայիններից իմացանք, որ քաղաքի ամբողջ բնակչությանը բռնի էվակուացիա է սպառնում: ... Ջոկատի կոմիսար Ալյոշա Վասյանովիչը և առաջին վաշտի քաղզեկ Վահան Բաղդասարյանը գրեթե առաջինը

վազելով, ռազմիկներին մատնացույց արեցին կայարանում քուլա-քուլա բարձրացող ծխօջախը:

Օնիկ Կարապետյանի և Տիգրան Նախսուլյանի դասակներն առաջինը նետվեցին այն կողմը, որտեղ մայրուղին հատում է նեղգիծ երկաթուղին: Սերգեյ Սայինյանը դեռ ընթացքից ծավալեց իր վաշտը, որպեսզի պաշտպանի խճուղին: Նրա զրահահար ռազմիկները՝ Հակոբ Վարդանյանը, Աղվան Գասպարյանը և լավագույն գնդացրորդներ Վաղինակ Գրիգորյանը, Օնիկ Մկրտչյանը, Վոլոդյա Գալոյանը, Ժորա Կարապետյանը դիրքեր են գրավել հենց ուղեկամրջի վրա: Ավտոմատավորների խումբը՝ Սարգիս Պուդեյանը, Արսեն Մաթեոսյանը, Նրջանիկ Սարգսյանը, Նավասարդ Կիրակոսյանը, Ալատ Մկրտչյանը պառկել են հետիոտն երթևեկության համար կառուցված կամրջի վրա: Ավտոմատավորների մյուս խումբը՝ Վանո Ոսկանյանը, Միսիսան Ղազարյանը, Զավեն Ղիսայանը «թամբել են կամրջի սանդուղքը»: Զոկատի մյուս զորախումբը՝ Սարգիս Դագդավուրյանի հաստոցային գնդացրորդների և Մովսես Քուլանթարյանի պարետային դասակները, Իլյա Քարթաշվիլու վրացական խումբը, Մկրտիչ Կարապետյանի հետախույզները և Արմեն Ղուկասովի վաշտը, որ գլխավորում էր Սուրեն Հարությունյանը, քաղղեկ Աշոտ Հարությունյանի հետ միասին, Արշակ Կարապետյանի, Սերգեյ Ավետիսյանի, Արտեմ Նավթալյանի խիստ նոսրացած դասակները տեղավորվել են նեղգիծ երկաթուղու հողապատնեշի երկարությամբ:

Բոլորն էլ խրամատավորվում են: Մնացել է ամենազրկավորը՝ երկաթուղագծերի վրա արգելքներ ստեղծել»³²:

Ամբողջ ջոկատը գործի է անցնում, մեծ-մեծ քարերից, կտրված հեռագրասյուների կույտերից արգելքներ են ստեղծում երկաթուղագծերի վրա: Հեռվից մոտենում է գնացքը: Սայինյանը իր ստորաբաժանման մարտիկներին հրամայում է լիցքավորել զենքերը, Ամիրխանյանը սեղմվում է հակատանկային հրացանին, իսկ գնդացրորդները կազմում են հզոր կրակակետ: Բոլորին ղգուշացնում են՝ կրակել միայն պա-

³² Մ. Նաումով, նշվ. աշխ., էջ 224—225:

հակների և շոգեքարշների վրա, որովհետև վագոններում է-
վակուացվող բնակիչներն են: Պարտիզանները տեղատարափ
կրակ են բացում ցույց տրված ուղղութիւններով: Ֆաշիստա-
կան շոգեքարշավարը, նկատելով քարակուլտերը, դանդաղեց-
նում է գնացքի ընթացքը: Բաց վագոնների վրա եղած զըն-
դացիւններից կրակ են բացում նաև հիտլերականները, բայց
անօգուտ: Վագոններից ցած են թռչում տղամարդիկ, կանայք,
երեխաները և վագոնում դեպի պարտիզանները: Գնացքը կանգ
է առնում, շորս կողմը աղմուկ-աղաղակ է, բռնկվում են վա-
գոնները:

Քիչ անց մոտենում է նաև զրահագնացքը՝ աջ ու ձախ
կրակ թափելով: Մեծ խիզախութիւն են հանդես բերում պար-
տիզանները: Միկոյանականներից Ամիրխանյանը իր հակա-
տանկային հրացանի կրակը կենտրոնացնում է շոգեքարշի
ծխնելույզի վրա, իսկ Տիգրան Նախսուլյանը անցնող շոգե-
քարշի ծխնելույզից ներս է գցում նռնակների մի ամբողջ
կապոց, և նույն ռուպէին պալթիւնի ալիքը ցած է գլորում
նրան: Ընդհարման ժամանակ ծանր վիրավորվում են Աշոտ
Հարութիւնյանը և ուրիշներ, որոնց բժշկական օգնութիւն է
ցույց տալիս Օլյա Խարչենկոն:

Զրահագնացքը կարողանում է դանդաղորեն հեռանալ
կայարանից: Դեպի կամուրջ է շարժվում նաև ապրանքատար
գնացքը: Այն նույնպես գնդակոծվում և ծածկվում է կրակե
բոցերով: Բայց ահա այդ պահին տեղի երկաթուղայինների
աջակցութեամբ պարտիզանները գործի են դնում պտուտակա-
հանիչները, որոնց օգնութեամբ քանդում հանում են ուղիները
և կոճերը: Այդ գիշեր պարտիզանների ջոկատները գրավում
են քաղաքի երկաթուղային կայարանը և ազատում ավելի քան
1500 քաղաքացիների:

Մարտի 21-ին խորհրդային զորքերի օպերատիվ իրա-
դրութիւնը փոխվում է. Բրոդի քաղաքի գրավումը պարտի-
զանների բրիգադի կողմից կորստաբեր կլինէր, որովհետև
թշնամին շատ ուժեղ ունէր: Մարտի 21—22-ի գիշերը հիտ-
լերականները նորանոր զրահատանկային և հետեակային զո-
րամասեր են բերում Բրոդիի պաշտպանութեան համար: Պար-

տիզանական միավորումը, շունենալով անհրաժեշտ ռազմամթերք և, ծանրաբեռնված լինելով վիրավորներով, մարտի 22-ի գիշերը՝ ժամը 3-ին, բանակի հրամանատարության առաջադրանքով, դուրս գալով պաշտպանության իր դիրքերից, անցնում է դեպի խորհրդային զորքերի թիկունքը: Դրանով ավարտվում են խորհրդային Միության հերոս գններալ-մայոր Նաումովի պարտիզանական հեծյալ բրիգադի և նրա՝ Միկոյանի անվան հայկական ջոկատի մարտական ռազմարշավները թշնամու թիկունքում³³:

* * *

Բարձր գնահատության է արժանանում խորհրդային Միության հերոս, գններալ-մայոր Նաումովի հեծյալ պարտիզանական բրիգադը, որը պարգևատրվում է ԽՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի և Ժողկոմխորհրդի պատվավոր Կարմիր դրոշով: 1944 թ. ապրիլին պարտիզանները, միտինգի հավաքվելով Ռովնոյի մարզի Չեշսկի Վոլկովիե գյուղում, հրճվանքով լսում են պարգևատրման հրամանագիրը: Հրամանագիրը կարգում է գններալ Նաումովը: Այնտեղ արձանագրված է, որ բրիգադը պարգևատրվում է թշնամու քիկունքում մարտական առաջադրանքները օրինակելիորեն կատարելու, գերմանական զավթիչների դեմ հերոսական պայքար մղելու, սոցիալիստական հայրենիքին և իր ժողովրդին անձնըվիրաբար ծառայելու համար:

Գններալը, շարունակելով խոսքը, նշում է, որ բրիգադը, թշնամու թիկունքում ծածանելով կարմիր դրոշը, 1942 թ. համարձակ մարտերով Բրյանսկի անտառներից շարժվել է մինչև Հարավային Բուգ, Պրիպյատի ափերից մինչև Կիև, Պերեմիշլ: Նա նաև պատվով է կատարել Ուկրաինայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի և պարտիզանական շարժման ուկրաինական շտաբի վերջին պատասխանատու առաջադրանքը: Ռազմարշավի դուրս գալով դեպի Կարպատ-

³³ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 1, էջ 66:

ների ստորոտները, 45 օր բրիգադը արտակարգ դժվարին պայմաններում անընդհատ կռիվներ է մղել թշնամու գերազանց ուժերի դեմ Դրոզդբիշի մարզում, Սամբոր քաղաքի մոտակայքում: Մինչև 1944 թ. մարտ ամիսը բրիգադը զավթիչների թիկունքում անցել է մոտ 9000 կիլոմետր ուղի, մասնակցել 336 խոշոր և մանր մարտերի, կատարել դիվերսիոն գործողություններ, օժանդակել հարձակվող կարմիր բանակի զորքերին, ոչնչացրել հակառակորդի հազարավոր զինվորներ ու սպաներ, ջախջախել կայազորներ, խորտակել զինվորական գնացքներ՝ բարձիտծ տանկերով ու տեխնիկայով, պայթեցրել կամուրջներ, շարքից հանել երկաթուղագծեր ու խճուղային ճանապարհներ, գրավել զենքեր և այլ ռազմավար: Պարտիզաններն ամենուր պաշտպանել են բնակչությանը, ճամբարներից ազատել հազարավոր ռազմագերիների և Գերմանիա ստրկության քշվող քաղաքացիների:

Դեներալը «Հավերժ փառք» լուղունգով է ավարտում իր խոսքը դժվարին պայքարի ու հաղթանակների ուղի անցած բրիգադի պարտիզաններին և հրամանատարներին, մարտերում զոհված հերոսների հիշատակին:

Պարտիզանները խրոխտ «ուռայով» են դիմավորում հրամանատարի վերջին խոսքերը և միահամուռ լնդունած բանաձևում, բարձր պարգևի համար խորին շնորհակալություն հայտնելով կուսակցությանն ու խորհրդային կառավարությանը, հավաստիացնում են, որ այսուհետև ևս հավատարմորեն կծառայեն Հայրենիքին, կկատարեն նրա բոլոր առաջադրանքները:

* * *

Բրիգադի 1500 հոգուց բաղկացած բազմազգ պարտիզանների շարքերում հրճվանքի մեջ էին նաև հայ պարտիզանները, Միկոյանի անվան հայկական ջոկատը, որն իր արժանի բաժինն ուներ հայրենիքի տված պարգևի և բարձր փառատության մեջ: Բրիգադի ղեկավար հրամանատարների թվում, բանաձևի տակ ստորագրել էր նաև Միկոյանի անվան ջոկատի արիասիրտ հրամանատար Արամայիս Հովսեփյանը: «Սիրտըս ուռչում է ուրախությունից,—ասել է նա,—ուրեմն նաև

հայկական ջոկատն է օրինակելիորեն կատարել կուսակցության Կենտկոմի և կառավարության առաջադրանքը... անձնագործաբար ծառայել սոցիալիստական Հայրենիքին...

Շտաբ-բնակարանի բարձր պատշգամբից հրապարակը ողողած ռազմիկների մեջ ես տեսնում եմ իմ ջոկատի պարտիզաններին, մոտ երկու հարյուր այն խիզախներին, որոնց հետ ես անցաւ Ենքան դժվարին պայքարի ուղին»³⁴։

Հայկական ջոկատը 1943 թ. սեպտեմբերի 16-ից մինչև 1944 թ. ապրիլի 22-ը (համալրումներով) իր շարքերում ունեցել է 325 պարտիզան և մոտ 7 ամիս շարունակ, գիշեր ու ցերեկ, սառնամանիքներին ու անձրևների տակ, անասելի դժվարություններ կրելով, թանկագին կորուստներ տալով, կռվեց Կիևի, Ժիտոմիրի, Ռովնոյի, Վոլինի, Կովելի, Լվովի մարզերում, Լեհաստանի Լյուբլինի վոյեվոդությունում, ավելի քան 25 խոշոր մարտ մղեց, միավորման շարքերում անցավ մոտ 2000 կիլոմետր մարտական ուղի, ձեռք բերեց արժանի հաղթանակներ։

Ոչ լրիվ տվյալներով (որովհետև գործողությունները մեծ մասամբ կատարվում էին գիշերները), Միկոյանի անվան ջոկատը ոչնչացրել է 800 հիտլերական, ջախջախել է շորս կայազոր, խորտակել զինվորական մեկ էշելոն, 23 կապի և ռադիոյի հանգույց, ոչնչացրել է 6 տանկետակ, 21 կամուրջ, 13 ավտոմեքենա, մեկ ավտովերամորթման արհեստանոց, մեկ յուղի գործարան, 12 կիլոմետր հեռախոսագիծ, 900 լիտր սպիրտ, ավար է վերցրել 11 գնդացիր, 9 ավտոմատ, 118 ձի, 58 գումակ, 87 ականանետ՝ ականներով, 53.000 փամփուշտ, զինվորական հանդերձանք, 6 պահեստ, զավթիչներից խլել և բնակչությանն է բաժանել 10 տոննա ալյուր, գերությունից ազատել է 400 խորհրդային խաղաղ բնակիչների։ Մարտերի ընթացքում ջոկատը կորուստներ է ունեցել՝ ընդամենը 169 մարդ, որից 69 հայ³⁵։

Գններալ Նաումովի հեծյալ ուկրաինական պարտիզա-

34 Մ. Նաումով, նշվ. աշխ., էջ 231—234։

35 ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 3, թ. 52—54։

Նախկան միավորման տարեգրության մեջ անջնջելի հետք է թողել Միկոյանի անվան պարտիզանական հայկական ջոկատը: Մ. Ի. Նաումովը, բնութագրելով հայկական ջոկատը, գրել է. «Միկոյանի անվան ջոկատի հետ են կապված մեր հեծելազորային միավորման հերոսական շատ էջեր: Ավելի հաճախ նրա հարվածային ուժն էր... Մանր մարտերում, հյուժող ռազմաբազմերի ժամանակ, այդ ջոկատը ոչ մի տեղ չերերաց, չբայքայվեց, չնահանջեց առանց հրամանի... ամենուր «Միկոյանի» մարտիկներն ու հրամանատարները ափսոսելու են տոկոսովյո՞ւն են դրսևորել:

... Ուկրաինական ժողովրդի անունից, իմ միավորման բոլոր ռազմիկների անունից, արդեն ճերմակող իմ գլուխը ես խոնարհում եմ հայ ժողովրդի զավակների գերեզմանի առջև, այն հերոսների, որոնք իրենց սիրելի Հայաստանից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու, իրենց ուս, ուկրաինացի, բելոռուս և այլ ազգերի ներկայացուցիչների հետ միասնաբար կռվել են հանուն մեր ընդհանուր հայրենիքի և իրենց կյանքն են թվել աշխարհում խաղաղության, երջանիկ, բարեկեցիկ կյանք ստեղծելու համար»³⁶:

5. Այլ միավորումներում և ջոկատներում

Նաումովի հեծյալ բրիգադում, Միկոյանի անվան հայկական ջոկատից և Կովպակյան դիվիզիայի հայկական վաշտից բացի մեծ ու փոքր խմբերով հայ պարտիզաններ են մարտնչել, որոնք գործել են երկրամասի տարբեր մարզերում ու շրջաններում: Դրանցից հիշատակելի է Խորհրդային Միության հերոս Անտոն Զախարովիչ Օդուխի միավորումը, որի շարքերում թշնամու դեմ մարտնչել են 92 հայորդիներ:

Այդ միավորման և նրա հայ պարտիզանների վերաբերյալ նյութեր ենք քաղել Կիևի և Լվովի արխիվներից: Անձամբ հանդիպումներ ենք ունեցել Օդուխի հետ, ճշտել բերված փաստերը:

³⁶ «Սովետական զրականություն», 1964 թ., № 6, էջ 105—107:

Օդուխի պարտիզանական գործունեությունը սկսվել է դեռևս 1941 թ. օկուպացված Կամենեց—Պոդոլսկում՝ ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարությամբ։ Կամենեց-սոդոլսկյան ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարն էր կուսակցության հնագույն անդամներից, նախկին նավատորմային բժիշկ Միխայլովը։ Նա, բողարկվելով Սլավուտա քաղաքի հիվանդանոցում, որպես քաղաքացիական բժիշկ, ակտիվ ընդհատակյա պայքար է կազմակերպում, միավորում է տեղի ընդհատակյա խմբերը և ստեղծում մարզային կենտրոն։ Նրա կազմի մեջ է ընդգրկվում նաև երիտասարդ Օդուխը, որն աչքի է ընկնում իր համարձակ դիվերսիոն գործողություններով և 1942 թ. դառնում է Միխայլովի աջ թևը, նրան է հանձնվում կազմակերպության դիվերսիոն գործողությունների ընդհանուր ղեկավարությունը։ Մայիսին Օդուխի ղեկավարությամբ խումբը Կրիվին և Բանդովկա կիսակայարանների միջև կատարում է մի մեծ դիվերսիա, որի հետևանքով խորտակվում է ռազմաճակատ շարժվող հիտլերականների զինվորական գնացքը, ոչնչանում 700 ֆաշիստական զինվոր ու սպա։ Նույն օրերին խումբը ֆաշիստական ճամբարից անտառ է փախցնում մեծ թվով խորհրդային ռազմագերիների, որոնք զինվում և դառնում են ընդհատակյա կազմակերպության մարտական ուժը։

1941 թ. ամռանը կազմակերպության մեջ սողոսկած պրովոկատորների մատնությամբ գետնապոն ձերբակալում և օգոստոսի 2-ին կախաղան է բարձրացնում Միխայլովին։ Միխայլովի մահվանից հետո Օդուխը նվիրվում է պարտիզանական կռիվների ղեկավարմանը։ Ընդհատակյա մարզային կոմիտեի և պարտիզանական շարժման շտաբի որոշմամբ կազմակերպվում է Միխայլովի անվան պարտիզանական ջոկատ, որն արագ տեմպով աճելով 1943 թ. սեպտեմբերի 17-ին վերակազմվում է միավորման։ Այդ մասին տրված հրամանում ասված է. «Միխայլովի անվան Պ/ջ հիման վրա ստեղծել մարզային շտաբին ենթակա նոր ինքնուրույն միավորում... Հրամանատար նշանակել ընկ. Անտոն Զախարովիչ

Օգոստին, կոմիսար՝ ընկ. Իգնատ Վասիլևիչ Կուզովկովին, շտաբի պետ՝ ընկ. Կոստանդին Տիմոֆեևիչ Շակունին»¹:

Միավորմանն առաջադրանք է տրվում ուժեղացնել հարվածները նահանջող թշնամու թիկունքին, խափանել երկաթուղային փոխադրումները, փրկել ստրկության քշվող խորհրդային քաղաքացիներին, թույլ չտալ թշնամուն տանել ժողովրդական բարիքն ու հրդեհել մեր քաղաքներն ու գյուղերը:

Օգոստի հրամանատարությանն առաջադրված խնդիրները կատարվում են գերադանց:

Միավորումը հիմնականում մարտնչել է Կամենեց—Պոդոլսկի մարզում, Սլավուտ—Շեպետովկայի և մյուս շրջաններում: 1943 թ. երկրորդ կեսից պարտիզանների ուժերով առատագրվել են Սլավուտյան, Բերեզովյան, Օստրոգյան, Պլոմնոյեի, Լյախովցեի, Շումսկոյեի, Դեդեկալի, Լանեմոցկի շրջանները՝ մասամբ նաև Իդյասլավսկի շրջանը: Միավորումը արշավով անցել է ավելի քան 4000 կիլոմետր մարտական ուղի, եղել է նաև Բելոռուսիայում:

Օգոստի ջոկատներն ու դիվերսիոն խմբերը Շեպետովկա-Տերնոպոլ երկաթուղու մայրուղում խորտակեցին բազմաթիվ գնացքներ, ոչնչացրեցին թշնամու կենդանի ուժերը, տանկեր, տրանսպորտի միջոցներ և տեխնիկա:

1944 թ. մարտին Օգոստի միավորումը վերակազմվում է. հրա ջոկատները դառնում են գումարտակներ: Ապրիլին վերադաս հրամանատարության առաջադրանքով միավորումը իր 13 գումարտակներով ընդհուպ մոտենում է ռազմաճակատի գծին և արիաբար մարտնչում թշնամու խոշոր ուժերի թիկունքում, իսկ մայիսին եզրափակիչ մարտերով միանում հարձակվող կարմիր բանակին և ավարտում իր գործունեությունը:

Այդ ժամանակ միավորումն իր շարքերում ունեւր 4100 մարդ և կատարել էր 948 մարտական գործողություն, խորացակել 287 երկաթուղային զինվորական գնացք, շարքից հա-

¹ Парта́рхив ИИП ЦК КПУ, ф. 96, оп. 1, д. 506, с. 193—194.

նել թշնամու 26958 զինվոր ու սպա (սպանված, գերված և վիրավոր): Կորուստ էր ունեցել ընդամենը 602 մարդ (զոհված, վիրավորված և անհետ կորած)²:

Ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղված մարտերում հանդես բերած հմտության և խիզախությունների համար պարտիզաններն ու հրամանատարները պարգևատրվում են կառավարական շքանշաններով և մեդալներով, իսկ միավորման հրամանատար Ա. Զ. Օդուխին շնորհվում է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: Նրա հրամանատարութամբ միավորման շարքերում մարտնչել էին 2304 ուկրաինացիներ, 1246 բուսներ, 153 լեհեր և խորհրդային մյուս ազգությունների 395 ներկայացուցիչներ: «Նրանց բոլորին բնորոշ էր,—գրում է Օդուխը,—Հայրենիքի պաշտպանության գործում իրենց պարտքի բարձր գիտակցությունը, իրենց ժողովրդի անարգված պատվի համար վրիժառությունը»³:

Օդուխի միավորման հաջողությունների մեջ իրենց համեստ բաժինն ունեին նաև հայ պարտիզանները, որոնք մարտերում բազմաթիվ սխրագործություններ էին կատարել և արժանացել պարգևների ու խրախուսանքի: 5-րդ գումարտակից Գասպար Գասպարյանը լեպեսովկա կայարանի համար մղած մարտի ժամանակ վտանգի ենթարկելով կյանքը, սողեսող մոտենալով, թշնամու տանկի վրա է նետում հակատանկային նռնակը: Գասպարը, չբավարարվելով դրանով, ավտոմատային կրակով ոչնչացնում է նաև տանկի անձնակազմին, որը փորձում էր վերանորոգել խափանված մեքենան⁴:

1943—1944 թթ. լայնորեն դիվերսիոն գործողություններ ծավալվեցին թշնամու երկաթուղիներում: 1943 թ. օգոստոսի 25-ին Կարմելուկի անվան ջոկատի (գումարտակի) պայթեցնող պարտիզաններ Ի. Ռ. Լելյանը, Յակովչուկը և Գավրիլյուկը Կրիվին երկաթուղային կայարանի շրջանում

² Նույն տեղում, թ. 308—316:

³ Նույն տեղում, թ. 308 և 322—328:

⁴ Партархив ИИП при ЦК КПУ, ф. 96, оп. 96—1, л. 1, л. 332.

խորտակում են թշնամու գնացքը՝ ոչնչացնելով շոգեքարշը և 7 վագոն՝ քարածուխով: Նույն խումբը սեպտեմբերի 18-ից մինչև հոկտեմբերի 6-ը Կրիվին-Սլավուտի շրջանում կազմակերպում է մի քանի գնացքների խորտակում, որի ընթացքում ոչնչացվում է 4 շոգեքարշ և 41 վագոն՝ տեխնիկայով ու կենդանի ուժերով⁵:

Դեկտեմբերի 3-ին պարտիզաններ Մնացական Մնացականյանը, Սիդորկինը, Չերնովը և Լեուշինը Կրիվին Օստոկի խճուղու վրա ականով պայթեցնում են գերմանական ավտոմեքենան, սպանում 7 հիտլերական⁶:

Ջոկատներում (գումարտակներում) կային նաև հայազգի քաջ, հմուտ հրամանատարներ: Շչորսի անվան գումարտակում 2-րդ վաշտի հրամանատարն էր կուսակցության անդամ Գրիգոր Սապունջյանը: Լենինի անվան գումարտակի ջոկերի ակտիվ հրամանատարներն էին նաև Լևոն Կիրակոսյանը, Լեոնիդ Հովհաննիսյանը, Յուլակ Զալաբյանը: Նրանց խումբը խորոշ գյուղում ջախջախում է բանդերական բանդաներին, խլում մեծ քանակությամբ տնտեսական միջոցներ: Նույն ամսվա 15-ին, թեժ մարտում գոհվում է Յուլակը և թաղվում շրջանի Մինկովցի գյուղի անտառում⁷:

Խիզախ և արիասիրտ պարտիզաններ կային միավորման Լենինի անվան ջոկատում: Կարմիր բանակի 26-րդ տարեդարձի օրը՝ 1944 թ. փետրվարի 23-ին, նրանցից 51-ը հրամանով շնորհակալության են արժանանում: Նրանց մեջ էին նաև երեք հայեր՝ Արամ Մելիքսեթյանը, Լևոն Կիրակոսյանը և Նրևանի բնակիչ, կուսակցության անդամության թեկնածու, սերժանտ Լեոնիդ Հովհաննիսյանը:

Լեոնիդը աչքի ընկած պարտիզան էր: 1943 թ. դեկտեմբերի 28-ից մինչև 1944 թ. հունվարի 25-ը մասնակցել էր ութ մարտական գործողությունների, անձամբ ոչնչացրել 6 գեստապոյակաձև: լրտեսների: Զինաթափ էր արել մի քանի ոստիկանների, նրանցից խլել ու ջոկատ բերել 14 հրացան, 4

⁵ Նույն տեղում, գ. 82, թ. 5—6, 15:

⁶ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 19:

⁷ Նույն տեղում, գ. 54, թ. 170 և գ. 10, թ. 14:

ձի, 2 սայլ: Հրդեհել էր Գորին գետի վրայի փայտե 35 մետր երկարություն ունեցող կամուրջը, որի հետևանքով կարճ ժամանակով կասեցվել էր թշնամու շարժումը⁸:

Առանձին հայ պարտիզանների մարտական գործերի մասին հիշատակումներ կան միավորման հրամանատարների գրանցումներում: Օրինակ, արժանիորեն գնահատելով Ի. Զ. Հակոբյանին, միավորման կոմիսար Կազակովը արձանագրել է, որ Հակոբյանը վճռական պահին մարտի նետվելով, իր դասակի կրակով ոչնչացրել է հակառակորդի 157 զինվոր ու սպա: Նման խիղախության փաստ է արձանագրված նաև հետախուզական խմբի մարտիկ, կոմերիտական Ա. Տ. Փոշյանի մասին, որը զննարարային կրակով հմտորեն քողարկել է իր դասակի նահանջը, մարտում սպանել 3 հիտլերական, իսկ 6-ին՝ վիրավորել:

Շտաբի պետ, մայոր Գոնչարովի կողմից շարքային պարտիզան Նրվանդ Մանուկյանի մարտական բնութագրում արձանագրվել է, որ նա ջոկատի կազմում մասնակցել է Պրուժանի շրջանում ոստիկանների և ազգայնական բանդաների ջախջախման բոլոր գործողութուններին: Իսկ 1943 թ. հուլիսի 26-ին Տերեմնոյե գյուղի ազգայնականների դեմ տեղի ունեցած մարտում Մանուկյանը ոչնչացրել է 5 բանդերականներ, որտեղ և ծանր վիրավորվեց⁹: Բուժվելուց հետո հրամանատարությունը Մանուկյանին նշանակում է պարտիզանական հոսպիտալի տնտեսական մասի պետ: Մայիսի 12-ին բանդերականները հարձակվում են հոսպիտալի վրա: Մանուկյանը խիղախորեն գլխավորում է հոսպիտալի պաշտպանութունը, արժանանում գովասանքի և պարգևատրվում «Արիության համար» մեդալով: Նա այժմ ապրում և աշխատում է Լենինականում¹⁰:

1943—1944 թթ. լարված մարտերում Օդուխի միավորումից շատ պարտիզաններ զոհվեցին ու վիրավորվեցին, եղան և անհայտ կորածներ:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 58, թ. 68:

⁹ «Բանվոր», 18 օգոստոսի, 1970 թ.:

¹⁰ Նույն տեղում:

Հայ պարտիզաններից հերոսի մահով զոհվեցին 12 հոգի, որոնց թվում Կարմելյուկի ջոկատից (գումարտակից) Երջանիկ Մառուկյանը, Գրիգոր Աբրահամյանը (թաղված են Լոկվեցսկոյեի շրջանի Խորոշ գյուղի եղբայրական գերեզմանում)։ Մյուս ջոկատներից (գումարտակներից) Սլավուտի շրջանի Իզյասլավ քաղաքի մատուցներում զոհվեցին Գրիգոր Մկրտչյանը, Բալա Սողոմոնյանը, Իվան Ավետիսյանը, Արտեմ Ավակիմովը, Երեանի բնակիչներ Հակոբ Զարվադդյանը, Վարոս Կուցանյանը և ուրիշներ։

Հայ պարտիզաններից վիրավորվեցին 18 հոգի և մի քանիսն էլ անհետ կորան, իսկ մնացածը 1944 թ. մայիսին պարտիզանական միավորման լուծարքից հետո, մտան գործող կարմիր բանակի շարքերը, իրենց պայքարը շարունակեցին ռազմաճակատում և կռվեցին մինչև վերջնական հաղթանակը¹¹։

Օգոստի միավորումից հարյուրավոր ռազմիկներ պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով։ Նրանց թվում էին մարտերում աչքի ընկած 24 հայ պարտիզաններ ու հրամանատարներ. Կարմիր աստղի շքանշանով պարգևատրվեցին Մնացական Դավթի Մնացականյանը, Իոսիֆ Սմբատի Հակոբյանը, Աշոտ և Անատոն Լեռնիդի Սայդովները, Հայրենական պատերազմի երկրորդ աստիճանի շքանշանով՝ Լեոնիդ Ռուբենի Հովհաննիսյանը, «Արիության համար» մեդալով՝ 4 հոգի, «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» առաջին աստիճանի մեդալով՝ 5 հոգի և «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» երկրորդ աստիճանի մեդալով՝ 10 հոգի¹²։

Միավորման շարքերում մարտնչել է նաև մեկ հայուհի՝ Հայկ. ԽՍՀ Իջևանի շրջանի Ենոքավան գյուղից Շուշանիկ Բաբայանը։

¹¹ Партархив ИИП при ЦК КПУ, ф. 62, оп. 28, д. 1010, л. 12—213. Список лиц состава Каменец-Подольск. соединения им. Михайлова под команд. А. З. Одуха.

¹² Նույն տեղում։

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության և քաղաքացիական կռիվների մասնակից Իլյա Դանիելովիչ Դիր-
րովի հրամանատարությամբ Կիրովգրադյան մարզի Սև ան-
տառներում է մարտնչել Վորոշիլովի անվան պարտիզանա-
կան միավորումը։ Այդ միավորման շարքերում թշնամու դեմ
պայքարել են 29 ազգությունների ներկայացուցիչներ, որոնց
թվում նաև հայեր։ Միավորումը կազմակերպվել էր 1943 թ.
հոկտեմբերին, Ուկրաինական պարտիզանական շարժման
շտաբի հրամանով՝ 1942 թվականից գործող Վորոշիլովի ան-
վան ջոկատի բազայի վրա։ Միավորումը, որն ուներ 6 ջոկատ՝
1227 մարտիկներով, համառ կռիվներ մղեց Չերկասի և Զնա-
մենկայի շրջաններում, մինչև տարվա վերջը։ Մարտական
գործողությունների ընթացքում պարտիզանները ոչնչացնում
ու շարքից հանում են թշնամու 4422 զինվոր ու սպա, խոր-
տակում 16 գնացք, շոգեքարշներ, վագոններ, պայթեցնում 11
կամուրջ, գրավում մեծ քանակությամբ ուղեւորներ¹³։

Միավորման հաջողությունների ու պայքարի մեջ իրենց
համեստ բաժինն ունեցան նաև հայ պարտիզանները։ Նրան-
ցից էր երեանցի մանկավարժ, կոմունիստ Գալուստ Ռուբենի
Ստեփանյանը, որի անունը հայտնի էր դարձել դեռևս ընդ-
հատակում՝ Լեհաստանում և ապա Ուկրաինայում՝ Կիրովո-
գրադի մարզում։ Ստեփանյանը Լեհաստանի Պուլավի քաղա-
քում ուղեւորներից կազմված հայկական լեգեոնի երկ-
րորդ գումարտակի ընդհատակյա հակաֆաշիստական խմբի
ղեկավարներից մեկն էր և կապված էր տեղի լեհ ընդհատա-
կայիկների հետ։ 1943 թ. հունիսին գերմանացիները 2-րդ
գումարտակը փոխադրում են Կիրովոգրադի մարզ՝ երկաթու-
ղիները հսկելու համար։ Ուկրաինայում գումարտակում մե-
ծանում է ընդհատակյա կազմակերպության անդամների թի-
վը, որոնք պատրաստվում էին փախուստի։

Ստեփանյանը իր խմբի անդամներով մի շարք դիվեր-

¹³ Партархив ИИП при ЦК КПУ, ф. 62, оп. 28, д. 1026, л. 1, 2.

սիաներ է կատարում և վնասներ հասցնում գերմանական կա-
յազորին: Բայց ղգալով, որ լրտեսները ընկել են իրենց հետ-
քերի վրա, սեպտեմբերի 26-ին, 30 սպառազինված մարտիկ-
ների հետ տեղափոխվեցին ծանոթ Վ. Ռաժկովի ուղեկցությամբ
փախչում է Կիրովոգրադի «Սև անտառ», որտեղ գործում
էին պարտիզանական խոշոր ուժեր:

Կիրովոգրադի մարզում օկուպացիայի սկզբից ընդհա-
տակյա և պարտիզանական շարժումը ղեկավարում էր մարզ-
կոմի առաջին քարտուղար Մ. Մ. Սկիրդան, որը, փոխադրե-
վելով «Սև անտառ», իր շուրջը համախմբելով արիասիրտ
հայրենասերների, մահու և կենաց կռիվ էր ծավալել ֆաշիս-
տական զավթիչների դեմ: Սկիրդան, ընդունելով Ստեփան-
յանին և նրա խմբի հայ ընկերներին, համարում է Վորո-
շիլովի անվան Դիբրովի ջոկատը: Ստեփանյանի խումբը իր
հետ բերել էր 32 հրացան, 16 ատրճանակ, 3000 փամփուշտ,
նռնակներ և լավ հանդերձանք: Հետագայում նորանոր խմբ-
բերով համալրվում է ջոկատը, նրանց թվում նաև հայերով,
որոնց թիվը հասնում է 47-ի¹⁴:

Առաջին իսկ մարտերում հայ մարտիկներն աչքի են ընկ-
նում իրենց խիզախությամբ, հատկապես Գ. Ստեփանյանը,
որին Դիբրովը վստահում է և նշանակում 2-րդ վաշտի հրա-
մանատար: Ստեփանյանը արդարացնում է այդ վստահու-
թյունը: Շուտով Դիբրովի ջոկատը վերածվում է խոշոր պար-
տիզանական միավորման, բնականաբար, ջոկատի է վերած-
վում նաև Գրիշայի ղեկավարած վաշտը:

Միավորման 2-րդ ջոկատը, որի հրամանատարն էր Ստե-
փանյանը, 1943 թ. իր շարքերում ուներ 147 մարդ՝ 13 ադ-
գությունների ներկայացուցիչներ՝ ուկրաինացիներ, ռուսներ,
հայեր, բելոռուսներ, վրացիներ, օսեր, ուզբեկներ, դաղստան-
ցիներ և այլն: Դա ինտերնացիոնալ, կուռ և համերաշխ
պարտիզանական ընտանիք էր, որի ամուր միջուկն էին կո-
մունիստներն ու կոմերիտականները, նրանք էլ հանդիսացան
ջոկատի մարտական հաջողությունների գրավականը:

¹⁴ Նույն տեղում:

Միավորման հրամանատարի հաշվետվությունների մեջ
 անդամ, բայց ցայտուն կերպով արձանագրված է նաև Ստե-
 փանյանի ջոկատի մարտական գործողությունների առօրյան:
 Ահա մի երկու օրինակ. «... 27.9.1943 թ. Վեսելի Կուտ-Յի-
 բուլեո ճանապարհին գնդակոծվել է գերմանական գումակը,
 սպանված է 12 հիտլերական, գրավված է ղեներեր և ղինա-
 մթերք: Գործողությանը մասնակցում էր 2-րդ վաշտը: Գոր-
 ծողության հրամանատարն էր Ստեփանյանը: Հատկապես
 աչքի ընկան Գոնչարենկոն, Պոկորան, Ռվյանովը, Չերեդնի-
 շենկոն, Խաբիրովը, Թերզյանը, Գյոզալյանը:

... 28.9.1943 թ. հարձակում նույն-նիկոլաևկա գյուղի
 հիտլերյան գումակի վրա, գրավված է 550 ուխար և անդա-
 մթերք, սպանված է 5 և վիրավորված՝ 9 հիտլերական: Գոր-
 ծողությունը կատարեց 2-րդ ջոկատը՝ Ստեփանյանի հրամա-
 նատարությամբ: Հատկապես աչքի ընկան Ավետիսյանը, Ի-
 վանշենկոն, Պետենկոն:

... 30.9.1943 թ. Դիմիտրևկա—Վեսելի—Կուտ խճուղու
 շրջանում պարտիզանների 13 մարդուց բաղկացած խումբը
 Ստեփանյանի հրամանատարությամբ ջախջախեց 2 ավտոմե-
 քենա, գերմանական զորքերով հանդերձ: Սպանվել է 26, վի-
 լավորվել՝ 17 հիտլերական, հատկապես աչքի ընկան Իվան-
 շենկոն, Թերզյանը, Շուրովը»¹⁵:

Ստեփանյանը կարճ ժամանակամիջոցում իր խիզախ և
 հմուտ գործունեությամբ մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում
 և միավորման հրամանատարությունը նրան վստահում է ա-
 վելի պատասխանատու առաջադրանք: 1943 թ. հոկտեմբե-
 րին գերմանական պատժիչ խոշոր ուժերը սկսում են սանրել
 անտառը՝ Վորոշիլովի անվան պարտիզանական միավորման
 բաղավորման շրջանում: Մանր ու լարված մարտեր են ծա-
 վալվում: Պարտիզանները ոչնչացնում են հարյուրավոր հիտ-

¹⁵ Տե՛ս «Коммунист» 4 мая 1980 թ. Ուկրաինայի պարտիզանական
 շարժման մասնակից Մ. Սավչենկոյի «Մարտական եղբայրություն» հոդ-
 վածը:

լերականների, այրում են 2 տանկ, 3 զրահամեքենա, շարքից հանում 4 ակաճանեռ, 10 զնդացիր և այլ տեխնիկա: Մարտերին մասնակցում են բոլոր հինգ ջոկատները: Զոհեր է տալիս նաև միավորումը: Այդ մարտերում հերոսաբար զոհվում են Ստեփանյանի ջոկատի հայորդիներից դասակի հրամանատար Աշոտ Գյուզալյանը, մարտիկներ Մնացական և Մուշեղ Հովհաննիսյանները:

Նոյեմբերի վերջին պարտիզանները մարտեր էին մղում թշնամու զորքերի՝ ռազմաճակատի գծին մոտիկ թիկունքային շրջաններում: Դիբրովը ջոկատներին առաջադրանք է տալիս ջախջախել Զալումի, Պյատիխատկի, Կուդնիցկոյե, Զուտովկա, Պլոսկոյե գյուղերի կայազորները, գրավել բնակավայրերը, պահել մինչև կարմիր բանակի կանոնավոր զորամասերի մոտենալը: 2-րդ ջոկատին հանձնարարվում է գրոհել Պլոսկոյե գյուղի ամենամեծ կայազորի վրա: Ստեփանյանը մարտից առաջ գյուղ է ուղարկում փորձված պարտիզանների մի խմբի, որին խնդիր է տալիս գրոհի ժամանակ գյուղում թշնամու թիկունքում խուճապ բարձրացնել, ահաբեկել, կազմալուծել հակառակորդի դիմադրությունը, այլապես դժվար կլինեի ճնշել թշնամուն, որը պարտիզանների համեմատությամբ գերազանցող ուժեր ուներ: Այդ մարտերի մասնակից Սավենկոն գրել է.

«Գերմանացիների ամենամեծ կայազորը, որը հագեցված էր զրահամեքենաներով և ակաճանեռներով, գտնվում էր Պլոսկոյե գյուղում: Այստեղ հարված հասցրեց 2-րդ ջոկատը Գալուստ Ստեփանյանի հրամանատարությամբ:

Առավոտյան պարտիզանների սկսած հարձակումը հանդիպում է թշնամու կատաղի դիմադրությանը: Պարտիզանների դեմ զրահամեքենաներ են նետվում, ականանետային ուժեղ կրակը ոչ մի վայրկյան չի դադարում: Սակայն հմուտ հրամանատարի՝ Ստեփանյանի ղեկավարությամբ 2-րդ ջոկատի պարտիզանները երեք ժամյա անընդհատ համառ մարտերից հետո հարկադրում են ֆաշիստներին հեռանալ՝ մարտի դաշտում թողնելով 12 սպանված և 40 վիրավոր: Պարտիզանները գրավում են արժեքավոր ավար, դեղորայք, զենք, զինամը-

թերք, հանդերձանք, մեծ քանակությամբ ձիեր, սալեր ու ավտոմեքենաներ»¹⁶։

Պլոսկոյե գյուղի աղատագրման մարտում քաջի մահով ղոհվում են ուկրաինացի Իվանչենկոն և հայազգի Թերզյանը, որը սպանել էր 15 հիտլերական։ Բոգդանովկա և Դիմիտրովո գյուղերի մարտերում նույնպես աչքի է ընկնում Ստեփանյանի ջոկատը։ Գործելով Լոգվինովի ջոկատի հետ միասին, արյուն թափելով յուրաքանչյուր փողոցի ու ամրության համար, նրանք ջախջախում են գերմանական զորամասի շտաբը, ոչընչացնում 15 հետլերական և ռազմական տեխնիկա, գրավում են զորամասի դրոշը, բանակային ռադիոկայանը և շտաբային շատ փաստաթղթեր։ Պլոսկոյե գյուղում տեղի է ունենում մեծ միտինգ, բնակիչներն ամենուրեք ուրախության արցունքներով են դիմալորում իրենց աղատարարներին, շնորհակալություն հայտնում։ Գյուղի ղեկավարության շնորհակալագրում ասված է.

«Գերմանական զաւաճեալներին շահջողկեց հրի մատնել մեր գյուղը, մոխիր դարձնել մեր տները, որովհետև ի պաշտպանություն մեր երջանկության, ոտքի էին կանգնել «Սև անտառի» խիզախ պարտիզանները, որոնց հրամանատարն էր Լեդբայրական հայ ժողովրդի արժանավոր ղաւակ և խիզախ հրամանատար Ընկ. Ստեփանյանը՝ «Գրիշան»¹⁷։

1943 թ. դեկտեմբերի 9-ին ջոկատները, միանալով կարմիր բանակի զորամասերին, աղատագրում են Զնամենկա քաղաքը և նրա շրջակայքի բնակավայրերը, որից հետո դեկտեմբերի 12-ին միավորումը լուծարքի է ենթարկվում։

Այսպիսի փառավոր ուղի է անցնում Վոբոշիլովի անվան միավորումը։

Կիրովոգրադի մարզի աշխատավորները այսօր էլ չեն մոռացել և սիրով հիշում ու սրբությամբ մեծարում են ֆաշիստական զավթիչների դեմ անձնվիրաբար մարտնչած «Սև անտառի» հերոս պարտիզաններին, որոնցից 96 հոգի հերոսի

¹⁶ Նույն տեղում։

¹⁷ «Ավանդարդ», 28 փետրվարի, 1963 թ.։

մահով զոհվեցին մարդի ազատագրման մարտերում: Նրանցից 11 հոգի հայեր էին. 2-րդ վաշտից՝ Աշոտ Նիկողայի Գյուզալյանը (Ստեփանավանից), Հայկազ Սիսակի Թերզյանը (Մարտունուց), Անուշավան Սահակյանը (Ղափանից), Մնացական Հակոբի Հովհաննիսյանը (Ադինից), Գալուստ Ղաղտյանը (Ռոստովի Չալտր գյուղից), Խաչիկ Մեկքոնի Նզգեկյանը (Չալտր գյուղից), Մուշեղ Սերգեյի Հովհաննիսյանը (Բաքվից), Ֆրիդոն Գրիգորի Սարգսյանը (քաղ. Մարիից), Հայրիկ Սերգեյի Բաղդասարովը, Հարություն Մակինյանը, Նիկողայ Ավետիսյանը (Կոտայքից)¹⁸: Կենդանի են շատերը: Զոհատի հրամանատար Գալուստ Ստեփանյանի հետ նամակագրական կապերով կապված են տարբեր վայրերում ապրող ուս, ուկրաինացի, ուղբեկ և մյուս ազգությունների պատկանող հարյուրավոր՝ նրա զինակիցները, պարտիզանները, Կիրովոգրադի կուսակցական և խորհրդային օրգանների ղեկավարները: «Գրիշայի» մեծադիր յուզաներկ նկարը այսօր էլ ցուցադրված է Կիրովոգրադ քաղաքի Թանգարանում, այնտեղ են հավաքված Վորոշիլովի անվան պարտիզանական միավորման և նրա 2-րդ ջոկատի շատ փաստաթղթեր: Այդ փաստաթղթերի մեջ է նաև Կիրովոգրադի մարզկոմի առաջին քարտուղար Մարտինովի՝ Նոր տարվա առթիվ Ստեփանյանին հղած հեռագիրը, որտեղ ասված է. «... Կիրովոգրադի աշխատավորները սըրբությունմբ են մեծարում գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ անձնվիրաբար պայքարած հերոս-պարտիզանների հիշատակը: Ռուս, ուկրաինացի, հայ և մյուս ժողովուրդների լավագույն զավակների արյունը, որ Թափվեց ընդհանուր թըշնամու դեմ մղված պայքարում, ավելի ամրապնդեց խորհրդային Միության ժողովուրդների լենինյան բարեկամությունը: Այդ բարեկամության դրոշի տակ մեր ժողովուրդը վստահորեն ընթանում է դեպի կոմունիզմ: Կուսակցության Կիրովոգրադի մարզկոմը Ձեզ շնորհավորում է մոտեցող Նոր տարվա

¹⁸ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 28, ед. хр. 1026, л. 1—72.

առթիւ, ցանկանում ենք առողջություն, հաջողություն աշխատանքում ի բարօրություն մեր Հայրենիքի»¹⁹:

* * *

80 հայ պարտիզաններ կային Չեռնիգովի մարզում գործող պարտիզանական մի քանի մեծ միավորումներում, նրանցից 10 հայ քաջորդիներ մարտնչել են Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս գեներալ-մայոր Ս. Ֆ. Ֆեոդորովի 1-ին Չեռնիգովյան-Վոլինյան հայտնի միավորումում²⁰: Այդ միավորումը 1943 թ. մարտի 11-ից Ուկրաինայի կոմկուսի Կենտկոմի ցուցումով և պարտիզանական շարժման շտաբի հրամանով արշավի մեկնելով, անցավ Բուգից այն կողմ, կովեց Լեհաստանի Լյուբլինյան և այլ վոյեվոդության տարածքներում՝ փառքի հասնելով իր կատարած մարտական գործերով:

13 ջոկատներից բաղկացած միավորումը 1944 թ. գարնանը իր շարքերում ուներ 5257 պարտիզան, 28 եղբայրական ազգությունների ներկայացուցիչներ, որոնցից 433-ը կանայք: 1941 թ. օգոստոսից մինչև 1944 թ. մայիսը միավորումը մղել է 158 խոշոր մարտ, ջախջախել է գերմանական և բուրժուական ազգայնականների բազմաթիվ կայազորներ, պատժիչ էքսպեդիցիոն խմբավորումներ, խորտակել 683 էշելոն, այդ թվում 8 զրահագնացք, 611 շոգեքարշ, 2962 վագոն, որի ընթացքում սպանվել են 25386 և վիրավորվել 7300 ֆաշիստական զինվոր ու սպա²¹:

Լեհաստանում Ֆեոդորովի միավորումից վանդա վասիլեսկայայի անվան ջոկատը վերածվում է ինքնուրույն բրիգադի և շարունակում պայքարը մինչև օգոստոս ամիսը, մասնակցում Լեհաստանի ազատագրմանը: Նրանց շարքերում ակտիվորեն մարտնչում էին հայորդիներ Գրիգոր Համբարձում-

¹⁹ ՀՄՊՊԿ արխիվ, պարտիզանական առաջին հավաքի սղագրական հաշվետվություն, Երևան, 1958 թ., էջ 38:

²⁰ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 28, ед. хр. 1026, л. 1.

²¹ Партархив ИИП при ЦК КПУ, ф. 64, оп. 1, ед. хр. 1, л. 338, 340—341.

յանք, Անդրեյ Այդինյանը, Գուրան Հակոբյանը, Ալեքսանդր Բրուտյանը, Լեոնիդ Աբրահամյանը, Գեորգի Հակոբյանը, Գրիգոր Շաքարյանը, Վարդգես Մինասյանը, Միխայիլ Շահվերդովը և հայուհի Ռամարա Ամալյանը: Մարտերում շատերի թվում հերոսի մահով զոհվում են նաև Գեորգի Համբարձումյանը և Միխայիլ Շահվերդովը:

Զեռնիգովի մարզում են մարտնչել Ֆ. Ս. Կորոտկովի՝ Պոպուդրենկոյի անվան Բովկոմնի՝ հրամանատարությամբ «Զառոդինու» պարտիզանական միավորումները, որոնց շարքերում կային 70 հայեր (27 հոգի «Զառոդինու»-ում և 43 հոգի Պոպուդրենկոյի անվան միավորումում):

Պոպուդրենկոյի անվան միավորումը կազմակերպվել էր արշավի մեկնած Ֆեոդորովի՝ Զեռնիգովում թողած 300 պարտիզանների խմբի բազայի վրա: Այն հիմնականում մարտեր էր մղել հյուսիսարևելյան շրջաններում և, արագորեն համալրվելով, անձնակազմը հասցրել 3452 մարդու: Նրանցից 2003-ը ուկրաինացիներ էին, 1257-ը՝ ռուսներ, 65-ը՝ բելոռուսներ և 127-ը՝ մյուս ազգությունների ներկայացուցիչներ: Հայերն իրենց թվով միավորումում գրավում էին չորրորդ տեղը:

Պոպուդրենկոյի միավորումը 7 ամսվա մարտերում ուշքնչացրել է թշնամու 7263 զինվոր ու սպա, խորտակել է 122 զնացք, պայթեցրել 4 երկաթուղային, 10 խճուղային կամուրջ, 143 ավտոմեքենա և այլն²² ու սեպտեմբերի 27-ին միացել կարմիր բանակին:

«Զառոդինու» միավորումը 1943 թ. հուլիսին ուներ 3 գունդ, որոնք ձևավորվել էին Զեռնիգովի մարզում ինքնուրույն գործող մի շարք ջոկատների միացումից: Անձնակազմի ճնշող մեծամասնությունը ուկրաինացիներ էին, կային նաև տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ: Օրինակ, հայերը 28 հոգի էին, որոնցից մեծ մասը գտնվում էին 3-րդ գնդում:

²² Партархив ИИП при ЦК КПУ, ф. 62, оп. 28, ед. хр. 1011, л. 1—4.

Միավորումը մարտեր է մղել մարզի Բոբրովիցկի, Նոսովսկի, Ուխշևսկի, Կուլիկովսկի, Նեժինսկի, մասնակիորեն նաև Կոզելեցկի և Լոսինովսկի շրջաններում: 1943 թ. հոկտեմբերին գնդերը կատարում են ուկրաինական պարտիզանական շարժման շտաբի շատ կարևոր առաջադրանք՝ անցուղիներ են պատրաստում հարձակվող խորհրդային զորամասերի համար Դնեպրի, Դնեստրի, Պրիպյատ գետերի վրա և Կիևի մարզի Նովո Շեպելիչևսկի շրջանում միանում կարմիր բանակին:

Չորս ամսվա ընթացքում միավորումը ոչնչացնում է թշնամու 5760 զինվոր ու սպա, խորտակում 69 գնացք, պայթեցնում 18 երկաթուղային և 25 խճուղային կամուրջ և այլն²³:

25 հոգի հայ պարտիզաններ կային կապիտան Ի. Ի. Շիտովի Տերնոպոլյան պարտիզանական միավորումում, որի ճնշող մեծամասնությունը ուկրաինացիներ և ռուսներ էին, 1943 թ. փետրվարից մինչև հոկտեմբերը մարտնչել է Փիտոմիրի, Կամենեց-Պոդոլսկի և Տերնոպոլի մարզերում, կատարել 547 գործողություն, ոչնչացրել 23255 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, մեծ քանակությամբ տեխնիկա և սպառազինություն:

Մարտերում աչքի ընկած ստորաբաժանումներից էր հեծյալների դասակը: Քաջուխյան ու արիության օրինակներ ցույց տվին դասակի հրամանատար կոմերիտական Մոսկոտովը, կուսակցության անդամ Սինելնիկովը, պարտիզան կոմերիտականներ Ադանյանը, Գավրիլովը և ուրիշներ²⁴:

Միավորման հաջողությունների մեջ մեծ էր ագիտացիոն, քաղաքական աշխատանքների դերը: Կուսակցական, կոմերիտական կազմակերպությունները քաղաքական ակտիվ աշխատանք էին ծավալել օկուպացված շրջանների խորհրդային բնակչության շրջանում և թշնամու զորքերի քայքայման ուղ-

²³ Партархив ИИП при ЦК КПУ, ф. 62, оп. 28, ед. хр. 1016, л. 1—3.

²⁴ Партархив ИИП при ЦК КПУ, ф. 105, оп. 1, д. 1, л. 1—238. Список п/соединения Тернопольской области, командир Н. И. Шитова.

դուժյամբ: Լավագույն ագիտատորներին էին Մալիշևը, Սիզևը, Պետրոսյանը, Ռեզելը, Բազանը, Միլյուշենկոն, Նեստերովը, Ստենաշկոն և ուրիշներ, նշել է իր հաշվետվության մեջ Շիտովը²⁵: Նրա հայ պարտիզաններից հերոսի մահով զոհվում են Վահան Սահակյանը, Սերգեյ Պապոյանը, Բաբաջան Իշխանյանը և ուրիշներ:

Հայորդիներից կազմված համարյա մի ամբողջ ստորաբաժանում է գործել 1943—1944 թթ. Ժիտոմիրի մարզում մարտնչող, Ուկրաինայի 25-ամյակի անվան ջոկատի շարքերում: Զոհատը շուտով վերակազմվեց Շչորսի անվան պարտիզանական դիվիզիայի՝ Ա. Ֆ. Մալիկովի հրամանատարությամբ:

Հայերի այդ խմբում նախկին ռազմագերիներ էին, որ փախել էին Շեպետովկայի և Բարիշևսկի շրջանի գերմանական ճամբարներից. «Նրանք անտառում եղել են մոտ 80 հոգի, խումբը գլխավորում էր Արամ Ազոյանը,—տեղեկացնում է այդ մասին պարտիզանական հեծյալ միավորման հրամանատար գեներալ-մայոր Մ. Ի. Նաումովը,—հիմնականում հայերից բաղկացած այդ խումբը ղեկըր ձեռքին մարտնչում էր ֆաշիստների դեմ, իսկ 1943 թ. սեպտեմբերին միացավ Ժիտոմիրի պարտիզանական միավորմանը, որի հրամանատարն էր Մալիկովը»²⁶:

Համաձայն արխիվային տվյալների, Ազոյանի այդ խմբից Մալիկովի պարտիզանների շարքն են մտել ընդամենը 48 հայեր: Նրանցից 13-ը կոմունիստական կուսակցության անդամ էին, 8-ը՝ կոմերիտական, մնացածները՝ անկուսակցականներ: Հայ ռազմիկները, մարտնչելով ռուս, ուկրաինացի զինակիցների հետ կողք կողքի, աճում, դառնում են խիզախ հետախույզներ, պայթեցնողներ, հմուտ զնդացրորդներ, հակատանկային ղեկքի վարպետներ:

Արամ Ազոյանը, որը, դեռևս անտառում խեղճուրդուն գործելու շրջանում, խմբի ղեկավարն էր, Մալիկովի պարտիզաններին միանալով, նշանակվում է դիվիզիայի՝ Կոտովսկու

²⁵ Նույն տեղում, էջ 46—48 և 107:

²⁶ Միխայիլ Նաումով, Անդունդի վրայով, Նրևան, 1971, էջ 177:

անվան 2-րդ գնդի, 3-րդ գումարտակի հետախուզական ջոկի հրամանատար և խիզախ գործունեությամբ դառնում հրամանատարների սիրելին: Նա իր հետախուզական ջոկով կարևոր առաջադրանքներ է կատարել, մասնակցել է Տուրչենկո-Կո-րոստենի շրջանում երկաթուղային և խճուղային կամուրջների պայթեցմանը, հիտլերական կայազորների, ուկրաինական ազգայնական բանդաների ջախջախմանը: Քաղաքն ազատագրվում է կարմիր բանակի զորամասերի կողմից, 1944 թ. հունիսի 6-ին՝ պարտիզանների ակտիվ համագործակցությամբ: Աղոյանը այդ օրերին, Վորոշիլովսկի դյուղի ազատագրման ժամանակ երրորդ անգամ ծանր վիրավորվում է կրծքից:

Ուկրաինայի 25-ամյակի անվան ջոկատի հրամանատար Ա. Կ. Վոլինշովը Աղոյանին տված մարտական բնութագրության մեջ արձանագրել է. «ընկ. Արամ Միքայելի Աղոյանը եղել է ջոկատի հետախուզական ջոկի հրամանատար, մասնակցել է ջոկատի մարտական բոլոր գործողություններին, մարտում անձնական խիզախության իր օրինակով արիություն էր ոգեշնչում մարտիկներին, համարձակորեն ձգտելով դեպի հաղթանակը և տնօրինող հրամանատարի իր ընդունակությամբ ապահովում էր մարտական խնդրի կատարումը:

Գերմանական զավթիչների դեմ մղված մարտերում հանդես բերած խիզախության և արիության համար ընկ. Աղոյանը ջոկատի հրամանատարության կողմից ներկայացված է «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» առաջին աստիճանի մեդալով պարգևատրման»²⁷:

Անձնազոհությամբ են մարտնչել նաև միավորման մյուս հայրողները, որոնցից 3-ը ընկան հերոսի մահով՝ Սերգեյ Դավթյանը, Նիկոլայ Ասրյանը, Իվան Մուսակելը²⁸:

1943—1944 թթ. Ժիտոմիրի մարզում է մարտնչել Լ. Յա. Իվանովի պարտիզանական հայտնի միավորումը, որը թշնա-

²⁷ Տե՛ս ՀՄՊԿԿ արխիվ, ֆ. 300, դ. 10, թ. 1:

²⁸ Տե՛ս Ուկրաինական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պարտիզանների բաժին, Ս. Ֆ. Մալիկովի պարտիզանական միավորման անձնակազմի ցուցակը:

մուն հարվածել է նաև Ռովնոյի, Վոլինյան, Պինսկի և Բրյանսկի մարզերում:

Լենինի անունը կրող միավորման շարքերում մարտնչելը մեծ պատիվ էր յուրաքանչյուր պարտիզանի համար: Նրա 5 ջոկատներում մեծամասնությունը կազմող ուկրաինացիներից և ռուսներից բացի կային 20 աղգույթյունների ներկայացուցիչներ:

Միավորումը խորտակել է թշնամու 98 գնացք, ոչնչացրել 37 տանկ-զրահամեքենա, 134 ավտոմեքենա և տաս հազարից ավելի ֆաշիստական զինվոր ու սպա: Նա մեծ պայքար է մղել բնակչության և նրա գույքը պաշտպանելու, ուկրաինական ազգայնական բանդաներին ջախջախելու ուղղությամբ՝ ազատելով ստրկության քշվող մեծ թվով խորհրդային բազաքացիների:

Մարտական բոլոր գործողություններին և մյուս ձեռնարկումներին անձնվիրությամբ են մասնակցել նաև միավորման 25 հայ պարտիզանները: Նրանցից առավել աչքի ընկած խիզախների թվում էին Պարուլը Մովսիսյանը, Գուրգեն Խաչատրյանը, Անդրեաս Նդոյանը: 1944 թ. մայիսի 21-ին կատաղի մարտերում շատերի թվում հերոսի մահով զոհվում է Պարուլը Մովսիսյանը²⁹:

Ժխտմիրի մարզի Ռոգոմիշի շրջանում մարտնչել են մի խումբ հայ պարտիզաններ, որոնցից 11 հոգի զոհվել են հերոսի մահով և թաղվել Վելիկայա—Ռաչա գյուղի կոլտընտեսության տարածքում: Նրանք կարմիր բանակի նախկին զինվորներից էին, որոնք 1943 թ. գուրս պրծնելով թշնամու շրջապատումից, միացել էին տեղի պարտիզանական ջոկատին:

Այդ մասին մեզ հայտնի դարձավ Վելիկայա—Ռաչա գյուղի դպրոցի ուսուցչուհի Թամարա Ռուկեայայի Հայաստան ուղարկած՝ «Արձագանքեցե՛ք, զինվորների հարազատներ» նամակից, ուր տալիս է խորհրդային Հայաստան» թերթում: Նամակում ասված է. «Այդ գոտեմարտի ժամանակ նրանք

²⁹ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 28, ед. хр. 1023, л. 1—4.

զոհվում էին մեր գյուղի համար, հանուն մեր Մեծ Հայրենիքի: Երկար ժամանակ մեր դպրոցի կարմիր հետախույզների ջոկատը փորձում էր պարզել, որտեղից էին այդ զինվորները, որոնում նրանց հարավատներին, բայց առայժմ մեր որոնումները արդյունք չեն տվել, քանի որ մենք գիտենք միայն զոհված զինվորների անուններն ու ազգանունները, այն էլ հավանաբար ոչ այնքան ճշգրիտ...

Ահա այդ զինվորների անունները՝ Վաղո Սբովյան, Համբարձում Վարդանյան, Լյովա Հակոբյան, Լևոն Դարբինյան, Պատվական Զարոբյան, Բաղիշ Կովտալյան, Վլադիմիր Մինասյան, Թուբեն Մինասյան, Արմեն Պետրոսյան, Արմեն Սիրունյան, Մաթևոս Խաչատրյան:

Մեր դպրոցում ստեղծվում է մարտական փառքի սենյակ, որտեղ պետք է «ամմահացվի հայ ռազմիկների հիշատակը»: Ռուկեայան խնդրում է տեղեկություններ հաղորդել զոհված ռազմիկ-պարտիզան հայորդիների մասին»³⁰: Որոնումները շարունակվում են:

20 հոգուց բաղկացած հայերի մի խումբ է գործել Տերնոպոլի մարզում, Ի. Ի. Շիշովի միավորումում, որոնցից 1943—1944 թթ. մարտերում հերոսի մահով զոհվել են Վազգեն Ծահակյանը, Սերգեյ Պապոյանը, Բաբաջան Իշխանովը:

Հայ պարտիզանների կային նույնպես գետանցուղիներում մարտնչող ուկրաինական պարտիզանների շարքերում: Ինչպես հայտնի է, 1943 թ. աշնանը Ուկրաինայի պարտիզանները մեծ օգնություն ցույց տվին կարմիր բանակի զորամասերին և դիվիզիաներին՝ Դեսնայի, Դենպրի և Պրիպյատի գետանցման ժամանակ, գրավեցին և կառուցեցին 24 անցուղի: Հենց միայն Չեռնիգովյան մարզում «Զա ռոդինու» միավորումը, որի շարքերում կային նաև 12 հայ պարտիզան, կառուցել է 8 անցուղի, որից 3-ը Դենպրի վրա, որտեղով սեպտեմբերի 23-ին գետանցել են կարմիր բանակի երկու դիվիզիա, տեղեկացնում է այդ մասին ուկրաինացի պատմաբան

³⁰ «Սովետական Հայաստան», 17 հոկտեմբերի, 1982 թ.:

Սլինկոն. դիվիզիաների հրամանատարները շնորհակալություն են հայտնում պարտիզաններին և այդ օգնության մասին անմիջապես տեղեկացնում խորհրդային Միության գերագույն գլխավոր հրամանատարութեանը և Ուկրաինայի ԿԿ Կենտրոնական կոմիտեին³¹:

Հիտլերականները նահանջելով կարմիր բանակի հարվածների տակ, դեպի արևմուտք, իրենց ճանապարհին մոխրակույտի էին վերածում ուկրաինական գյուղերն ու քաղաքները, ստրկութեան բռնում բնակչությանը: Նույնը կատարվում էր Չեռնիգովի մարզում, որտեղ Մ. Ի. Շուկաևի միավորման պարտիզաններն ամենուրեք հակահարված էին տալիս հիտլերյան զավթիչներին: 1943 թ. դեկտեմբերին Մ. Ի. Շուկաևի միավորման Վորոշիլովի անվան ջոկատը, որը կանգ էր առել Նովո-Ջելենոյե գյուղում, լուր է ստանում, որ հիտլերական հրձիգների զորամասը, հրդեհելով հարևան գյուղը, շարժվում է դեպի Նովո-Ջելենոյե: Զոկատի հրամանատար Պ. Մ. Գերասիկը անմիջապես հիտլերականների դեմ է հանում իր պարտիզաններին, որոնց շարքերում կային նաև մեծ թվով կովկասցի մարտիկներ: Մ. Ի. Շուկաևի միավորման շարքերում կային 155 ադրբեջանցի, 15 վրացի և 10 հայ պարտիզաններ: Զոկատը դարան է մտնում գյուղի ճանապարհին, թողնելով մոտենալ թշնամուն, հարյուր քայլի վրա, ապա սրընթաց գրոհելով, ջախջախիչ հարված հասցնում նրան: Սպանվում են 18 հիտլերականներ, կենդանի մնացածները փորձում են թաքնվել անտառում: Բայց հայորդի Վազգեն Մելքոնյանը իր դասակով համարձակորեն առաջ նետվելով փակում է նահանջի ճանապարհը և ոչնչացնում հրաձիգների ամբողջ ավազակախումբը:

Գյուղի ուկրաինացի բնակիչները ուրախության արցունքներով են դիմավորում իրենց ազատարարներին³²:

1944 թ. հունվար-մարտի ընթացքում տեղի ունեցած նոր կռիվներում զոհվում են միավորման շատ պարտիզաններ,

³¹ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, сборник материалов научной сессии, Ереван, 1961, с. 174.

³² Партахов, ИИП ЦК КПУ, ф. 73, оп. 73—1, д. 1, л. 37.

Նրանց թվում՝ Աշոտ Աղամալյանը, Հարություն Տեր-Տոնոյանը, Հրանտ Հովհաննիսյանը և Վազգեն Մելքոնյանը³³:

* * *

Մենք ծանոթացանք ուկրաինական պարտիզանների շարքերում մարտնչած հայ պարտիզանների համեմատաբար մեծ և փոքր խմբերի գործունեության հետ: Բայց, ինչպես հայտնի է, մանր խմբերով, անգամ անհատ հայ պարտիզաններ են գործել նաև Յա. Ի. Մելնիկի, Ի. Մ. Բովկովնի, Մ. Ա. Գրաբչագի, Պ. Կալուգինի, Ս. Դոլժենկոյի, Պ. Լ. Դուբովի, Դ. Ն. Մեդվեդևի, Ա. Ն. Սաբուրովի, Վ. Ա. Բեզմայի, Վ. Կ. Շչեգրովի և այլոց միավորումներում ու ջոկատներում: Ներանցից ոմանք դարձել են հրամանատարներ, քաղաշխատողներ, հմուտ հետախույզներ: Համառոտակիորեն ծանոթանանք նրանցից մի քանիսի հետ:

Վիննիցայի մարզում Յակով Իվանովիչ Մելնիկի պարտիզանական միավորման ակտիվ ռազմիկներից էր ավագ լեյտենանտ Հայրիկ Իգնատի Գրիգորյանը: Նա, կապիտան Սաշկոյի հետ միասին, Ստալինի անվան ջոկատի հրամանատարն էր և միավորման կազմում 1943 թ. հունիսից մասնակցել է ռազմարշավին: Բայց Մելնիկի միավորումը, ընդհարվելով թշնամու կենտրոնացված մեծ ուժերի հետ և անհավասար մարտերում կորուստներ ունենալով, Վիննիցայի մարզից անմիջապես հեռանում է դեպի Ժիտոմիրի մարզի հյուսիսային շրջանները: Անձնավիրաբար է մարտնչում Հայրիկ Գրիգորյանը: Նույն տարվա նոյեմբերի 23-ից Մելնիկի միավորումը սկսում է իր երկրորդ ռազմարշավը՝ դեպի Վիննիցայի մարզը և հաջողության հասնում: Ահա այստեղ էլ 1944 թ. հունվարի 15-ին հերոսի մահով զոհվում է ավագ լեյտենանտ Հայրիկ Գրիգորյանը և թաղվում մարզի լեկովցի գյուղում:

Երկրորդ ռազմարշավի շրջանում Մելնիկի միավորման շարքերն են համալրում ևս 7 հայ մարտիկներ: Նրանք բոլորն

³³ Տե՛ս Ուկր. ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պարտիզանական բաժին, Ս. Ի. Շուկակի միավորման անձնակազմի գործը № 1117:

էլ կոմունիստական կուսակցութեան անդամներ էին և ակտիվորեն մասնակցում էին մարտերին:

Միավորումը 1944 թ. մարտի 17-ին միանում է կարմիր բանակի զորամասերին, իսկ ապրիլի 1-ին լուծարքի ենթարկվում: Նա թշնամու թիկունքում երկու տարվա մարտերի ընթացքում ոչնչացրել էր 586 հիտլերական զինվոր ու սպա, խորտակել 33 գնացք, 37 շոգեքարշ, 304 վագոն, զենքեր, սպառազինություն, գրավել հարուստ ռազմավար, պայթեցրել 22 երկաթուղային և խճուղային կամուրջ, 135 ավտոմեքենա և այլն: Մարտում աչքի ընկած հարյուրավոր պարտիզաններ, հրամանատարներ պարգևատրվում են շքանշաններով ու մեդալներով: Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանով հետմահու պարգևատրման է ներկայացվել նաև ավագ լեյտենանտ Հայրիկ Գրիգորյանը³⁴:

* * *

Արժանավոր հերոսներից էր Մուղավիայի և Ուկրաինայի տարածքներում մարտնչած «Խորհրդային Մուղավիա» պարտիզանական դեսանտային ջոկատի կոմիսար, Հայկական ԽՍՀ Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ գյուղի բնակիչ Ավետիք Բուդաղյանը: Այդ ջոկատի հրամանատարն էր հունգարացի Աֆանասի Վարֆոլոմեևը:

«Խորհրդային Մուղավիա» ջոկատը 1944 թ. սկզբին, միանալով փոխգնդապետ Բովկունի ուկրաինական «Հանուն Հայրենիքի» պարտիզանական միավորմանը, մասնակցում է բազմաթիվ մարտերի: Մարտի 4-ին, հերթական գործողության ժամանակ, ջոկատի 11 հոգուց բաղկացած խումբը միավորման հրամանատարի կողմից առաջադրանք է ստանում կապ հաստատել Ռումինիայի ուղղությամբ հարձակվող խորհրդային զորամասերի հետ, մի բան, որ խիստ անհրաժեշտ էր միավորման համար:

³⁴ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 62, оп.28, д. 1022, л. 1а, 1б и ф. 75, оп. 75—1, д. 4, л. 180.

Պարտիզանների այդ խմբի հետ էին ջոկատի կոմիսար Բուդաղյանը և ուկրաինացի հրամանատար Չեռնենկոն։ Գործողության ընթացքում խումբը Իդմայիլի շրջանի ԽՍՀՄ և Ռումինիայի սահմանը բաժանող Դանուբ գետի ափին, Ռենի քաղաքի մոտ, ընկնում է թշնամու գերազանց ուժերի հարվածի տակ և համառորեն պաշտպանվում։ Մարտերը տևում են 12 օր, դիմադրության ոգին հայորդի կոմիսարն էր։ Հիտլերականները տեսնելով, որ չեն կարողանում կոտրել մի բուռ պարտիզանների կամքը, նրանց դեմ են հանում ավիացիան։ Փաշխատական օդանավերը գնդացրային կրակով սկսում են գնդակոծել պարտիզաններին։ Իրար հետևից ընկնում են հերոսները, բայց չեն հանձնվում, դիմադրությունը շարունակվում է...

Առաջինը զոհվում է կոմիսարը, նրանից հետո հերոսի մահով ընկնում են նրա ուկրաինացի, առև և մոլդավացի երեք զինակիցները։

Ռենի քաղաքի հայրենասեր բնակիչները երախտագիտաբար զոհվածների դիակները թաղում են իրենց քաղաքի տարածքում։ Պատերազմից հետո նրանց եղբայրական գերեզմանին կանգնեցվում է հուշարձան, որի պատվանդանի մարմարյա հուշատախտակի վրա փորագրված է՝ Ավետիք Բուդաղյան՝ ջոկատի կոմիսար, Իվան Չեռնենկո՝ ջոկատի հրամանատար, Նիկոլայ Պոպկով՝ ջոկատի ռադիստ և մարտիկ Նիկոլայ Մուստաֆա, իսկ ներքևում զոհվելու տարեթիվը՝ 16 մարտի 1944 թվական։

1983 թ. մայիսի 9-ի հաղթանակի օրվա տոնին Ռենի քաղաքի փողոցներից մեկը վերանվանվում է կոմիսար Բուդաղյանի անունով։ Հարազատները, որոնք երկար տարիներ տեղեկություն չունեին նրանից, ծանր մտորումների մեջ էին և ահա հպարտությամբ տեղեկանում են, որ իրենց որդին հերոսաբար մարտնչել և զոհվել է հարազատ Ուկրաինայի ազատագրման համար³⁵։

Խորհրդային Միության հերոս Անդրեյ Դրաբչագի միավո-

³⁵ «Հայրենիքի ձայն», 18 մայիսի, 1983 թ.։

րումում են մարտնչել Սուրեն Ղազարյանը, Աշոտ Հովհաննիս-
յանը, Արտեմ Պետրոսյանը, Լազար Առուշանյանը, Ի. Շահ-
նազարյանը, Օզեր Մովսիսյանը: Նրանք ակտիվորեն են մաս-
նակցել միավորման դիվերսիոն խմբերի բոլոր գործողու-
թյուններին, առավելապես Կամենեց-Պոդոլսկ մարզի երկա-
թուղային և խճուղային կոմունիկացիաներում³⁶:

Հայ պարտիզաններից էր Լեոնային Ղարաբաղի զավակ
Սուրեն Ղազարյանը՝ աչքաբաց, արիասիրտ մի ռազմիկ: Հենց
սկզբից նա Գրոմովի ղեկավարած դիվերսիոն խմբում անց-
նում է ակաճապատողի մարտական ուղի, հանդես բերում
խիզախություն և հմտություն:

1943 թ. օգոստոսի 22-ին Սուրենը չորս ընկերներով,
Նովգորոդ-Շեպետովկա խճուղու վրա ոչնչացնում է թշնամու
3 տոննանոց մեկ ապրանքատար ավտոմեքենա, գրավում
նաև մեկ ուրիշը, վարորդին հանձնում շտաբ:

Օգոստոսի 30-ին Դուբրովկա քաղաքում ոչնչացնում են
փայտասղոցարանը: Սեպտեմբերի 12-ին 6 մարդուց բաղկա-
ցած խումբը, նրանց հետ նաև Սուրեն Ղազարյանը, Պոչա-
նովկա—Մարիոպոլ երկաթուղային կայարանի մոտ խորտա-
կում է գնացքը՝ բարձված ավտոմեքենաներով և սարքավո-
րումներով: Սեպտեմբերի 22-ին Գրոմովի դիվերսիոն խում-
բը, նրանց հետ Սուրեն Ղազարյանն ու Աշոտ Հովհաննիս-
յանը, նույն վայրում խորտակում են երկրորդ գնացքը, ջախ-
ջախվում է շոգեքարշը և 9 վագոն՝ իրենց բեռներով: Հիտլե-
րականները ստիպված էին շրջանցելու համար նոր գիծ կա-
ռուցել³⁷:

Հոկտեմբերին միավորման հրամանատարությունը դի-
վերսիոն խմբերին առաջադրանք է տալիս պայթեցնել Ուբորտ
գետի վրա Օլեսկ-Պոլյանսկ երկաթուղու մեծ կամուրջը, կրտ-
րել հիտլերական բանակի հաղորդակցության՝ ռազմաճակա-
տին մատակարարող այդ կարևոր երակը, որը հակառակորդը
պաշտպանում էր կրկնապատկված ուշադրությամբ: Պարտի-

³⁶ Партархив ИИП ЦК КПУ, ф. 88, оп. 88—1, д. 1, л. 102.

³⁷ Նույն տեղում, թ. 109—110:

զանները անցնելով գործի, երկաթուղու մոտորային սայլակի վրա տեղադրելով 100 կիլոգրամանոց 4 ավիառումբեր, պատ-
րաստում են տորպեդ-դժոխային մեքենա և 31-ի գիշերը հօդս
ցնդեցնում կամուրջը: Այդ գործարքին մասնակցում են նաև
գիվերսիոն խմբերի հայ ռազմիկները:

Սուրեն Ղազարյանը մասնակցում է նաև 1943 թ. դեկ-
տեմբերի 6-ին, 1944 թ. հունվարին Սլավուտ—Շեպետովկա
խճուղում, մայիսին՝ Բրեստ—Մոսկվա երկաթուղագծի մայրու-
ղու վրա կատարված գիվերսիոն գործողություններին: Խճու-
ղու վրա հակատանկային ականով նրանք պայթեցնում են
4 ավտոմեքենա, որի հետևանքով սպանվում և վիրավորվում
են հիտլերական 30 զինվոր ու սպա, խորտակում են նաև մեկ
գնացք: Այդ գործողություններին Սուրենից բացի մասնակցում
էր նաև Օզեր Մարտիրոսյանը³⁸:

Սուրեն Ղազարյանը սկզբում եղել է ականապատող և
պայթեցնող շարքային մարտիկ: Հրամանատարությունը, հաշ-
վի առնելով նրա ընդունակություններն ու խիզախությունը,
1944 թ. ամռանը Սուրենին նշանակում է գիվերսիոն խմբի
հրամանատար: Բարանովիչ—Սլոնիմ երկաթուղային հատվա-
ծում կատարած գիվերսիոն գործողությունների ժամանակ
հասկապես աչքի է ընկնում նրա խումբը: Այդ մասին ար-
ձանագրված է միավորման ամփոփագրերում, որից մեջ ենք
բերում մի երկու հատված. «Դիվերսիոն խումբը՝ Ղազարյանի
հրամանատարությամբ, որի կազմի մեջ էին մտնում Պ. Լի-
տոչկոն, Պ. Կուլիկովը, Մ. Ռազիևը և Դոսկոպիլովը, 1944 թ.
հուլիսի 2-ի լույս 3-ի գիշերը ականապատեց Սքոնիմ-Բարա-
նովիչի երկաթուղագծի Պոլոնկա-Իվնա շրջանի հատվածը:
Պայթյունը տեղի ունեցավ գիշերվա ժամը 1-ին: Խորտակված
է դեպի արևմուտք շարժվող գնացքը, ոչնչացված է մեկ շոգե-
քարշ և ավտոմեքենաներով բարձված 11 վագոն: Միաժամա-
նակ խճուղու վրա պայթեցվեց 3 տոննանոց ավտոմեքենա,
սպանվեց 5 գերմանացի:

Դիվերսիոն խմբի հրամանատար Ղազարյան»³⁹:

³⁸ Նույն տեղում,

³⁹ Նույն տեղում, թ. 283:

Ահա մի այլ հատված. «1944 թ. հոկտիս 6-ի գիշերը Պոլոնկա կայարանից ութ կիլոմետր արևմուտք, ժամը 1 անց 20 ռուպեին պայթեցված է գերմանական մեկ էշելոն՝ կենդանի ուժերով: Ոչնչացված է շոգեքարշը և 13 վագոն: Երթևեկությունը խափանվել է մինչև ժամը 11-ը»⁴⁰:

Ուկրաինայի համար հերոսաբար մարտնչած պարտիզան-հրամանատար Ս. Ղազարյանը 1944 թ. օգոստոսին շատերի թվում արդեն կարմիր բանակի շարքերում էր: Նա հայրենիք է վերադառնում հաղթանակից հետո, պարգևատրված կարմիր աստղի շքանշանով և «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» մեդալով: Ղազարյանը մահանում է 1949 թ. Լեոնային Ղարաբաղի Բանազուր գյուղում՝ հայրենական հարկի տակ:

Ուկրաինայում պարտիզանական շարժման պայքարում ակտիվ մասնակցություն է ունեցել ախալքալաքցի Կորյուն Եղեկյանը: Եղեկյանը կարմիր բանակի կադրային սպա էր, զինվորական կրթությունը ստացել էր Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիայում: 1939 թ. նա այլ միավորման կազմում, որպես կապի վաշտի հրամանատար, մասնակցել էր արևմտյան Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի ազատագրմանը, ապա սպիտակ ֆինների դեմ մղած պատերազմին, աչքի ընկել մարտերում:

Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբին կապիտան Կորյուն Եղեկյանը ծառայում էր Լվովի զինվորական օկրուգի զորամասերից մեկում: Այդ զորամասը առաջիններից մեկն էր, որ իր վրա ընդունեց Ֆաշիստական զորքերի կատաղի հարվածները և ապրեց ժամանակավոր նահանջի, արյունահեղ մարտերի մղձավանջային օրեր: 1942 թ. Եղեկյանը Արևմուտյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարության 209-րդ պահեստային հրետանային գնդի կապի պետն էր: Նա իր զորամասերով հասնում է Խարկովի և Վորոնեժի շրջան, որի ընթացքում մի խումբ մարտիկների հետ, կտրվելով գնդի հիմնական ուժերից, հայտնվում է դեպի արևելք շարժվող

⁴⁰ «Հայրենիքի ձայն», 7 փետրվարի, 1968 թ.:

հիտլերյան զորքերի թիկունքում: Այդ շրջանում օկուպացված Ուկրաինայում ամենուրեք կազմակերպվում էին դիվերսիոն պարտիզանական խմբեր: Կորյոն Եզեկյանը, իր հայրենակից Գուրգեն Հակոբյանի և մի խումբ համագնդեցիկների հետ մըտնում է 60 հոգուց բաղկացած, հիմնականում սպաներից կազմված, դիվերսիոն խմբի մեջ, որի հրամանատարն էր լեյտենանտ Պյոտր Կալուգինը: Խումբը դիվերսիաներ է կատարում երկաթուղագծերի վրա, ոչնչացնում կապի միջոցներ, պայթեցնում պահեստներ, կամուրջներ, ագիտացիոն աշխատանք տանում բնակչության շրջանում և այսպես երկար ժամանակ: Բայց մարտերից մեկում Կալուգինը ընկնում է թշնամու ձեռքը և գնդակահարվում: Խումբը անմիջապես փոխադրվում է Կիրովոգրադյան Զնամենսկայայի անտառները՝ կապիցան Անատոլի Գուսևի հրամանատարությամբ: Բայց հերթական գործողության ժամանակ, ընկնելով թշնամու պատժիչ խոշոր ուժերի հարվածի տակ, զոհվում է Գուսևը և նրա օգնականներից՝ Ս. Տրետյակովը, Գ. Հակոբյանը, Ն. Տրուսկանովը, Վ. Զոխոնեյիձեն և ուրիշներ, ծանր վիճակ է ստեղծվում խմբում:

Ահա այդ վճռական պահին կապիտան Եզեկյանը համարձակորեն իր վրա է վերցնում ջոկատի հրամանատարությունը: Զոկատի կոմիսարն է դառնում կիրգիզ կապիտան Ասամբայ Իմանալիևը: Նրանց ջանքերով ջոկատը դուրս է գալիս ծանր վիճակից և կարգի բերվում: 1944 թ. սկզբից Եզեկյանի պարտիզանները անողոր պայքար են ծավալում Կիրովոգրադի մարզի Բոբրինեց, Նովո-Ուկրաինկա, Զնամենկա, ապա Կիևի մարզի Բելաչա-Յեկով քաղաքների և նրանց մերձակա գյուղերի շրջաններում: Այդ մարտերում Եզեկյանը հանդես է բերում հրամանատարական մեծ հմտությամբ և արիություն: Բայց ահա որոշ ժամանակ հետո, Վոլոդարկա գյուղի մոտ, նրանք դեմ են առնում թշնամու գերազանց թվով մի մեծ պատժիչ զորամասի: Մայր է առնում անհավասար կատաղի մարտ, որը ճակատագրական վախճան է ունենում պարտիզանական փոքրաթիվ ջոկատի համար: Զոհվում է կոմիսար Իմանալիևը, ավելի ուշ ծանր վիրավորվում

է նաև հրամանատարը՝ Կորյուն Եղեկյանը, որը մի խումբ մարտիկների հետ միասին ընկնելով հիտլերականների ձեռքը, դաժանորեն խոշտանգվում և տանջամահ է արվում⁴¹:

Կիրովոգրադի անտառներում է գործել Սեմյոն Դուլժենկոյի պարտիզանական ջոկատը, որը անխնա հարվածներ էր հասցնում զավթիչներին, ոչնչացնում նրանց կենդանի ուժերն ու տեխնիկան, պաշտպանում բնակչությանը, գերված խորհրդային մարտիկներին: Այդ ջոկատի շարքերում համարձակ հետախույզ-դիվերսանտների համբավ ունեին Հարություն Հաբեթի Հարությունյանը (Երևանի Կիրովի գործարանի բանվոր), Հովսեփ Մելիքսեթի Հովհաննիսյանը (Հոկտեմբերյանից), Գրիշա Բալաբեկի Հարությունյանը (Երևանից) և Պոռշ Արշակի Ադամյանը (Գորիս-Բազարչայից):

Նրանք Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիայի 663-րդ գնդի մարտիկներից էին, որոնք գերի էին ընկել 1942 թ. վերջին Տուապսի շրջանի Գելենջիկի ուղղությամբ տեղի ունեցած Կատաղի կռիվներում: Մայկուպից մինչև Լեհաստան գերության տառապանքներ կրելով, նրանք 9 հոգով, այդ թվում նաև ուկրաինացիներ և ռուսներ, փախչում են ճամբարից և դիվերսիոն գործողություններ կատարելով հասնում Կրիվոյ Ռոգ և ապա Կիրովոգրադ քաղաքը: Այստեղ նոր ընկերներ են գտնում և նրանց օգնությամբ կապ հաստատում անտառում մարտնչող Դուլժենկոյի պարտիզանների հետ: Ումի օր էլ Կիրովոգրադի կայարանում հրդեհելով հիտլերականների զինվորական պահեստը և բենզինի ցիստեռնները, մտնելով անտառ, ներկայանում են պարտիզանական ջոկատի հրամանատարությունը:

Դուլժենկոն նրանց սիրով ընդունում է իր ջոկատը, բայց առաջին իսկ օրը մարտական առաջադրանք է տալիս՝ փրկել Ֆեդվերնի գյուղում հիտլերականների կողմից բանտարկված 48 կոմունիստներին, որոնց գլխին մահվան սպառնալիք էր կախված:

Այդ կարևոր առաջադրանքը միաժամանակ նորեկներին

⁴¹ «Коммунист», 28 сентября 1978 г.

ստուգելու միջոց էր: Խմբի ղեկավար է նշանակվում Հարություն Սևոյանը: «—Օրը մառախլապատ էր, մերթ ընդ մերթ անձրև էր գալիս,—պատմում է իր հուշերում Հարությունը,—բայց մենք գիշերը մոտեցանք գյուղին, իսկ գյուղի գլխավոր ճանապարհով ռազմաճակատ էին շարժվում գերմանական տանկեր: Մենք ցեխի վրայով փորսող անցանք տանկերի արանքով և տնամերձ այգիներով հասանք կալանատանը, անձայն շարքից հանելով ոստիկան պահակներին բացինք դուռը և բանտարկյալներին շշուկով հայտնեցինք, որ մենք պարտիզաններ ենք, ով կարող է թող փախչի անտառ, իսկ մենք կըրկին կայծակի արագությամբ վերադարձանք ջոկատ: Ճանապարհին այրելով 2 տանկ, ֆաշիստները ամեն կողմից սկսեցին հրփռներ արձակել, իսկ տանկերից գնդացրային անկանոն կրակ բացեցին, մենք փախանք, նետվեցինք անտառ: Առավոտյան ջոկատի հրամանատարին ղեկուցեցինք, որ առաջադրանքը կատարված է»: Դրան հետևում են մեկը մյուսից ավելի դժվար առաջադրանքներ:

Հարությունից անբաժան էին սիբիրցի Միխայլովը, Վալենտինը, Վասյան, Նիկողայը, հայերից՝ Պռոշը, Գրիշան, Հովսեփը: Նրանց հետ էլ միասին կտրատում են Ֆեդվերնից մինչև Սինտոնով գյուղերի ճանապարհի բոլոր հեռագրալարերը և սյուները, ոչնչացնում ֆաշիստական մոտոցիկլավորներին, պատժում կողոպտիչներին:

Տեղեկություն է ստացվում, որ գյուղացիներից խլած մըթերքները գտնվում են Իլյուշին գյուղի մթերանոցում, և հիտլերականները պատրաստվում են այն ուղարկել Գերմանիա: Հարությունի խումբը գործի է անցնում՝ խափանելու այդ կողոպուտը: Գիշերը զենքի սպառնալիքով տնից դուրս բերելով գյուղապետին և պահեստապետին՝ բացում են մըթերանոցի դուռը: Սովի մատնված գյուղացիները տանում են իրենցից խլված հացահատիկն ու մթերքները: Այսպես էր պարտիզանների սիրելի Չոռնի Անդրուշայի՝ Հարությունի մարտական առօրյան:

1943 թ. աշնանը ջոկատի անձնակազմը հասել էր 370-ի, որի հետևանքով բաժանվում է երկու մասի: Երկրորդ խմբի

հրամանատար է նշանակվում ջոկատի կոմիսար Յարկո Կոնդրատինը և շարժվում դեպի Միխայլովսկ: Այդ խմբի մեջ էին հայ ընկերներից Պոռշը և Գրիշան: Շուտով մեծ աղետ է տեղի ունենում, թշնամին գերազանց ուժերով հարձակվում է Կոնդրատինի խմբի վրա, անտառը դղրդում է զենքերի շառաչյունից, շորս կողմից շրջապատված պարտիզանները ծանր վիճակի մեջ են ընկնում: Անտառապահը լուր է հասցնում Դոլժենկոյին, որն անմիջապես օգնության է հասնում, բայց ընկնում շրջապատման մեջ: Ուժերի անհավասար իրադրությունը նկատի ունենալով, կործանարար համարելով մարտի հետագա շարունակումը, հրամայում է պարտիզաններին, մանր խմբերի բաժանվելով, նահանջել և դուրս պրծնել շրջապատումից:

— Թե ինչպես դուրս եկանք թշնամու ծուղակից, երկար պատմություն է,— հիշում է Հարությունը,— ասեմ միայն, որ այդ օրը ամենածանրն էր մեզ համար: Թեև թշնամին մի քանի անգամ ավելի շատ կորուստներ կրեց, բայց մենք էլ կորցրեցինք մեր լավագույն ընկերներին: Մինչև վերջին փամփուշտը կրակեցին և հերոսի մահով ընկան Ֆեոդորը, Նիկոլայը, Միխայլովը, Պոռշը, Գրիշան և ուրիշ շատերը:

Ջոկատը քայքայվում է, Միխայլովսկ գյուղի երախտապարտ բնակիչները զոհված պարտիզանների դիակները հավաքելով հողին են հանձնում: Հուշարձան է կանգնեցվել եղբայրական շիրմի վրա, գյուղի բնակիչները հոգատարությունը են շրջապատել այն և մշտապես հիշում են հերոսներին:

Հարությունը շրջապատումից դուրս եկած մի խումբ պարտիզանների հետ միանում է կարմիր բանակի 4-րդ գվարդիական բանակի զորամասերին, մասնակցում Կորսուն Շևչենկովսկիի մարտերին: Այնուհետև Հարությունի մարտական ուղին ձգվում է դեպի Ռումինիա, Հարավսլավիա, Հունգարիա և Ալբանիա:

Պատերազմից հետո նա վերադառնում է Նրեան: Նամակագրական կապերով գտնում է ջոկատի հրամանատար Դոլժենկոյին, որն անմիջապես պատասխանում է. «Բարև թան-

կագին Հարություն Ապետովիչ,—ստացա ձեր նամակը,—զբ-
րում է Դոլժենկոն,—անշափ ուրախ եմ, որ դուք ողջ եք և
աշխատում եք հանուն հայրենիքի բարեկեցության: Այն բա-
նից հետո, երբ Միխայլովսկում մեր ջոկատի մարտիկները
միացան խորհրդային զորքերին, Ուկրաինական պարտիզա-
նական շարժման շտաբում իմ միսիան ավարտվեց: Այժմ
ապրում եմ Կիրովոգրադում, անցել եմ կենսաթոշակի:

Դրեցեք ձեր մասին ավելի մանրամասն: Զերմագին բարև
ձեր ամբողջ ընտանիքին: Կրկին ու կրկին շնորհակալություն,
որ ուրախացրիք ծերուկիս ձեր նամակով:

Ողջուններով Դոլժենկո»⁴²:

* * *

2000 անձնակազմ ունեցող Ստալինի անվան պարտիզա-
նական ջոկատի (հետագայում միավորում) շտաբի պետն էր
Աբխազիայի Վերին էշերի գյուղի բնակիչ Դրիգոր Նիկոլայի
Մինասյանը, որին ամուր կամքի և խիզախությանն էր համար
պարտիզանները տվել էին «Բրոնիկ» մականունը:

Ջոկատի հրամանատարն էր Պյոտր Լվովիչ Դուբովը, կո-
միսարը՝ Իվան Իվանովիչ Լիսովը: Նրանց հետ միասին, Բրո-
նիկը 1943—1944 թթ. պարտիզաններին հերոսական մար-
տերի է առաջնորդել Կիրովոգրադի, Զերկասկի և Կիևի մար-
զերում:

«Ես, որպես շտաբի պետ, մասնակցել եմ ջոկատի կատա-
րած հիմնական բոլոր գործողություններին, նրանց նախա-
պատրաստմանը, ղեկավարմանը վերահսկելուն, իսկ դրանք
հարյուրից ավելի են եղել,—ասում է Բրոնիկը,—բացի այդ ես
անձամբ եղել եմ շատ գործողությունների անմիջական հրա-
մանատարը»⁴³:

Մինասյան-Բրոնիկի մասնակցությամբ մարտական գոր-
ծողությունները եղել են կարևոր և հիշատակության արժանի:

⁴² «Երեկոյան Երևան», 27 փետրվարի, 1969 թ.:

⁴³ Տե՛ս ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 13, թ. 4:

Օրինակ, 1943 թ. օգոստոսյան մարտերից մեկում, 106 հոգուց բաղկացած պարտիզանների խումբը, ընկնելով ֆաշիստական պատժիչ դիվիզիայի գերազանց ուժերի հարվածի տակ, մեկ օր հերոսաբար դիմագրավելուց հետո, շնորհիվ Բրոնիկի հմուտ ղեկավարության (գիշերը), կարողացել է կազմակերպված հեռանալ և ազատվել անխուսափելի ջախջախումից։ Իսկ պատժիչները այդ օրվա կոհիւներում կորցրել են մոտ հազար հոգի։ Մի ուրիշ անգամ նման հմտությամբ պարտիզանների ջոկատը Նովոսելիցա գյուղում ոչնչացնում է 600 հոգուց բաղկացած գերմանական կայազորը, խորտակում երկաթուղային երկու գնացքակազմ և այլն։

Բրոնիկը, մինչև պարտիզանական ջոկատին միանալը, մեկ տարուց ավելի թշնամու թիկունքում միայնակ դիվերսիոն գործողություններ էր կատարել և մեծ փորձ ձեռք բերել։

Բրոնիկի մարտական գործողության մասին թերթերում, ամսագրերում լույս են տեսել շատ հոգվածներ։ Նրա մասին ուշագրավ հիշատակումներ կան Խորհրդային Միության հերոս Գ. Մ. Գոնչարի «Зарева над Тясминой», Վ. Ա. Կոնդրատենկոյի և Լ. Ն. Բերնշտայնի «Через черную тень» և այլ գրքերում, որոնցում տրված է Ստալինի անվան պարտիզանական միավորման անցած մարտական ուղու պատմությունը։

Բրոնիկ Մինասյանն այժմ ապրում է Սուխում քաղաքում և սերտ կապեր է պահպանում իր նախկին ղեկակիցների հետ, նրանցից ստանում բազմաթիվ նամակներ՝ Խորհրդային Միության տարբեր վայրերից։ Նա շարունակ հանդիպումներ է ունենում աշխատավորական կոլեկտիվների, երիտասարդների և պիոներ-դպրոցականների հետ, որոնց խիստ հետաքրքրում են նրա իմաստալի կյանքի պարտիզանական պայքարի պատմությունները։ Բրոնիկը հատկապես սերտորեն կապված է Սուխումի Հովհաննես Թումանյանի անվան № 9 միջնակարգ հայկական դպրոցի երեխաների հետ, մասնակցում է նրանց հավաքույթներին, օժանդակում ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գործին։

Համառոտ անդրադառնանք նաև ընդհատակյա-պարտիզանական պայքարի մի քանի փաստերի:

Ինչպես նշել ենք, հայ պարտիզանների մեծ մասը նախկին ռազմագերիներ էին, անցել էին ընդհատակյա պայքարի բովոյ: Մենք մանրամասն չենք անդրադարձել ճամբարներում նրանց ընդհատակյա կազմակերպությունների գործունեությանը: Նախ, դա ուսումնասիրության մի առանձին թեմա է, երկրորդ՝ ասպարեզի վրա կան որոշ ուսումնասիրություններ: Ուստի, ի լրացում դրանց, ստորև մենք կանդրադառնանք բացառապես այն հայ ընդհատակայինների գործունեությանը, որոնք պայքարել են ուկրաինական ընդհատակյա խմբերում:

Առաջին հերթին մենք նկատի ունենք Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության մեջ և ամբողջ աշխարհում լայն արձագանք գտած «Երիտասարդ գվարդիա» հակաֆաշիստական ընդհատակյա կազմակերպությունը, որի անդամները խիզախորեն պայքարեցին ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Հրապարտությամբ նշենք, որ այդ կազմակերպության ակտիվ անդամներից էին նաև կոմերիտական երկու հայորդիներ՝ Գեորգի (Ժորա) Հարությունյանցը և Մայա Պեզիլանովան (Փահլևանյանը):

«Երիտասարդ գվարդիան» կարճ ժամանակամիջոցում իր շուրջն է համախմբում 100-ից ավելի անդամներ, ինչպես Կրասնոդոնից, այնպես էլ մոտակա Պերլոմայսկ, Սեմեյկինո քաղաքների հանքագործների որդիներից ու զուստրերից, որոնք հավատարմության երդում ընդունելով խոստանում էին զինվորական խստագույն կարգապահությանը կատարել կազմակերպության տված յուրաքանչյուր առաջադրանքը:

Կազմակերպության անդամների առաջ խնդիր էր դրված՝

1. Բնակչությանը տեղյակ պահել երկրի դրության, կարմիր բանակի հաջողությունների, հիտլերականների անխուսափելի պարտության մասին, մերկացնել զավթիչների սուտ պրոպագանդան:

2. Կազմակերպել երիտասարդությանը խանգարելու դավթիշներին՝ հանքահորերի վերականգնման և երիտասարդությանը Գերմանիա ստրկական աշխատանքի քշելու ձեռնարկումները, դիվերսիաներ կատարել և ոչնչացնել հիտլերականներին ու նրանց գործակիցներին:

3. Զենք ձեռք բերել ապստամբության և կարմիր բանակին օգնելու համար:

Շտաբը, որի կազմի մեջ էին Օլեգ Կոշևոյը, Իվան Զեմնուխովը, Սերգեյ Տյուլենինը, Լյուբով Շեցովան, Ուլյանա Գրոմովան և Իվան Տուրկենիչը, ուշիուշով հետևում էր, որպեսզի առաջադրված խնդիրները կատարվեն խստորեն, պահպանելով կոնսպիրացիայի կանոնները: Կազմակերպությունն ուներ իր գաղտնագիրը, պահեստը, զենքեր, ռադիոընդունիչներ, Մոսկվայից ընդունում էին խորհինֆորմբյուրոյի հաղորդումները, արտագրում ու մասսայականացնում այն: Ունեին նաև տպարան, որտեղ տպագրվեցին 30 անուն թերթիկ՝ 5000 օրինակով: Թերթիկների հետ տպագրվեցին նաև պլակատներ, անգամ կոմերիտմիության մեջ նոր ընդունվողներին տրվող ժամանակավոր վկայականներ:

Ընդհատակյա տպարանի կազմակերպիչներից մեկն էր Գեորգի Հարությունյանցը, տպարանը գտնվում էր նրա բնակարանում⁴⁴:

«Սովորաբար մենք էինք շարում,—գրում է Հարությունյանցը,—Վանյան, Վոլոդյա Օսմուխինը, Անատոլի Օռլովը, Վասիլի Լեիշովը, ես: Հավաքվում էինք երեկոյան և, որպեսզի ծնողների մոտ կասկածներ չառաջանային, երկար ժամանակ շախմատ էինք խաղում, բանաստեղծություններ կարդում, երգում ու սպասում, մինչև որ ծնողները կպառկեն քնելու: Խոսակցությունը համարյա միշտ էլ ակամայից անցնում էր մեր գործերին: Որպեսզի հարևան սենյակում խոսակցությունը լսելի չլինի՝ պատեֆոն էինք նվազում: Հիշում եմ, մի անգամ պլաստիկական շէֆն բերել, միայն մեկ հատ կար՝ Իոհան Շտրաուսի վալսը: Մենք ինչ-որ բանի մասին տաքացած վի-

⁴⁴ «Ավանգարդ», 17 հունիսի, 1958 թ.:

ճում էինք և մեքենայաբար անթիվ անգամ դնում այդ նույն պլաստիկան, մինչև որ սենյակ մտավ մայրիկը: «Ձեմ հասկանում,—ասաց նա,—ի՞նչպես կարելի է անընդհատ միևնույն բանը լսել: Ձեր երաժշտությունից իմ ականջները ցավեցին»: Ստիպված էինք ձևացնել, թե այդ վալսը մեզ շատ է դուր գալիս:

Երբ ծնողները պառկում էին քնելու, մենք սկսում էինք տպագրել: Մութ է, ճրագը ծխում է և վատ է երևում, իսկ շրիֆտը լրիվ չէ, ոչ մի կերպ չէինք կարողանում շարել: Լիտերները շաղ են գալիս ասպակու վրա, միմյանց կապել չի հաջողվում: Վերջապես, առավոտյան դեմ շարեցինք, տպագրեցինք:

Փակցնելու գնում էինք երեկոյան կողմ, տղա ու աղջիկ միասին՝ զուգբերով: Այդպես կասկածն ավելի քիչ էր: Սովորաբար փակցնում էինք մարդաշատ եղերում՝ շուկաներում, ջրհորների մոտ, խաչմերուկներում»⁴⁵:

Կուսակցական ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարությունամբ երիտգլարդիականները հանքահորերում կազմակերպում են փլուզումներ, զինված հարձակումներ կատարում շտաբային ավտոմեքենաների վրա, սպանում հիտլերական պահակներին, հրդեհում աշխատանքի բորսան, կարմիր դրոշ բարձրացնում շենքերի վրա, դեղորայքով օգնում պարտիզաններին, ճամբարներից աղատում ռազմագերիներին և այլն: Գեստապոն կաշվից դուրս էր գալիս, փնտրում և չէր կարողանում գտնել աներևույթ վրիժառուներին, գործի է դրվում լրտեսությունը: Եվ ահա 1943 թ. հունվարի 1-ին մատնությունամբ սկսվում են ձերբակալությունները: Երիտգլարդիայի շտաբը անմիջապես հրաման է տալիս ընկերներին՝ հեռանալ քաղաքից: Հաջողվում է հեռանալ ընդամենը 12 հոգու, որոնց մեջ էր նաև Գ. Հարությունյանը: Նա թաքնվում է Նովոչերկասկում, երբ քաղաքը ազատագրվում է, մտնում է կարմիր բանակի շարքերը և մարտնչում ռազմաճակատներում:

⁴⁵ «Ավանգարդ», 13 մարտի, 1956 թ.:

Գեստապոն ձերբակալվածներին անմարդկային ծանր խոշտանգումների է ենթարկում, բայց նրանք բոլորն էլ իրենց պահում են հերոսաբար, անկոտրում, որից հետո դահիճները երիտգվարդիականներին մասսայաբար նետում են հանքախորշերը, սպանում:

Խորհրդային հայրենիքը շմոռացավ և երբեք չի մոռանում իր պատանի հայրենասերներին, նրանց 5 ղեկավարներին՝ Օլեգ Կոշեռյին, Ուլյանա Գրոմովային, Սերգեյ Տյուլենինին, Լյուբով Շեցովային և Իվան Զեմնուխովին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը շնորհեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում, իսկ 44 հոգու պարգևատրեց տարբեր շքանշաններով: Նրանք անմահ են: Նրանց սխրագործությունները, պայծառ բարոյական կերպարները դրոշմվել են Հայրենական մեծ պատերազմի՝ պատմության մեջ, խորհրդային ակաճավոր գրող Ալեքսեյ Ֆադեևի «Ներտասարդ գվարդիա» վեպում:

Հերոսաբար զոհված սպանված երիտգվարդիականների մեջ էր նաև խիզախ հայուհի 16-ամյա Մայա Պեգլիվանովան: Նա դպրոցի կոմերիտական կազմակերպության քարտուղարն էր, պիոներ ջոկատավարը՝ ընդհատակյա կազմակերպության հնգյակի ղեկավարը: Նա Ուլյանա Գրոմովայի հետ գրեց և տարածեց առաջին թուղիկները, կարգավորեց թուղիկների տարածումը քաղաքում և մոտակա գյուղերում, որոնք խրախուսում էին հանքափորներին ու պայքարի կոչ անում: Մայան ձերբակալվում է հունվարի 11-ին Պերվոմայսկում՝ Անատոլի Պոպովի, Ուլյանա Գրոմովայի հետ միասին, նրանց հետ էլ զոհվում:

Պատերազմից հետո 1960 թ. փետրվարին մեծ դատ է տեղի ունենում Լուգանսկում (այժմ՝ Վորոշիլովգրադ), որտեղ մերկացվում և արժանի պատիժ են ստանում «Ներտգվարդիայի» մատնիչները: Դատական պրոցեսում վկաների թվում էր նաև «Պանծալի Կառմիր Դոնի դուստր, դպրոցի կոմերիտմիության կազմակերպության նախկին ֆարտուղար Մայա Պեգլիվանովայի մայրը՝ Աննա Վասիլենա Ֆոմինան, — գրում է «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթը, — մինչև ամենամանրուքը

նա հիշում է այն օրը, երբ ոստիկանությունը ձերբակալեց իր միակ աղջկան: Նա մոռանալ չի կարող այն սարսափելի առավոտը, երբ մյուս երիտզվարդիականների հայրերի ու մայրերի հետ միասին նա եկավ ընդհատակայինների պատժի վայրը և արյունոտ ջրափոսում տեսավ իր միակ աղջկա քրքրված գոլպան, որ մնացել էր օրպես հիշատակ իր հրաշալի աղջկանից»⁴⁶:

1943 թ. սեպտեմբերի 13-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով պարգևատրված 44 երիտզվարդիականների թվում էին նաև երկու հայորդիները՝ ղոհված Մայա Պեպլիվանովան, որը պարգևատրվեց Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի և Գեորգի Հարությունյանցը՝ Կարմիր աստղի շքանշաններով⁴⁷:

Պոլտավայի մարզի Կրեմենչուկ քաղաքի «Պատրիոտ Ռոդինի» ընդհատակյա կազմակերպության ակտիվ անդամներից էին երեանցի Ալատ Մովսիսյանը, Լեոնիդ Առաքելյանը, սիսիանցի ուսուցիչ Հովհաննես Գեորգյանը և բաքվեցի Սերգեյ Ղարազյուզյանը:

⁴⁶ «Комсомольская правда», 24 февраля 1960 г.

⁴⁷ «Правда», 15 сентября 1943 г.

Գեորգի Մինայի Հարությունյանցը ծնվել է 1925 թ. Նովոչերկասկ քաղաքում: 1942 թ. 17-ամյա կոմերիտականը դառնում է Կրասնոդոնում ֆաշիստական դավթիչների դեմ ընդհատակյա պայքարի ակտիվ մասնակից: 1943 թ. նա մարտնչում է ռազմաճակատում, մի քանի անգամ վիրավորվում, բայց ամեն անգամ նորից վերադառնում է ղորամաս: 1946 թ. Լենինգրադի դենիթային-հրետանային ուսումնարանն ավարտելուց հետո կոմերիտական աշխատանք է կատարում կարմիր բանակի ղորամասերում, ընտրվում է Ուկրաինայի ԿԿՄ Կիևի մարզկոմի բյուրոյի անդամ և Կենտկոմի անդամ:

1957 թ. Հարությունյանցը ավարտում է Վ. Ի. Լենինի անվան ռազմաքաղաքական ակադեմիան, իսկ 1963 թ. նշանակվում նույն ակադեմիայում դասախոս, պաշտպանում է թեկնածուական դիսերտացիա, նրան շնորհվում է դոցենտի, ապա նաև գեղապետի կոչում: Հայրենասեր, Լենինյան կոմերիտների պանծալի դավալի, կոմունիստ ռազմիկի անունը միշտ մընում է երիտասարդ զվարդիականների անմահ անունների շարքում, ՀամԿԿՄ հերոսական տարեգրության մեջ:

իր մարտական գործերով առավել աչքի է ընկել Ազատ Մովսիսյանը: Պատերազմի սկզբին լեյտենանտ Մովսիսյանն իր վաշտով մարտնչել էր Հարավային ռազմաճակատում և, խարկովի տակ արյունահեղ մարտում վիրավորվելով, գերի ընկել թշնամու ձեռքը: Ազատը մի քանի անգամ փորձել էր փախչել, բայց չէր հաջողվել: Հիտլերականները նրան նետել էին Զապորոժիեի գետապոլյական բանտը և ապա փոխադրել Կրեմենչուգի հատուկ ուժի մի ճամբարը: Այստեղ Մովսիսյանը ընդգրկվել էր վրացի բժիշկ Տ. Կ. Ժվանիայի գլխավորած ընդհատակյա խմբում, որը գործում էր քաղաքի ընդհատակյա կազմակերպության առաջադրանքով և իր առաջ խնդիր էր դրել քողարկել կարմիր բանակի վիրավոր հրամանատարներին և կազմակերպել ռազմագերիների փախուստը:

Ճամբարում քաղցից, տանջանքներից, վարակիչ հիվանդություններից ամեն օր մահանում էին հարյուրավոր ռազմագերիներ: Այս պայմաններում ճամբարի ադմինիստրացիայի հրամանով Ժվանիան ճամբարում բաց է անում տիֆով հիվանդների առանձին բարաք, որը, փաստորեն, դառնում է ընդհատակյա խմբի շտաբը: Բժիշկ Ժվանիան պարետի կարգադրությամբ տիֆով, թոքախտով հիվանդներին քաղաքային 1-ին հիվանդանոց է ուղարկում ախտորոշումը հաստատելու համար: Քաղաքային հիվանդանոցում նույնպես գործում էր ընդհատակյա կազմակերպություն՝ գլխավոր բժիշկ Վ. Կոստանդինովիչի ղեկավարությամբ: Ժվանիայի ուղարկած առողջ ռազմագերիներին վարակիչ հիվանդություններ ախտորոշումը տալով մի որոշ ժամանակ հիվանդանոցում պահելով, հետքերը կորցնելուց հետո անցագրեր տալով ազատ են արձակում: Այս կարգով գերությունից ազատվում են հարյուրավորներ, նրանց թվում նաև Ժվանիայի խմբից ակտիվ ընդհատակայիններ՝ Ա. Սկլյարը (Մոսկվայից), Գ. Տարասենկոն (Գնկարոպետովսկից), Տիեռա Կիրիլովան (Տերնոպոլից) և ուրիշներ: Նրանք հենց քաղաքում տեղավորվելով, գործում են ընդհատակյա կազմակերպության մեջ:

Այս ձևով թոքախտ ախտորոշմամբ հիվանդանոց է ընկնում Ազատ Մովսիսյանը: Գլխավոր բժիշկը, նրան նոր ան-

ցագիր տալով, տեղավորում է քաղաքում՝ Գ. Տարասեն-կոյի բնակարանում, որտեղ ռադիոընդունիչ էր պահված: Ազատը Տինա Կիրիլովայի հետ միասին ընդունելով ռադիոհաղորդումները արտագրում, բազմացնում և այն տարածում է քաղաքում: Ազատը կատարում է ընդհատակյա կազմակերպության կարևոր այլ հանձնարարություններ: Այդ մասին ուշագրավ փաստեր է արձանագրել Ուկրաինայի կոմկուսի Կրեմենչուգ քաղաքի հակաֆաշիստական ընդհատակի մասնակիցներ հայտնաբերող հանձնաժողովի անդամ Լ. Ի. Եվսելևսկին իր՝ «Արյունով ամրապնդված բարեկամություն» հոդվածում: Բերենք նրա արձանագրած փաստերից մի երկուսը.

«Հուլիսի մի առավոտ Ա. Մովսիսյանն իմանում է այն մասին, որ 10—16 տարեկան 150 երեխաների ֆաշիստները հավաքել են դպրոցի նախկին շենքում, որպեսզի ուղարկեն Գերմանիա: Երեխաներին պետք էր փրկել, ինչ գնով էլ լիներ: Տ. Կ. Ժվանիան նախազգուշացնում է, որ պետք է շատ զգուշ լինել ու հուսալի ընկերների է երաշխավորում այդ գործի համար: Յերեկը Մովսիսյանը «Վելիկան» մականունը կրող մի երիտասարդի՝ Վասիլիի հետ գնում է այն տան մոտ, որտեղ փակել էին երեխաներին: Մոռոզներին նախազգուշացնում են. «Գիշերը կլինեք հարևան տների բակերում»: Եվ ահա, գիշերվա ժամը 2-ին Վ. Տոտինն ու Ջ ուրիշ ընկերներ, որոնք, իբր կամավոր ծառայում էին գերմանացիներին, «կալանավոր» Ա. Մովսիսյանին բերում են դպրոցի շենքի մոտ, անադմուկ մաքրում են ժամապահի հաշիվը, վերացնում գերմանացի ֆելդֆելերին: 15 րոպե անց դպրոցը դատարկվում է, երեխաներին անմիջապես թաքցնում են քաղաքի մերձակայքում, ապահով բնակարաններում:

Դրան հաջորդում է մեկ այլ, ավելի դժվար հանձնարարություն, պետք էր ղենք ճարել պարտիզանների մոտ ուղարկված ընկերների համար: Շատ դժվար գործ էր, թվում էր անհնարին, բայց հայրենասերները պատրաստ էին ամեն

ինչի: Ազատի ջանքերով 187 հրացան մեքենայով ուղարկվում է Ռեշետիլովա գյուղը, հանձնվում պարտիզաններին»⁴⁸:

Աստիճանաբար ընդլայնվում է «Պատրիոտ Ռոդինի» ընդհատակյա կազմակերպության շրջանակը, կապեր են հաստատվում տեղում գործող կոմունիստական և կոմերիտական ընդհատակյա մյուս խմբերի հետ, որոնց մեջ էին ուկրաինացիներ, ռուսներ, օսեր, հայեր, թաթարներ, խորհրդային այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Ազատ Մովսիսյանը նրանց մեջ հանդիպում է իր հայրենակիցներից Հովհաննես Գեորգյանին, Սերգեյ Ղարազյուզյանին, ապա Կրեմենչուգի կոմերիտական-երիտասարդական պարտիզանական ընդհատակյա կազմակերպության անդամ Լեոնիդ Առաքելյանին և ուրիշների, որոնք ձեռք ձեռքի պայքարեցին հանուն Ուկրաինայի ազատագրության: Նրանց բոլորին միավորում էր խորհրդային հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը, խորհրդային ժողովուրդների լենինյան անխախտ բարեկամությունն ու միասնությունը:

Հայ ընկերները պատերազմից հետո քաղմիջս հրավիրվել են Կրեմենչուգ, արժանացել կուսակցական, պետական մարմինների, տեղի բնակչության հարգանքին ու սիրուն, Հայաստանից նվերներ են տարել Դնեպրի գեղեցկուհուն՝ Կրեմենչուգին, ծաղկեփնջեր դրել իրենց զոհված զինակիցների շիրիմներին:

Կիրովոգրադի մարզում ընդհատակյա շրջկոմի անդամ էր սովխոզի նախկին գիրեկտոր Յա. Ս. Շախուլյանը, 1942 թ. դեկտեմբերի վերջին հիտլերականները նրան ձերբակալում և տանջամահ են անում իր կապավոր Նելեպոյի հետ: 1943 թ. Ժիտոմիր քաղաքի ընդհատակյա կազմակերպության հետ էր կապված և նրա առաջադրանքներն էր կատարում երևանցի երիտասարդ գրաքննադատ Մուշեղ Բալասանյանը: Նա տասնյակ ռազմագերիներ էր ազատել մահվան ճամբարներից: Հերթական գործողության ժամանակ գեստապոյին ծախված

⁴⁸ «Ավանգարդ», 20 հունվարի, 1968 թ., Լ. Ի. Նվսեյակու «Արյունով ամրապնդված բարեկամություն» հոդվածը:

լրտեսի մատնությամբ նա ձերբակալվում և մահապատժի է ենթարկվում⁴⁹:

1943 թ. Պողոտիկում ակտիվ ընդհատակյա պայքարի մեջ էր ընդգրկված կոմունիստ Իսրայել Մինասյանը իր համագրնդեցի Արսեն Օրլովի հետ: Օրլովի միջոցով ընդհատակյա կուսակցության մարզկոմի քարտուղար Իվան Խոլոդյուկովը, ծանոթանալով Մինասյանի ակտիվ գործունեությանը, նրան նշանակում է Դոնակիցի շրջանային ընդհատակյա խմբի շտաբի պետ: Նա գործում է Անդրեյ Ռիմարչուկի հետ: Նըրանք համարձակ գործողություններ են կատարում, մարտերի գնում, երազում գալիք երջանիկ կյանքի մասին: Կատաղի մի մարտում զոհվում է Անդրեյը, ջոկատի ղեկավարությունն ընկնում է Մինասյանի վրա. մարտերում զոհվել էին շատերը, այդ թվում ջոկատի անդամներից հայորդի Խաչիկ Երիցյանը⁵⁰:

Մինասյանը հաղթանակից հետո հայրենի տուն է վերադառնում «Արիության համար» ու «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» առաջին աստիճանի մեդալներով: Նա այժմ ապրում է Երևանում, աշխատում է «Երպրոմստրոյում», որպես բաժնի վարիչ:

Իսրայել Հակոբի Մինասյանը Դոնակիցի քաղաքի ընդհատակի վետերանների սիրելին է, նրան հիշում, այցելում են, նրա մասին փաստաթղթեր են ցուցադրված տեղի գավառագիտական թանգարանում⁵¹:

Խիզախ հայ ընդհատակայիններ են գործել նաև Վիննիցյայում, Կիևում, Օդեսայում, Խարկովում և այլուր: Օդեսայի Իլիչևյան շրջանի «Կրասնի շախտյոր» ընդհատակյա պարտիզանական ջոկատի ակտիվ անդամներից էր Աննա Խուդյա-

⁴⁹ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии, изд. АН АрмССР, Греван, 1961, с. 176.

⁵⁰ «Սովետական Հայաստան», 5 մայիսի, 1966 թ.:

⁵¹ «Տե՛ս «Коммунист», 4 մարտի, 1973 թ. Դոնակից քաղաքից երկվան այցելած թղթակից Ս. Շալդերմանի «Дорога к побратимы» հոդվածը:

կովան (Անթառամ Կոստանդինի Աշյանցը): Նա ծնվել է Երևանում, 1899 թ. ծնողների հետ փոխադրվել Օդեսա:

Ուկրաինական նախկին պարտիզանների գործերով զբաղվող հանձնաժողովի կողմից Աննային տրված պարտիզանական տոմսում գրված է. «Աննա Կոստանդինովնա Խուդյակովան Հայրենական մեծ պատերազմի շրջանում մասնակցել է ընդհատակյա և պարտիզանական շարժումներին Ուկրաինայում, 1942 թ. մինչև 1944 թ. ապրիլի 10-ը»⁵²:

Հատկապես ուշադրության արժանի են Խարկովի ընդհատակյա կազմակերպության անդամ, կոմերիտական, հայազգի Յուրի Ուդունյանի, տնային տնտեսուհի Եվգենե Պետրոսյանի և նրա ընտանիքի անդամների կատարած սխրագործությունները:

Ֆաշիստական բանակը 1941 թ. աշնանը օկուպացրեց Ուկրաինայի երբեմնի մայրաքաղաք Խարկովը: Այդ քաղաքը վաղուց ի վեր եղել է հայկական կարևոր գաղթօջախներից մեկը: Այնտեղ ապրում էին մեծ թվով հայեր: Նրանք ունեին իրենց դպրոցը, ակումբը, գրադարանը, եկեղեցին, անգամ հայերեն թերթ: Օկուպացիայի ժամանակ ուկրաինացի, ռուս և մյուս ազգությունների բնակիչների հետ շատ հայ ընտանիքներ նույնպես չհասցրին էվակուացվել, մնացին օկուպացիայի մեջ և տառապեցին: Հիտլերյան գաղանները կողոպտեցին, ոչնչացրեցին տասնյակ հազարավոր խաղաղ բնակիչների՝ ծերերի, կանանց և երեխաների, նրանց թվում շատ հայերի:

Սվերդլովի փողոցի № 52 տան բնակչուհի Սիրանուշ Բաղդասարյանը պատմում է, որ հիտլերականները առաջին անգամ մտնելով Խարկով, հրեաների հետ հավաքելով նաև շատ հայերի, փակելով մի տան մեջ, բոլորին սպանում են, ապա տունը քանդում անմեղ զոհերի վրա: Նույն փողոցի Դերմանիա ստրկության էին քշվել 215 երիտասարդ աղջիկներ ու կանայք: Դերասան Լեոն Մայրամյանին, նրա կնոջն ու տղային էսէսականները գնդակահարում են հենց տան մեջ, որովհետև դուրը 5 բոպե ու է բացել նրանց առաջ: Մոսկովյան փողոցի բնակիչներից գնդակահարվել են 100 հոգի,

⁵² ՀՄՊԳԿ արխիվ, ֆ. 300, գ. 6, թ. 1—10:

որոնցից 32-ը հայեր, այն բանի համար, որ այդ փողոցում սպանվել է մեկ գերմանացի զինվոր:

1943 թ. գարնանը Երևանի Կոմիտասի փողոցում է ապրում Խարկովը: Քաղաքի բնակիչ Գարեգին Հարությունյանը պատմել է, որ մայիսին, դիրքեր փորելու տանելիս, տեսել է Կամարովկա կոչվող երկաթուղու երկարությամբ 123 կախվածների, որոնց մեջ 48 հայերի: Հիտլերականները սպանեցին Խարկովի պետական համալսարանի և էլեկտրատեխնիկական ինստիտուտի մաթեմատիկայի պրոֆեսոր Արմենակ Շահվերդյանին և ուրիշ շատ մտավորականներ⁵³:

Մեծ քաղաքը ամայացել, կարծես մեռել էր, բայց դա միայն թվում էր: Շուտով իրար հետևից սկսում են պայթել կամուրջներ, պահեստներ, խորտակվում են երկաթուղային գնացքներ՝ կենդանի ուժերի և տեխնիկայի հետ միասին: Անընդմեջ գործել է Խարկովի ընդհատակը:

Խարկովի խողովանյա Գորա կոչվող թաղամասում հիտլերականները, ստեղծելով համակենտրոնացման մեծ ճամբար, փշալարերի հետևում պահում էին հաղարավոր խորհրդային ռազմագերիների: Անհրաժեշտ էր օգնել նրանց, փրկել մահից: Այդ թաղամասում գտնվող 9-րդ հիվանդանոցի բժիշկների խումբը, պրոֆեսոր Մեղանիսովի ղեկավարությամբ, նվիրվում է այդ հայրենասիրական գործին: Հիվանդանոցը դառնում է Խարկովի ընդհատակի բաղաներից մեկը: Էմբոն ակտիվ ղեկավար աշխատանք է տանում ընդհատակային կոմերիտական Յուրի Ուլունյանը: Նա այստեղ լիաքցել է զենք, ռադիոընդունիչ, թերթեր, թուղթիկներ, կեղծ անցագրեր:

Ուլունյանը տիրապետում էր գերմաներենին: Նա ավարտել էր Խարկովի 126-րդ միջնակարգ դպրոցը, կոմերիտական կազմակերպության քարտուղար էր եղել, ընդունվել էր համալսարան, այնուհետև մեկնել ռազմաճակատ: Վիրավորվելուց հետո նա բուժման էր ուղարկվել պրոֆեսոր Մեղանիսովի հիվանդանոց, որից հետո, ընդհատակյա մարզկոմի առաջադրանքով, մնուցել քաղաքում, աշխատանքի անցել Խո-

⁵³ «Սովետական Հայաստան», 8 փետրվարի, 1944 թ.:

լուրնայա Գորա թաղամասի ֆաշիստական բուրգոմիստրատում:

Ուղունյանը սկզբում չէր համաձայնվել.

— Ոչ մի դեպքում, — ասել է նա, — ավելի լավ է մեռնել: Միայն ասացեք, ինչ է պետք, կխեղդեմ ուղած էսէսականի և վերջ... Թող գնդակահարեն:

Նրան համոզում են, որ այդ աշխատանքը հայրենիքին խիստ անհրաժեշտ է: Յուրին բուրգոմիստրատում դառնում է անցագիր և երթեկության վկայականների լրացնող պաշտոնյա և շուտով վստահություն ձեռք բերում:

Բթացնելով հիալերականների ղզոնությունը նա սկսում է անցագրերի բլանկներ դուրս բերել բուրգոմիստրատից և Շուրա Կիրիլովայի խաղաղ բնակարանում հրեքով ծրագրում են ընդհատակյա պայքարի գործողությունները, տարածում թերթեր, կոչեր, պատրաստում անցագրեր: Ուղունյանը մեքենայի վրա լատինական տառերով և ապա տուշով մաքուր լրացնում է անցագրերը, երթեկության փաստաթղթերը, իսկ կնիքը նկարում է շնորհալի նկարիչ Կոլյա Սոլոտկինը և այդ «Ուղունյան անցագրից», ինչպես դրանց անվանում էին ընդհատակայիները, օգտվում է մոտ 300 ռազմագերի:

Բայց վրա է հասնում դժբախտությունը:

Էսէսականը Ուղունյանին բռնում է հենց բուրգոմիստրատում: Նա Յուրայի աշակերտական հին պայուսակում անցագրերի մաքուր բլանկներ, «Պրավդա» թերթի թարմ համարը և այլ գրություններ է հայտնաբերում:

Էսէսականները նրանց գնդակահարում են 1943 թ. հունվարին:

Գնդակահարությունից առաջ մորը և հարազատներին ուղարկած նամակում Ուղունյանը գրել է.

«Իմ հարազատներ:

Լաց մի լինեք: Նս կատարեցի այն, ինչ որ կարող էի: Վաղը մեզ երևի կգնդակահարեն, չգիտեմ, ես կարողացա արժանանալ այն բանին, որպեսզի մնամ ձեր հիշողության մեջ: Ոչ մի բանով էլ չեմ ափսոսում, եթե կարողանայի ամեն ինչը նորից սկսել, կանեի նույնը...

Հիտլերականները, չվստահելով խոլոդնայա Գորա հիվանդանոցի բժիշկներին և առանձնացնելով խորհրդային վիրավոր ռազմագերիներին № 13 դպրոցի շենքում, կազմակերպում են խիստ ուժեղ սով հոսպիտալական մասնաճյուղ, հրկում են բժիշկների և բուժաշխատողների յուրաքանչյուր քայլը, չեն թողնում կապ ունենալ դրսի հետ, խոշտանգում ու սովամահովթյան են ենթարկում վիրավոր ռազմագերիներին, դժոխային դրովթյուն են ստեղծում հոսպիտալում:

Խորհրդային սովատանջ վիրավորներին նյութական օգնություն կազմակերպելու ուղղությամբ հայրենասիրական կարևոր գործ է կատարում Խարկովի բնակիչ, հայուհի Նվգինե Պետրոսյանը՝ արհամարհելով իր կյանքին և ընտանիքին սպառնացող վտանգը:

Հոսպիտալի երկու բուժքույրեր որոշում են հոսպիտալից գաղտնի դուրս գալ և քաղաքի բնակչությանը տեղեկացնել վիրավորների ծանր վիճակի մասին, օգնություն խնդրել: Բայց էսէսական պահակը, նկատելով հոսպիտալից դուրս վազող քույրերին, ավտոմատից կրակ է բացում նրանց վրա:

«Լսելով ավտոմատի երկու կարճ կրակահերթ, դուրս նայեցի պատուհանից,—հիշում է Նվգինե Արտյոմովնան:—Նա, ով վազում էր դեպի Մարքսի փողոցը, այլևս չբարձրացավ: Երկրորդը, ծանր վիրավոր, սողում էր դեպի մեր տուն: Ես նրան մեր տուն բերեցի մի կերպ: «Դպրոցում խորհրդային վիրավոր ռազմագերիներ են, օգնեցեք»,—ասաց նա: Մենք դադարեցրինք նրա վերքից հոսող արյունը, ամեն ինչ արեցինք՝ նրա ծաղիկ կյանքը մահվան ճիրաններից փրկելու համար, բայց չստացվեց: Երկու օրից հետո, այնպես էլ ուշքի չեկաժ, մահացավ»⁵⁵:

Նվգինե Պետրոսյանը ընկավ տնետուն, տեղեկացրեց մարդկանց խորհրդային վիրավոր ռազմիկներին օգնելու մասին: Ոտքի հանեց շատերին: Նվգինեի հարսը, ոտքով գյու-

⁵⁴ «Труд», 5 августа 1964 г.

⁵⁵ «Հայաստանի աշխատավորուհի», № 12, 1966 թ., էջ 19:

վից գյուղ անցնելով, տնային իրերը, հագուստեղենը փոխում էր հացի, ալյուրի հետ՝ վիրավորներին տանելու համար: Եվ գինևի թոռը թափառում էր շուկայում՝ վիրավորների համար ծխախոտ գտնելու նպատակով, հիտլերյան պահակից թաքուն բարձ էր գալիս հոսպիտալի պատուհանների տակ, որպեսզի վիրավորների նևտած երկտողը բերեր տառին:

Եվգինե Պետրոսյանն ամեն օր, աշադրություն չդարձնելով պահակի հայհոյանքներին, պատուհանից ներս էր նետում մթերքի փոքրիկ կապոցները:

Այս ձևով Եվգինեն օգնում է տասնյակ վիրավորների, որոնցից ստանում է շնորհակալական երկտողեր, որոնք, բայցևս ահավոր օրերի վավերագրեր, այսօր էլ պահվում են Պետրոսյանների ընտանեկան արխիվում: Ահա նրանցից մեկը.

«Հարգելի մայրիկ, շնորհակալություն ուտելիքի համար: Եստ կուզեի տեսնել Զեղ: Բարեններով վալյա»⁵⁶:

Հայրենասերներին հաջողվում է կաշառքով հոսպիտալից աղատել նաև մի խումբ ապաքինված ռազմագերիների, որոնց համար հենց միայն Պետրոսյանների ընտանիքը մոծել է 4 հազար գերմանական մարկ՝ ծախելով տան վերջին իրերը, պոկալով նյութական զրկանքներ:

Պանծալի հայուհին այժմ ապրում է խարկովում՝ իր որդիների ու թոռների հետ միասին: Նա խաղաղ ու երջանիկ է, հպարտ, որ կատարել է իր պարտքը խորհրդային հայրենիքի հանդեպ նրա ապրած ծանր ժամանակներում:

Ահա այսպես հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակներ Ուկրաինայի պարտիզանների և ընդհատակյա կազմակերպությունների շարքերում անձնվիրաբար մարտնչում էին ֆաշիստական զավթիչների դեմ, չխնայելով իրենց ուժերն ու կյանքը հարադատ Ռևրաինայի, խորհրդային հայրենիքի աղատության ու անկախության համար:

1942 թ. հոկտեմբերից կվովում է գործել Իվան Ֆրանկույի անվան «Ժողովրդական գվարդիա» հակաֆաշիստական

⁵⁶ Նույն տեղում:

ընդհատակյա պարտիզանական կազմակերպությունը: Արևմտյան Ուկրաինայի արտակարգ բարդ իրադրության պայմաններում կլովի մարզից աստիճանաբար ծավալվելով 1943 թ. խումբը իր ազդեցությունն է տարածում նաև Տերնոպոլի, Դրոգոբիշի, Ստանիսլավի և այլ մարզերում, աշխուժացնում ընդհատակյա պարտիզանական գործողությունները⁵⁷: Նրա շարքերում, ինտերնացիոնալ միասնությամբ, ղավթիչների գեմ պայքարում էին ուկրաինացիներ, ռուսներ, բելոռուսներ, լեհեր, հրեաներ և ֆաշիստական ճամբարներից բազմաթիվ հայորդիներ՝ էդվարդ Թումանյանը, Սաբո Սահակյանը, Միքայել Գրիգորյանը և ռազմագերիների ճամբարի հայ բժիշկ (նույնպես՝ ռազմագերի) Պողոսը (որի աղգանոնը դժբախտաբար չհաջողվեց պարզել) և ուրիշներ: Նրանք դառնում են իրենց փախուստին օժանդակող «Ժողովրդական գվարդիայի» ներկայացուցիչներ Սևյոն Սիդորենկոյի (Կուկայի), Պաշա Կուզիվի, Սոֆյա Խոջաևայի (Ժենյա) և մյուսների ղինակիցները:

1944 թ. հուլիսին կարմիր բանակի կողմից կլովի և նրա մարզի տղատագրման հարձակողական մարտերի ընթացքում ակտիվ գործողություններով բանակի ղորամասերին մեծ օժանդակություն է ցույց տալիս Իվան Ֆրանկոյի անվան «Ժողովրդական գվարդիան» իր մարտական խմբերով:

Հարձակվելով ղավթիչների առանձին ստորաբաժանումների, ավտոշարասյունների վրա, նրանք ոչնչացնում են հիտլերականներին, ուկրաինական և լեհական ազգայնականներին, ոչնչացնում կամուրջները, կապի գծերը, խափանում երկաթուղային փոխադրումները: Հետախույզները իրենց հերթին բանակի հրամանատարությունը կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում թշնամու ուժերի մասին: Օրինակ, Վիննիկովի շրջանում հակառակորդի կենդանի ուժերի և տանկերի մեծ կուտակման մասին տեղեկություն ստանալով, խորհրդային ավիացիան, ռմբակոծության ենթարկելով ջախջախում

⁵⁷ Советские партизаны, Сборник статей, второе издание., М., 1963, с. 319.

է այն⁵⁸: «Ժողովրդական գվարդիան» պարբերաբար բանա-
վոր և գրավոր հակաֆաշիստական ագիտացիոն աշխատանք
է տանում բնակչության շրջանում, մասսայականացնում Սով-
իեֆորմբյուրոյի հաղորդումները, կոչ անում թշնամուց թաք-
ցընել գուլքը, մթերքը և ամեն միջոցներով օժանդակել հար-
ձակվող կարմիր բանակի զորամասերին: Որպես այդ կոչերի
արձագանք Սվիժի գյուղի հայրենասերները, մարտերի ըն-
թացքում, արհամարհելով վտանգը, փրկում են ծանր վիրա-
վարված 70 խորհրդային մարտիկների ու սպանների կյանքը⁵⁹:

«Ժողովրդական գվարդիան» հաջողությունների հետ ու-
նենում է նաև անհաջողություններ, տալիս է զոհեր, բայց,
հաղթահարելով դժվարությունները, առաջ է ընթանում: Կվովի
աղատագրումից հետո, կազմակերպության անդամները «կվո-
վեց» պարտիզանական ջոկատի շարքերում շարունակում են
իրենց պայքարը զավթիչների դեմ՝ Լեհաստանում և Չեխոսլո-
վակիայում, համագործակցում տեղի դիմադրական շարժման
ուժերի հետ, արյուն թափում հանոժն աղատագրության: Չե-
խոսլովակիայում հերոսի մահով զոհվում է հայորդի էդվարդ
Թումանյանը:

Պատերազմից հետո ընդհատակի վետերանները կվովում
լույս են ընծայել իրենց կազմակերպության պատմությունը՝
«Իվան Ֆրանկոյի ժողովրդական գվարդիա» վերնագրով:

Գրքի «Նրանք հիշում էին հայրենիք» ենթաբաժնում հի-
շել են կվովի ռազմագերիների ճամբարներից փախած իրենց
հայ դիմակիցներին, լուսաբանել նրանց պայքարը ֆաշիստա-
կան զավթիչների դեմ⁶⁰:

1941—1943 թթ. Կիևում է գործել կոմերիտական ընդ-
հատակյա՝ «Հանուն Խորհրդային Ուկրաինայի» կազմակեր-
պությունը: Նրա ինտերնացիոնալ կազմում կային 3 հայեր:
1942 թ. մատնությամբ գետապոն ձերբակալում, գնդակա-

⁵⁸ Степан Маківка, Народная гвардія, імені Івана Франко, Львів, 1959, м. 115—119.

⁵⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, одготомник, Воениздат, МОССР, М., 1967, с. 364.

⁶⁰ ՀԻՊՊԿ արխիվ, ֆ. 300—Ա, գ. 7, թ. 1—10:

հարում է 8 հոգու՝ կազմակերպության ղեկավարներ Կ. Եզու-
նովին և Թաթոս Աղոյանին, ակտիվ անդամներից Գալուստ
Լեւիանյանցին, Աղոյանի եղբորը՝ Հակոբին և մյուսներին:

Մի քանի օրից հետո գնդակահարվում է նաև Աղոյան-
ների մայրը՝ Մարիամ Պողոսովնան: Կոմերիտական ընդհա-
նակը գործում է մինչև Կիևի ազատագրումը (տե՛ս «Բանբեր
Հայաստանի արխիվների», 1961 թ., № 2):

* * *

Ուկրաինայում պարտիզանական շարժման մեջ հատուկ
տեղ է զբաղեցրել քաղաքացիական կռիվների մասնակից, հին
չեկիստ, գնդապետ Դմիտրի Նիկոլաևիչ Մեդվեդևի ղեկավարած
հետախուզական դիվերսիոն պարտիզանական ջոկատը:

Մեդվեդևը 1941 թ. օգոստոսից պարտիզանական պայ-
քար է մղել Բրյանսկի անտառներում: 1942 թ. նա Մոսկվա է
կանչվում և հատուկ առաջադրանք ստանալով, հունիսին իր
հետախուզական խմբով օդապարիկով նետվում թշնամու խո-
րը թրկունքը՝ Արևմտյան Ուկրաինա: Այստեղ նոր մարդկան-
ցով համալրվելով, նրա խումբը վերածվում է դիվերսիոն
պարտիզանական ջոկատի, որի շարքերում մարտնչել են ա-
վելի բան 700 ուսա, ուկրաինացի, բելոռուս ռազմիկներ, ինչ-
պես նաև հայեր, ղազախներ, խորհրդային Միության այլ
ազգությունների ներկայացուցիչներ:

Ջոկատը Մեդվեդևի հմուտ ղեկավարությամբ հիմնա-
կանում զբաղվելով թշնամուն հետախուզելով, նրա ուժերը
քայքայելով, միաժամանակ կատարել է համարձակ դիվեր-
սիաներ, խորտակել զինվորական գնացքներ, ոչնչացրել թըշ-
նամու տեխնիկան, կենդանի ուժերը, բարձրաստիճան զին-
վորական պետերի, պաշտոնյաների, հայրենիքի ստոր դավա-
ճանների, ահ ու սարսափ տարածել թշնամու շարքերում:

Ջոկատի շարքերում աճեցին համարձակ հրամանատար-
ներ, դուցազուն հերոսներ Կուզնեցովը, Ստեխովը, Ստրուս-
կին, Կամինսկին, Գնեդյուկը, Սեմյոնովը, Շևչուկը, Ստրու-
դինսկին, Յեսարսկին և շատ ուրիշներ: Նիկոլայ Իվանովիչ

Կուզնեցովը գերազանց տիրապետելով գերմաներեն, լեհերեն, ուկրաիներեն լեզուներին, համապատասխան փաստաթղթերով քողարկվելով գերմանական սպա օբեր-լեյտենանտ «Պաուլ Զիբերտ»-ի անվան և համազգեստի տակ, ազատ մուտք է գործում օկուպացիոն իշխանությունների հիմնարկությունները, հանդիպումներ ունենում բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: Ուովնո քաղաքում, որն այդ ժամանակ Ուկրաինայի օկուպացիոն իշխանների կենտրոնն էր, «Զիբերտը» 1943 թ. դեկտեմբերին սպանում է Ուկրաինայի գերագույն դատավոր, էսէսի օբեր ֆյուրեր դոկտոր Ադոլֆ Ֆունկին՝ հենց նրա գրասենյակում, փախցնում է գեներալ Իլգենին, որից հետախուզական կարևոր տվյալներ են կորզում: Խորհրդային հետախույզ «Զիբերտը» ջոկատի հանձնարարությամբ պետք է ոչնչացնեի նաև Լվովի նահանգապետին, բայց այդ չի հաջողվում, և նա սպանում է նրա տեղակալին՝ դոկտոր Բաուերին, նաև դոկտոր Շնայդերին, դրանցից բացի մի շարք ուրիշներին, որոնց թվում դաշտային ժանդարմերիայի պետ մայոր Կատերային և ուրիշներին:

Անգնահատելի էր Կուզնեցովի օգնությունը ջոկատին: Նա ժամանակին ու մանրամասն տեղեկացնում էր պարտիզաններին հիտլերականների հարձակումների և պարտիզանների մոտ ուղարկվող լրտեսների մասին:

1944 թ. մարտին հիտլերականները Կուզնեցովին ռազմաճակատի գիծը անցնելու ժամանակ ձերբակալում և գնդակահարում են: Նա մահվանից առաջ ջոկատի ընկերներին ուղարկած նամակում գրել էր. «Ես սիրում եմ կյանքը: Ես դու երիտասարդ եմ, բայց եթե հայրենիքի համար, որին ես սիրում եմ ինչպես իմ հարազատ մորը, պետք է զոհաբերել կյանքը, ես այդ կանամ: Թող ֆաշիստները իմանան, թե ինչի են ընդունակ խորհրդային հայրենասերները և բոլշևիկները: Թող նրանք գիտենան, որ անկարելի է մեր ժողովրդին գերել այնպես, ինչպես չի կարելի հանգցնել արևը»⁶¹:

1944 թ. նոյեմբերի 5-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նա-

⁶¹ См. Д. Медведев, «Это было под Ровно», Калмыцкое книжное издательство Элиста, 1968, с. 209.

խազահության հրամանով Կուզնեցովին հետմահու շնորհվում է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: Նա և զնդապետ Մեդվեդևը հերոսության կենդանի օրինակ էին ջոկատի անձնակազմի համար:

Մեդվեդևի ջոկատում պարտիզան լինելը մեծ պատիվ էր յուրաքանչյուր ռազմիկի համար: Նրա շարքերում կային նաև մի քանի հայ ռազմիկներ: Նրանց թվում էր խիզախ հետախույզ, Արթիկի շրջանի Սարատակ գյուղի բնակիչ, կադրային սպա Նապոլեոն Աշոտի Սարգսյանը: Նա մասնակցել էր շատ մարտերի և դիվերսիոն գործողությունների: Սարգսյանը Մեդվեդևի ջոկատ էր եկել Արևմտյան ռազմաճակատից, որտեղ 1941 թ. ժամանակավոր նահանջի օրերին հրամանատարություն առաջադրանքով կամուրջներ էր պայթեցնում թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու համար: Այդ դժվարին հանձնարարությունը կատարելիս Սարգսյանը կտրվում է զորամասից, բայց չի կորցնում իրեն, համախմբելով իր նման մարտիկների, սկսում է պարտիզանական կռիվ մղել թշնամու թիկունքում, հետո միանում Մեդվեդևի ջոկատին:

Հայ մեդվեդևականների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ջոկատի կուսկազմակերպիչ, անվանի հետախույզ Մարիա Ալեքսանդրովնա Ֆորտուսը: Պատերազմի սկզբին Մարիան Ֆրունզեի անվան ռազմական ակադեմիայի 3-րդ կուրսի ուսանող էր: Հանձնելով կրճատված դասընթացների ավարտական քննությունները, նշանակվում է ավիացիոն գնդի շտաբի պետ և ապա պարաշյուտով իջնում Չերնիգովշինա՝ Մեդվեդևի հենց նոր ձևավորվող պարտիզանական հատուկ ջոկատը. «Այդ ջոկատում,—ասում է Մարիան,—գրեթե մեկ տարի ղեկավարում էի մեդվեդևականների կուսակցական կազմակերպությունը...

Մեդվեդևի պարտիզանական ջոկատում ես խիզախ հայորդիների շատ եմ հանդիպել: Նապոլեոն Սարգսյան անունով մեկը, կարծես ծնվել էր պարտիզան հետախույզ լինելու համար... Շատ քաջ տղա էր, ջոկատի սիրելին»⁶²:

⁶² Տե՛ս «Նրեկոյան Նրեան», 12 մայիսի, 1979 թ.:

Ջոկատում նրա անձնական հաշվում արդեն գրանցված էին մարտական մի շարք գործողություններ: Ահա դրանցից մի քանիսը: Մեղվեգեի ջոկատի խիզախ ռազիստուհի Շուրա, որն իր հաղորդիչով տեղավորվել էր գերմանացի դինվորների ապրած շենքի ձեղնահարկում և երկար ժամանակ աշխատել էր ջոկատի համար, այլևս հնարավորություն չունեի մնալ այդտեղ: Գեստապոն հոտն առել էր և սկսել էր «սանրել» քաղաքը: Պետք էր փրկել ռազիստուհուն, դուրս բերել անտառ, պարտիզանների մոտ: Այդ դժվարին գործողությունը, կամավոր ցանկությամբ, կոմիսարի համաձայնությամբ, հաջողությամբ կատարում է Նապոլեոն Սարգսյանը:

Այդ օրերին ժիզգրայից գիշերով ճամբար վերադառնալիս հետախույզները լսում են տեղի քահանայի տնից հարբած հիտլերականների խլացուցիչ աղմուկ: Սարգսյանը անմիջապես հրամայում է նռնակներ շարտել պատուհաններից ներս: Մի քանի րոպեի ընթացքում սպանվում են այնտեղ գտնվող բոլոր հիտլերականները:

Սարգսյանն այդ կարգով լավ դաս է տալիս նաև ոստիկաններին: Նրա ցուցումով հետախույզներ Նգորցեք, Իվանովը նախ անաղմուկ շարքից հանում են պարետի շենքը հսկող ժամապահներին, որից հետո Սարգսյանի հետ միասին մըտնելով պարետատուն, զինաթափում են ոստիկաններին և գրավում հարուստ ռազմավար: Սարգսյանի ձեռքն է ընկնում նաև մի կարևոր փաստաթուղթ: Դա Ռուսաստանի 1917 թ. Ժամանակավոր կառավարության տխրահռչակ նախագահ Գ. Ի. Լվովի որդու՝ իշխան Լվովի հիտլերական պարետին գրած ծավալուն զեկուցագիրն էր, որի մեջ ներկայացնելով իրեն և իր ծնողներին, քծնանքով իր ծառայությունն էր առաջարկել խորհրդային երկրի դեմ կռվելու համար, միաժամանակ հուսալով հետ ստանալ իրենց կորցրած կալվածքները: Իշխան Լվովը բժիշկ ձևանալով, թաքնվել էր Ռոմանովսկու անվան տակ, բայց Սարգսյանը խաշաձև հարցաքննությունից հետո ձերբակալում է նրան:

Այդ գործողության մասին գրված վավերագրական ակնարկում այսպես է նկարագրված. «— Ձեր փաստաթղթերը,—

պահանջեց Սարգսյանը:—«Բժիշկը» գլխի ընկավ: Մի ճարպիկ շարժումով բարձի տակից դուրս քաշեց ատրճանակը: Ուշ էր, սակայն...— Ես բժիշկ եմ, իրավունք չունեք:

Հեգնանքի մի ժպիտ երևաց Սարգսյանի դեմքին:

— Ձեր դերը վատ չեք խաղում: Իշխան...

Առավոտյան Շուրան նորից գործի գցեց իր «անթել հեռախոսը»: Գեպի Մոսկվա թռչող ծածկագիրը հաղորդում էր՝ «գերի է վերցված օտարերկրյա հետախուզության գործակալ իշխան Լվովը: Գերմանական պարետատանը բռնագրավված է 3,5 միլիոն ռուբլի գումարով խորհրդային վալյուտա և ոսկեղեն: Սավանակ ուղարկեցեք»:

Դա ահեղ 1941 թվականի դեկտեմբերին էր»⁶³:

Սարգսյանին գնահատում, նրա մարտական դաստիարակությանը ղեկավարում էր ինքը՝ Մեդվեդևը: Պատահական չէ, երբ 1943 թ. փետրվարի 23-ին կարմիր բանակի տոնի կապակցությամբ հրավիրված էր Կովպակի մոտ՝ Կնյազ սելո, որտեղ այդ ժամանակ կանգնած էր Կովպակի միավորման շտաբը, Մեդվեդևն իրեն ուղեկցող խմբի մեջ էր ընտրել նաև Նապոլեոն Սարգսյանին:

Կովպակը և Մեդվեդևը առաջին անգամ էին հանդիպում: Երկու կողմերն էլ անջնջելի տպավորություն ստացան իրարից: Մեդվեդևն այդ մասին գրել է.

«Պարտիզանական կյանքում ինձ թշնամու թիկունքում շատ անգամներ է առիթ եղել հանդիպել պարտիզանական ջոկատների, հետախուզողների, առանձին պարտիզանների հետ, և միշտ այդ հանդիպումները առանձնապես ինչ-որ չափով հուզել են ինձ, մտածել տալով, որ «Մենք մենակ չենք այստեղ: Մենք շատ ենք: Մենք ամեն տեղ ենք, բայց Կովպակի և նրա մարդկանց հետ հանդիպումը իմ հոգին խանդավառեց ամբողջ կյանքում»⁶⁴:

Կովպակի միավորման գլխավոր հետախուզության ղեկավարներից կապիտան Ի. Բերեժնոյը իր «Ձապիսկի ռազմեղչիկա» գրքում, նկարագրելով այդ հիշարժան հանդիպումը,

⁶³ «Ավանգարդ», 14 ապրիլի, 1962 թ.:

⁶⁴ Д. Медведев, «Это было под Ровно», Элиста, 1968, с. 144.

գրել է. «Մեր միավորման ռազմիկներից Միտյա Չերեմուշ-կինի ուղեկցությամբ ներս մտան մինչև ատամները ղինված երեք անծանոթ մարդիկ: Նրանք բոլորն էլ վայելուչ էին, գեղեցիկ և առողջակալ: Հյուրերի մեջ առանձնապես աչքի էր ընկնում զինվորական կատարյալ կեցվածքով, կովկասցու սև բեղերով, խիտ հոնքերով, սևաչյա, համարձակ հայացքով, քսան-քսաներկու տարեկան թխադեմ երիտասարդը: Ընդառաջ գալով դեպի ինձ՝ թխադեմը կովկասցու թունդ շեշտով ասաց, — Նապոլեոն, — իմ հայացքում տարակուսանք նկատելով, նա ժպտալով պարզաբանեց՝ Մեդվեդևի ջոկատի հետախուզովյան պետ Նապոլեոն Աշոտի Սարգսյան: Զոկատում ինձ անվանում են Միշա, դուք էլ կարող եք այդպես կոչել:

Մինչ հյուրերը կհանվեին, արագաշարժ Զայաբլիցկին հասցրեց նախաճաշի սեղան պատրաստել: Առաջին բաժակից հետո ծայր առավ աշխույժ զրույցը:

Զոկատը, որի հրամանատարն էր Մեդվեդևը, իսկ կոմիսարը՝ Ստեխովը, նշանակալի չափով փոքր էր մեր միավորումից: Նրա հիմնական խնդիրը հետախուզությունն էր: Դրա համար զարմանալի չէր, որ Սարգսյանը հիանալի գիտեր մոտակա իրադրությունը⁶⁵:

Կովպակի հետ Մեդվեդևի երկրորդ հանդիպումը տեղի է ունենում 1943 թ. հուլիսին, Սլուչ գետի մոտ, Ցումանսկի անտառներում: Այդ ժամանակ Կովպակը գնում էր դեպի Կարպատներ: Ինչպես հայտնի է, Մեդվեդևը իր ջոկատով մընաց Ռովնոյի և Լվովի մարզում և 1944 թ. մայիսին միացավ կարմիր բանակին: Նրա պարտիզաններից շատերը, ինչպես և Սարգսյանը, մտան գործող բանակի շարքերը, կովեցին մեդվեդևականների արիությամբ:

Խորհրդային կառավարությունը բարձր գնահատեց Մեդվեդևի ջոկատի ծառայությունները հայրենիքին, նրա հրամանատարին՝ գնդապետ Դ. Ն. Մեդվեդևին, որի կուրծքը զարդարված էր Լենինի չորս և Կարմիր դրոշի շքանշաններով, շնորհեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: Շքանշան-

⁶⁵ И. Бережной, Записки разведчика, Горький, 1962, с. 306—307.

ներով ու մեղալներով պարգևատրվեցին նույնպես 150 պարտիզաններ ու հրամանատարներ, որոնցից 5-ը Լենինի շքանշանով, իսկ ավելի քան 200 հոգի էլ «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» մեղալով:

Դիմիտրի Նիկոլաևիչը, որը 3 անգամ վիրավորվել, ծանր պայքարում հյուծվել էր, պատերազմից հետո երկար շապրեց: Նա մահացավ 1954 թ. Մոսկվայում՝ 52 տարեկան հասակում, բայց հասցրեց գրել ու հրատարակել իր ջոկատի մարտական տարեգրությունը՝ անմահացնելով իր պարտիզանների և ղեկավարների հիշատակը: Մեղվեցեր իր գրքում չմոռացավ հիշել նաև հայ պարտիզաններից հատկապես Նապոլեոն Սարգսյանին, որը մարտերով հասել էր մինչև Բեռլին, բանակից դորացրվել գնդապետի աստիճանով, պարգևատրվել կառավարական շքանշաններով ու մեղալներով: Նապոլեոնը ամուսնացել էր ջոկատի նախկին ռադիստուհի Շուրայի հետ և բնակություն հաստատել Գորկի քաղաքում: Նրանք զբաղվում են երիտասարդության ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գործով:

* * *

Ուկրաինայում պարտիզանների հաջողությունները, նրանց շարքերում գտնվող հայ պարտիզանների անձնվեր պայքարը ջերմ արձագանք է գտնում նաև Հայաստանի աշխատավորների շրջաններում: 1943 թ. սեպտեմբերի 8-ին հարավարևմտյան ռազմաճակատի պարտիզանական շարժման շտաբը նամակ է ուղարկում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմին և ՀԽՍՀ կառավարությանը, որով խնդրում է նյութական օգնություն ցույց տալ ուկրաինական պարտիզաններին: Նամակը Հայաստան են բերում Ուկրաինայից ժամանած պարտիզանների պատվիրակները, նրանց մեջ էր նաև հայ պարտիզան Հասարթյանը:

Հայաստանում նրանք ջերմ ընդունելությամբ են արժանանում: Այցելում են նաև Արտաշատի կոլտնտեսականներին, հյուրասիրվում, նվերներ ստանում: Մի քանի օրից հետո

պարտիզանները վերադառնում են Ուկրաինա, իրենց հետ տանելով Հայաստանի աշխատավորների նամակը և նվերները՝ 13 վագոն գյուղատնտեսական մթերքներ, հագուստ, սպիտակեղեն, 6 տոննա բամբակ և այլ գեղորայք: «Ուկրաինական սիրելի պարտիզաններ և պարտիզանուհիներ,—ասված էր Հայաստանից ուղարկված նամակում,—այսուհետև էլ անխընա ոչնչացրեք ֆաշիստական ավազակներին, ձեր հերոսական սխրագործություններով օգնեցեք կարմիր բանակին, մոտեցրեք թշնամուց եղբայրական Ուկրաինայի ազատագրման ժամը, գերմանական զավթիչներին խորհրդային հողից վերնդումը»⁶⁶:

Ուկրաինական պարտիզանները ստանալով նվերները, շքնորհակալություն հայտնելով, պատասխան նամակում գրել են. «Ձեր ջերմ բարեկամությունը, հայ ժողովրդի հոգատարությունը ուկրաինական պարտիզանների կարիքների նկատմամբ մարտական ակտիվության նոր վերելք առաջ բերեց մեզանում, ավելի մեծ ձգտում, շուտ մաքրել ֆաշիստական աղտեղությունից մեր հարազատ Ուկրաինան և ամբողջ խորհրդային հողը»⁶⁷:

Այսպիսի անձնվիրությամբ մարտնչեցին նաև հայ ժողովրդի պարտիզան զավակները՝ ֆաշիստական զավթիչներից հարազատ Ուկրաինայի ազատագրման համար չինայելով իրենց կյանքն ու արյունը:

⁶⁶ Газ. «Коммунист», 15 октября 1944 г.

⁶⁷ «Правда Украины», 17 декабря 1945 г.

ՌԵՖԱԶ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՄԱՐԶԻ ՊԱՐՏԻԶԱՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ

1. ԲՐՅԱՆՇԽԻՆԱ՝ պարտիզանական երկրամաս

1941 թվականի վերջերին և 1942 թվականի ընթացքում ֆաշիստական զավթիչները օկուպացրին նաև ՌԵՖԱԶ եվրոպական մասի մի շարք մարզեր, հասան Մոսկվայի մատույցները, շրջափակեցին Լենինգրադը:

Հիտլերականներն իրենց «Նոր կարգը» փորձեցին կիրառել նաև Ռուսաստանի տարածքում, գործադրելով գաղա-նային ավերածություններ, արյունոտ տեղոր: Նրանք կողոպտեցին, ավերակների վերածեցին հազարավոր բարեկարգ քաղաքներ ու գյուղեր, արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կոլտնտեսություններ, սովխոզներ, գիտության և մշակութի օջախներ, պատմական հուշարձաններ: Զավթիչները ավերեցին Պուշկինո քաղաքի (նախկին Ցարսկոյե սելո գյուղի) անկրկնելի ճարտարապետական պալատ-թանգարանները, Միխայլովսկոյե գյուղի աշխարհահռչակ պուշկինյան դաստակերտը, որտեղ իր անմահ երկերն էր ստեղծել ռուս բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը, թալանեցին ու այրեցին ռուս մեծ գրող Լ. Ն. Տոլստոյի տուն-թանգարանը Յասնայա Պոլյանա գյուղում, մեծ կոմպոզիտոր Պ. Ի. Չայկովսկու տուն-թանգարանը Կլին քաղաքում և այլն:

Կիրառելով մասսայական բնաջնջման քաղաքականություն, հիտլերականները միաժամանակ Գերմանիա ստրկական աշխատանքի էին քշում երիտասարդությանը, իսկ տե-

դում մնացած բնակչության համար սահմանում օրական 15—16-ժամյա հարկադիր ծանր ֆիզիկական աշխատանք: Իսկ նրանք, ովքեր չէին ենթարկվում, գնդակահարվում էին տեղն ու տեղը: Ահա «Նոր կարգին» բնորոշ մի փաստաթուղթ՝ Բրյանսկի հիտլերյան զինվորական պարետի հրամանը, որը փակցված էր քաղաքի փողոցների պատերին:

«Ով ժամը վեցից հետո դուրս կգա փողոց—մահ (կապուտ):

Ով գլուխ չի տա գերմանական սպային կամ զինվորին—բանտ (ճամբար):

Ով ագիտացիա կտանի խորհրդային ավազակների (պարտիզանների) օգտին—մահ (կապուտ):

Օբերլեյտենանտ Շտրումպֆը կատակել չի սիրում:

Քաղաքի պարետ օբերլեյտենանտ

Շտրումպֆ»¹:

Նյսկում տեղի գետապոն մանկատնից 214 երեխաների գազախեղդ է անում հատուկ ավտոմեքենայում: Հիտլերականները, պարտիզաններին հետապնդելու պատրվակով, մասսայաբար հրդեհում են Պսկովի մարզի շատ գյուղեր: Տրեբշնիցի գյուղի բնակիչ Նինա Իվանովնա Միխայլովային հաջողվում է նոյեմբերի ցրտերին թոռների հետ անտառով, ճահիճների վրայով փախչել Կրասնոսկա գյուղը իր բարեկամի մոտ: Բայց շուտով հիտլերական հրձիգները ներխուժում են նաև այդ գյուղը, սկսում են հրդեհել տները, իսկ բնակիչներին փակում երկու մեծ մարագներում: Սարսափահար Նինան ֆաշիստ զինվորներին դիմելով աղաչում է շայրել իրենց տունը, որովհետև այնտեղ անօգնական երեխաներ կան: «Հիտլերականները հռհռում են: Նրանք ծիծաղում էին նաև այն ժամանակ, երբ Նինա Իվանովնան տնից դուրս էր հանում քնահարամ, ահաբեկված մանչուկներին ու աղջնակներին,—կարդում ենք այդ մասին «Պրավդա» թերթում տպագրված «Պսկովի կանայք» հոդվածում,—երբ խոսնալով մաքողջովին բոցավառվում է, նրանք երեխաներին իրենց գիրկն են վերցնում: Սա ֆաշիստների համար ինչ-որ նոր, անսովոր բան

¹ См. «Советские партизаны». Сборник статей, М., 1963, с. 230.

էր, ռուս երեխաների գրկէն դրանք... Բայց մի րոպե անց երեխաները շարտվում են մոլեգնող բոցերի մեջ: Նինան նետվում է նրանց փրկելու, բայց ուժգին հարվածը գետին է տապալում նրան...: Դրանից հետո հիտլերականները մարագում փակված բնակիչներից պահանջում են հայտնել պարտիզանների տեղը, խոստանալով ազատ արձակել նրանց. բայց ոչ ոք չի մատնում. 280 կրասնուխցիները զոհվում են հրդեհվող մարագներում²:

Այդպես էր ամենուր, որտեղ ոտք էր դնում ֆաշիստական բանակը. մասսայական զնդակահարություն, կախաղան, անմարդկային խոշտանգումներ, ավերածություն, տեղահանություն և աքսոր:

Ֆաշիստական զավթիչների բանակը կատարում էր հիտլերականների հրամանը, որտեղ ցինիկորեն ասված էր. «Մեզ բավական չէ պարզապես ջախջախել ռուսական բանակը և զավթել ինքնագրադը, Մոսկվան, Կովկասը: Մենք պետք է այդ երկիրը ջնջենք հողագնդի երեսից և ոչնչացնենք նրա ժողովրդին»³:

Բայց թշնամին չարաչար սխալվեց, նրան չհաջողվեց ծնկի բերել ռուս ժողովրդին, կոտրել նրա կամքը: Հիտլերյան զորքերի կողմից ժամանակավորապես զավթված երկրամասերում ժողովուրդը հակաֆաշիստական սլայքարի դուրս եկավ. մարտերի մեջ մտան բազմաթիվ պարտիզանական ջոկատներ ու միավորումներ, կազմակերպվեցին կուսակցական, կոմերիտական ընդհատակյա կազմակերպություններ: 1943 թ. ՌեՅՍԶ արևմտյան մարզերում գործում էին կուսակցության ընդհատակյա մարզկոմներ, բազկոմներ, շրջկոմներ, որոնց շարքերում ընդգրկված էին շուրջ 30000 կոմունիստներ, գործել են նաև 129 կոմերիտական ղեկավար օրգաններ:

1941 թ. ամռան—աշնանը Սմոլենսկի, Օրյոլի և Բրյանսկի երկրամասերում արդեն կազմավորվել ու պայքարում էին

² *Տե՛ս* «Правда», 9 сентября 1971 г.

³ В. Н. Андрианов, А. С. Князьков, Всенародная борьба с фашистскими захватчиками на временно оккупированной территории Советского Союза. М., 1984, с. 9—10.

բազմաթիվ պարտիզանական ջոկատներ: Հիտլերյան բանակը Մոսկվան զավթելու հաշվով աշնանը ամրացել էր Օրյոլյան հենակետում: Պարտիզանները, թշնամու թիկունքում՝ Բրյանսկի անտառներում, ժողովրդական պայքարի համար ստեղծեցին իրենց ուժեղ հենակետը: Բրյանսկի երկրամասը մըտնում էր Օրյոլի մարզի մեջ, ինչպես ընդհատակյա կազմակերպությունների, այնպես էլ պարտիզանական շարժման կուսակցական ղեկավարությունը իրականացնում էր ՀամԿ(Բ)Կ Օրյոլի մարզկոմը:

Պարտիզանական շարժումը Բրյանշչինայում անցավ չորս փուլով. եթե 1941 հուլիս-դեկտեմբերին եղավ նրա կազմավորման շրջանը, ապա Մոսկվայի տակ ֆաշիստական զորքերի ջախջախումից հետո սկսվեց պարտիզանական պայքարի մասսայական շրջանը: 1941 թ. դեկտեմբերից մինչև 1942 թ. ապրիլը պարտիզանները Բրյանշչինայում մի շարք խոշոր գործողություններ են կատարում. ջախջախում են թըշնամու կալազորներ, գրավում բնակավայրեր, դիվերսիոն խմբերը շարունակ հսկում են Բրյանսկ—Օրյոլ, Բրյանսկ—Գոմել, Բրյանսկ—Սուխինիչի, Իրյանսկ—Կիրով, Բրյանսկ—Նովոդորոդ—Սևերսկի, Օրյոլ—Կուրսկ երկաթուղային գծերը, խճուղային ձանապարհները:

1941—1942 թթ. ձմռանը պարտիզանների ջոկատներին արդեն հաջողվել էր Կլետնյանսկի, Դյատկովսկի, Ժուկովսկի, Բրյանսկի, Ժիրյատինսկի, Տրուբչևսկի, Բրասովսկի, Պոչեպսկի, Կամուրիչևսկի, Վիգոնիչսկի, Սևսկի, Սուզեմսկի, Նավլինսկի շրջանների 500 բնակավայրերից դուրս վճռել հիտլերականներին: Այդ բնակավայրերում ապրում էր 200 հազար բնակչություն, որն ամբողջովին անցնում է պարտիզանների հսկողության տակ. Բրյանսկի անծայրածիր անտառներում ստեղծվում է պարտիզանական հսկա երկրամաս՝ 260 կիլոմետր երկարությամբ և 40—50 կիլոմետր լայնությամբ: Այն Սմոլենսկից ընդգրկել էր Կլետնյանսկի, Ժուկովսկի, Դյատկովսկի անտառները, ապա ամբողջ հարավային զանգվածը, մինչև Ուկրաինայի հյուսիսային շրջանները: 1942 թ. սկզբին այնտեղ մարտնչում էին 100-ից ավելի պարտիզանական ջո-

կատներ, որոնք խմբավորված էին երկրամասի երեք շրջաններում՝ հարավային, արևմտյան և հյուսիսային: 1942 թ. ամռանը Բրյանսկի երկրամասի պարտիզանների մարտական ուժերը հասել էին մոտ 25 հազար մարդու, որոնցից մոտ 5 հազարը կոմունիստներ էին⁴: Պարտիզանների շարքերը շարունակ համալրվում էին:

Անդատագրված շրջաններում վերականգնվել էին կուսակցական-խորհրդային մարմինները, սկսել էին աշխատել արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կոլտնտեսությունները՝ ամուր տնտեսական բազա դառնալով բնակչության և պարտիզանների համար: Լույս էին տեսնում թերթեր, վերականգնվել էր փոստային կապը:

Երկրամասը ռադիոկապ ուներ «Մեծ երկրի» հետ, ուներ օդանավակայաններ, որտեղ խորհրդային օդաչուները մարտական թռիչքներ էին կատարում Դնեպրից այն կողմ՝ Բելոռուսիա և Կարպատներ, թշնամու մասին հետախուզական տվյալներ հաղորդում կարմիր բանակի հրամանատարությունն ու պարտիզաններին:

Երկու տարուց ավելի Բրյանշչինայի պարտիզանների այդ կանաչ միջնաբերդը, որի վրա փողփողում էր կարմիր դրոշը, դեպի իրեն էր ձգել խորհրդային հայրենասերների մարտնչալի մեծ ուժեր: Այդ երկրամասը եղել էր Օրյոլի, Կուրսկի, Սումիի, Սմոլենսկի, Նարկոտի, Չեռնիգովի և այլ մարզերի ու շրջանների պարտիզանական ջոկատների, միավորումների կազմավորման բազա: Այն թիկունքային բազա է եղել նաև Կովպակի, Ֆեոդորովի, Նաումովի, Սաբուրովի, Մելնիկովի, Պոգորելովի, Վորոնցովի, Բորովիկի և ուկրաինական այլ ռազմարշավող միավորումների համար: Այդ մասին խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Ֆեոդորովը հետևյալն է գրել. «Նրբ մենք հոգնած, ֆաշիստների կողմից գզգզված գալիս էինք Կլետնյանսկի շրջանը, այստեղ հանդիպում էինք եղբայրական օգնության: Կոլտնտեսականները, բանվորները մեզ տա-

⁴ Партизаны Брянщины. Сборник рассказов бывших партизан. т. 1, Изд. «Брянский рабочий». 1959, с. 4—5.

լիս էին հաց, միս, զգեստ: Մենք սրտագին հոգատարութիւնն էինք զգում մեր նկատմամբ: ... Բրյանսկի անտառներում մեծ աջակցութիւն ստանալով և ամրապնդվելով նոր ուժերով նետվում էինք թշնամու վրա»⁵:

Բրյանսկի պարտիզանական երկրամասի պարտիզանների պալքարի 3-րդ շրջանը եղավ 1942 թ. ապրիլից մինչև 1943 թ. մայիսը: Կարևոր ձեռնարկումներ են կատարվում պարտիզանական շարժման կենտրոնացված ղեկավարութան, ջոկատների մարտական գործողութիւնների կենտրոնացման ուղղութեամբ: Չորրորդ եզրափակիչ շրջանը եղավ մայիսի վերջից մինչև սեպտեմբերի կեսը, որը նշանավորվեց «ռելսային պատերազմով», ռուսաստանյան արևմտյան մարզերի ազատագրումով:

* * *

Ստալինգրադում կրած պարտութիւնից հետո գերմանացիները ուսանչ վերցնելու, պատերազմի ընթացքը նորից իրենց օգտին շրջելու նպատակով, 1943 թ. գարնանից վիթխարի քանակով զորք, տեխնիկա սկսեցին կենտրոնացնել Կուրսկ—Օրյոլ—Բելգորոդի ուղղութեամբ՝ խորհրդային զորքերի դեմ ամառային իրենց հարձակողական գործողութիւնների համար:

Իրենց թիկունքն ապահովելու նպատակով, մայիսի 20-ից մինչև հունիսի 20-ը գերմանացիները պատժիչ գործողութիւն կազմակերպեցին նաև Բրյանսկի մարզի և նրա անտառներում մարտնչող պարտիզաններին ոչնչացնելու համար: Նրանց դեմ նետեցին 45—50 հազար զինվոր ու սպա, մեծ քանակութեամբ տանկեր, հրետանի և ավիացիա: Այդ ամենախոշոր պատժիչ գործողութիւնն էր: Որպեսզի պարտիզաններին թույլ չտային դուրս պրծնելու իրենց բազաներից, բուկադայի ենթարկեցին հսկա անտառները, մեծացրին տեղի կաշաղորը, փակեցին բոլոր ճանապարհները, արահետները,

⁵ Նույն տեղում, էջ 5—6:

ստրատեգիական կարևոր կետերը: Դրեցին ուժեղ արգելափակոյցներ, ամրացրին Դեմնա գետի ափերին եղած պաշտպանական կառույցները:

Բրյանսկի անտառներում մարտնչում էին տասնյակ պարտիզանական միավորումներ: Հիտլերականները հետզհետե սեղմում էին բլոկադայի օղակը: Պարտիզաններին մեկուսացնելու համար անտառներին մոտիկ գյուղերի բնակիչներին արսորեցին, բնակավայրերը հողին հավասարեցրին: Նրանց ավիացիան անընդհատ ուժեղացնում էր պարտիզանական բազաները, առանձին օրեր ուժեղացնում էին մասնակցում էին մինչև 350 ինքնաթիռ, ամենուրեք տարածելով հրդեհ ու ավեր:

Չնայած Թշնամու գերազանց ուժերի ճնշմանը, ավերածություններին, պարտիզանները նյութական անասելի զորկանքների պայմաններում կռվում էին անձնագոյություն, պաշտպանում, օգնում էին նաև տեղի բնակչությանը: Մայիսի վերջին ծանրանում է պարտիզանների վիճակը, բայց նրանց օգնության են հասնում «Մեծ երկրից»: Խորհրդային օդաչուները օդից պարտիզաններին ռազմամթերք և պարեն են նետում: Կուսակցության Օրյոլի մարզկոմը հատուկ քննության է առնում ստեղծված իրադրությունը, ցուցումներ տալիս, մարզի պարտիզանական շարժման շտաբի հետ միասին փորձված սպաների մի մեծ խումբ ուղարկում Բրյանսկի անտառները՝ հրամանատարական օժանդակություն ցույց տալու մարտնչող ջոկատներին: Թշնամու մեծ ուժերին դիմադրելու և ջախջախելու նպատակով կազմակերպվում են բրիգադներ և ավելի մեծ կազմավորումներ, ստեղծվում է կենտրոնացված հրամանատարություն, միացյալ շտաբ, որոնք սերտ կապ էին պահպանում Բրյանսկի և Արևմտյան ռազմաճակատների զորքերի հրամանատարությունների հետ:

Պարտիզանների միացյալ շտաբը ցուցում է տալիս ճեղքել բլոկադան: Փրկվելու այլ միջոց չկար: Հուլիսի 1-ի գիշերը Վոլովնյա բնակավայրում կենտրոնացվում են պարտիզանների մեծ ուժեր: Ճեղքումը իրականացնում են Վորոշիլովի անվան ջոկատը (հրամանատար՝ Պ. Կատկով, կոմիսար՝

Ա. Կնյազև) և «Ջառողիներ» բրիգադը (հրամանատար՝ Գ. Տկաչենկո, կոմիսար՝ Ն. Կաստիրին): Գիշերվա կեսին սըրբնթաց գրոհող պարտիզանների հուժկու «ռուսից» և ավտոմատային մրրկալի կրակահերթերից թնդում է անտառը: Հարվածն այնքան շմեցուցիչ էր, որ հիտլերականները լուսաբացին, թողնելով ամեն ինչ, խուճապահար փախչում են: Ճեղքվածքի հատվածով դուրս են հորդում հազարավոր պարտիզաններ, որոնք ջախջախում են փախչող թշնամուն:

1943 թ. հուլիսի 5-ին սկսվում է Կուրսկի հայտնի ճակատամարտը: Հիտլերականները հարկադրված էին հանել Բրյանսկի պարտիզանական երկրամասի բլրկադան և իրենց զորամասերը փոխադրել ռազմաճակատ՝ կարմիր բանակի դեմ:

ԻնՖՍՆ-ի արևմտյան մարզերում, Բրյանսկի անտառներում մարտնչող պարտիզանները, որոնք սպառնալի բռնացք էին թշնամու «Կենտրոն» բանակախմբի թիկունքում, Կուրսկի ճակատամարտի ընթացքում և մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի կեսը, մասսայաբար անցնում են դիվերսիոն գործողությունների՝ «ռեյսային պատերազմի»: Թշնամու հազորակցության ուղիներին իրար հետևից հասցրած հարվածներով նրանք անգնահատելի օգնություն են ցույց տալիս հարձակվող կարմիր բանակին, որը, ջախջախելով թշնամուն, ազատագրում է Օրյոլը, Բելգորոդը, Կուրսկը և Բրյանշչինայի ողջ տարածքը, տապալում նրա ստոր պլանները:

Ի նշանավորումն այդ հաղթանակների ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի թույլտվությամբ 1943 թ. սեպտեմբերի 19-ին Օրյոլ քաղաքում Խորհրդային Միությունում առաջին անգամ անցկացվում է Բրյանսկի անտառներում մարտնչած ավելի քան 60 հազար պարտիզանների և ընդհատակայինների ներկայացուցիչների հաղթական շքերթ:

Հենց միայն պարտիզաններն ընդգրկված էին 27 բրիգադներում և 139 ջոկատներում: Նրանց շարքերում արդեն կային մոտ 8 հազար կոմունիստներ, ավելի քան 7 հազար կոմերիտականներ և 8364 կանայք-աղջիկներ: Պարտիզաններից 16 հազար հոգի պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մե-

ղալներով, իսկ 12-ն արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման:

Բրյանշչինայի պարտիզանները հերոսական մարտերում ոչնչացրել էին ֆաշիստական ավելի քան 100 հազար զինվոր ու սպա, նրանց գործակալների, խորտակել հազար գնացք, 7 զրահագնացք, ոչնչացրել 168 տանկ-տանկետակա, 58 զրահամեքենա, 120 օդանավ, մեծ քանակությամբ տարբեր տեսակի զենքեր, պայթեցրել 225 երկաթուղային ու խճուղային կամուրջ, երկաթուղագծեր, ջախջախել թշնամու շատ շտաբներ, կայազորներ և այլն⁶:

* * *

Ռուսաստանյան ֆեդերացիայի արևմտյան մարզերում ու Բրյանշչինայում պարտիզանական կազմավորումների շարքերում, ինտերնացիոնալ միասնությամբ ֆաշիստական զավթիչների դեմ մարտնչում էին խորհրդային եղբայրական ժողովուրդների բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, որոնց թվում՝ հարյուրավոր հայեր, շարքային մարտիկներ ու հրամանատարներ:

76 հայ պարտիզաններ կային Բրյանսկի անտառներում մարտնչած մայոր Ֆեոդոր Սեմյոնովիչ Գանչենկովի 1-ին Կլետնյան բրիգադում: 71 հայորդիներ են եղել Սմոլենսկի մարզի տարբեր ջոկատներում ու բրիգադներում: Մի խումբ հայ սպաներ հրամանատարական պաշտոններ են վարել Խինելյան, ապա Բրյանսկի անտառներում մարտնչած կապիտան Իլարիոն Անտոնովիչ Գուչենկովի ղեկավարած Վորոշիլովի անվան № 2 բրիգադում: Օրյոլի մարզում չեկիստներից կազմված Չերժինսկու անվան պարտիզանական ջոկատի հրամանատարն էր Արամայիս Անդրեյի Մեսրոբովը: Բրյանշչինայում պարտիզանական մի շարք ջոկատներում, բրիգադներում աշխատել են նաև մի շարք հայ բժիշկներ, բժշկասանիտարական ծառայության մարտիկներ:

⁶ *Ст"в Партизаны Брянщины, сборник документов и материалов*, изд. второе, Тула, 1970, с. 11—12.

1942 թ. նոյեմբերի վերջին պարտիզանական շարժման արևմտյան շտաբի հրամանով Կլետնյան անտառների հյուսիսային մասում գործող պարտիզանական ջոկատներից կազմակերպվում է երկու բրիգադ: Զինվորական միացյալ ջոկատը՝ 2-րդ Կլետնյան բրիգադ (հրամանատար՝ մայոր Կ. Վ. Ռոշչին, կոմիսար՝ Լեշչենսկի), Զապաևի անվան ջոկատը՝ 1-ին Կլետնյան բրիգադ (հրամանատար՝ մայոր Ֆ. Դանչենկով, կոմիսար՝ Գոդյուկով):

Այսպես կազմավորվեց 1-ին Կլետնյան պարտիզանական բրիգադը, որի շարքերում մարտական մեծ ուղի անցավ հայ պարտիզանների խումբը: Բրիգադում հայ պարտիզանների մարտական գործունեությանը ծանոթանալու, փաստաթղթեր և նյութեր ձեռք բերելու համար տողերիս հեղինակը 1967 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից գործուղվեց Կիև և աշխատեց Ուկրաինայի կոմկուսի ԿԿ-ի կուսարխիվում: Կիևում մենք հանդիպումներ ունեցանք Նաև գրեղապետ Դանչենկովի հետ: Նա կարևոր տեղեկություններ տրվեց հայ պարտիզանների մասին, գրեց և մեզ հանձնեց իր հուշերը: Բացի այդ, մենք կապվեցինք Լոխվիցայի Գ. Ս. Սկոպորոզայի անվան գավառագիտական թանգարանի հետ, նյութեր ստացանք Լոխվիցայի ճամբարից Կլետնյա փոխադրված հայկական լեգեոնի 3-րդ գումարտակի, նրա մարտիկների ապստամբության և պարտիզաններին միանալու վերաբերյալ: Ահա այդ նյութերի հիման վրա ստորև շարադրել և վեր ենք հանել 1-ին Կլետնյան պարտիզանական բրիգադում հայերի կատարած մարտական սխրագործությունները, որը կարևոր մի էջ է պարտիզանական շարժման պատմության մեջ:

Դանչենկովը կադրային փորձված հրամանատար էր: Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում հետախուզությանը, բրիգադում ուներ փորձված հետախուզների խումբ, որի ղեկավարն էր Օլգա Պետրովնա Կոզակովան: Վերջինս Կլետնյայում և շրջակա բնակավայրերում տեղի բնակիչներից հետախուզների և ընդհատակում գործողների լայն ցանց էր ստեղծել, որոնց մեջ քիչ չէին նաև կանայք ու երիտասարդ աղջիկներ: Արիասիրտ հետախուզներ և ընդհատակայիններ էին՝ Զինա Լոմա-

կինան, իրդա Իսայլենկովան, Ուլյանա Վոլոդինան, տղամարդկանցից՝ Սերգեյ Մաքսիմովը, Լեոնիդ Շեպետովը, Ալեքսեյ Բաբիչևը և ուրիշներ։ Նրանք քաղաքական-մասսայական աշխատանք էին տանում բնակիչների, ինչպես նաև ոստիկանների ու վրասովական զինվորների շրջաններում, ուշի ուշով հետախուզում, հետևում էին թշնամու կատարած յուրաքանչյուր քայլին և ձեռք բերած հետախուզական տվյալները Կոզակովայի միջոցով հասցնում բրիգադի հրամանատարին։

1943 թ. փետրվարի վերջին հիտլերականները Լոխվիցայից (Պոլտավայի մարզ) Բրյանսկի մարզ են բերում հայկական լեգեոնի 3-րդ գումարտակը, այն տեղավորում Կլետնյա և Ակուլիչի բնակավայրերում՝ Կլետնյա—Փուկովկա երկաթուղագիծը և կարևոր օբյեկտները պարտիզանների հարձակումներից պաշտպանելու նպատակով։ Հայ ռազմիկները, որոնք զգվանքով էին կրում գերմանական համալգեհտը, ատելությամբ էին լցված դեպի հիտլերականները։ Նրանք հրամար պահ էին որոնում ազատվելու գերությունից։ Դեռևս Լոխվիցայում նրանք հիմնադրել էին ընդհատակյա կազմակերպություն, որի լավագույն անդամներից տասնյակները գետապոյի կողմից գնդակահարվել էին։ Զոհվածներին փոխարինել էին նորերը, կենդանի մնացածները։

Կլետնյայում հայ ռազմիկների ընդհատակյա կազմակերպության կոմիտեն և նրա ղեկավարները, հենց սկզբից սկսում են տեղում հայրենասերների որոնել, որպեսզի նրանց միջոցով կապվեն պարտիզանների հետ։ Շուտով նրանք գտնում են ընդհատակում գործող հայրենասերների, որոնք կապված էին պարտիզանական բրիգադի հետ և նրանց միջոցով հայտնում իրենց ցանկությունը։ Նթե 1943 թ. փետրվարին բրիգադի հրամանատար Դանչենկովին արդեն հայտնի էր Կլետնյա ժամանած հայկական լեգեոնի 3-րդ գումարտակի մասին, ապա շուտով հետախույզ Օլգա Կոզակովան նրան զեկուցում է լեգեոնում գտնվող հայերի՝ պարտիզանների կողմն անցնելու ցանկությունը։ «Օլգան մարտի սկզբին հաղորդեց այն մասին,—գրում է Դանչենկովը,—որ գումարտակում հայերի մեջ կան կոմունիստներ, որոնք ստեղծել են ընդհատակ-

յա կազմակերպութիւն՝ նպատակ ունենալով անցնել պարտիզանների կողմը և միասին պայքարել գերմանական զավթիչների դեմ: Կլետնյայից ընդհատակայինները խնդրում են ցուցում և թույլտվութիւն տալ հայերի մեջ աշխատանք տանելու և ուղղակի անմիջական շփման մեջ մտնելու հայերի ընդհատակյա կազմակերպութեան ղեկավարների հետ:

Մենք այդպիսի իրավունք տվինք, որի մասին Օլգա Կոզակովան հաղորդեց Զինա Լոմակինային և հրահանգավորեց նրան, թե ինչ ուղղութեամբ պետք է աշխատանք տանել»⁷:

Մարտի 14-ին և 15-ին հետախույզներ Լոմակինան և Վոլոդինան տեսակցում են հայկական գումարտակի 4-րդ վաշտի ներկայացուցիչներ Սոկրատ Դալլաքյանի և Գրիգոր Աղասյանի հետ, երկար զրուցում, «Պրավդա» թերթի թարմ համար տալիս նրանց, որը մեծ ուրախութիւն է պատճառում հայրենիքից կտրված հայ ռազմիկներին:

Հայ ընկերները հետաքրքրվում են Կլետնյայի անտառներում գտնվող պարտիզաններով, խնդրում ծանոթացնել պարտիզանների ներկայացուցչի հետ: Հետախույզները խոստանում են, որովհետև լիովին ուսումնասիրել և վստահում էին հայերին: Մարտի 16-ին Պավլինկի գյուղի Իսայչիկովի բնակարան են գալիս Հայկական լեգեոնի 3-րդ գումարտակի ընդհատակյա կազմակերպութեան ղեկավարները՝ Հակոբ Վաղարշակի Չոբանյանը, Կորյուն Ռուբենի Թորոսյանը, Վարդգես Արամի Շահբաղյանը, Դալլաքյանն ու Աղասյանը և ծանոթանում այնտեղ եկած պարտիզանների կապավոր Մաքսիմովի հետ, պայմանավորվում բրիգադի հրամանատարութեան հետ տեղի ունենալիք առաջիկա հանդիպման, ապստամբութիւնն ու փախուստը կազմակերպելու մասին:

Մարտի 18-ի ցերեկը Չոբանյանը գաղտնի խորհրդակցում է գումարտակի ընդհատակյա ղեկավարների հետ: Խորհրդակցութիւնը որոշում է պարտիզանական բրիգադի հրամանատարութեան հետ հանդիպման ուղարկել միայն մեկ հո-

⁷ Партерхив Арм. филиала ИМЛ, ф. 4033, оп. 7, д. 452, л. 2.

գում՝ ընդհատակյա կոմիտեի ղեկավար Հակոբ Չոբանյանին՝ ու այդ մասին տեղյակ են պահում վաշտի հրամանատար, ընդհատակի անդամ Կանթարչյանին, քանի որ առանց նրա թույլտվության վաշտի սահմաններից չէր կարելի հեռանալ: Այդ օրը նրա կարգադրությամբ պահակներ են նշանակվում հատկապես ընդհատակայիններից, դա հնարավորություն է տալիս Չոբանյանին առանց արգելքների Մաքսիմովի հետ, նրա սահակով, խոտի մեջ թաքնված դուրս գալ Կլետնյայից: Երկու ժամ հետո սահակը կանգ է առնում Պավլինկի գյուղում: Խոտի տակից դուրս է գալիս Չոբանյանը: Նրանց անմիջապես շրջապատում է բրիգադից հանդիպման ուղարկված հեծյալների խումբը, որի մեջ էին Դանչենկովը և իր օգնականները:

«Պավլինկի գյուղը ժամանեցինք հս, կոմիտար Գադյուկովը և Կոզակովան,—հիշում է Դանչենկովը,—հանդիպեցինք ընկ. Հ. Վ. Չոբանյանի հետ: Այն մասին, որ Չոբանյանը իսկապես հայկական գումարտակի ընդհատակայինների ներկայացուցիչն էր, մենք չէինք կասկածում, դրա համար կարճ ողջագուրումներից հետո անմիջապես անցանք ապստամբության կազմակերպման, գումարտակը պարտիզանների կողմը անցնելու պլանի մշակման աշխատանքներին...

Ես խնդրեցի նրան ամեն ինչ անել այնպես, որպեսզի ապստամբությունը կազմակերպվեր մարտի 20-ի գիշերը: Նա համաձայնվեց... Մենք պայմանավորվեցինք ապստամբություն սկսելու ազդանշանի և Կլետնյայից ապստամբների դուրս գալու, պարտիզանների հետ հանդիպելու վայրի մա-

՝ 2. Վ. Չոբանյանը ծնվել է Ախալքալարում, 1911 թ.: ԽՍՀՄ անդամ է 1940 թ., 1931—1935 թթ. աշխատել է Ախալքալարում, որպես դպրոցի ղրեկտոր, ապա սովորել է Մոսկվայում Կրոսսիկայայի անվան «Կոմոսպիտանի» ինստիտուտում: 1939 թ. զորակոչվել է բանակ, մասնակցել Արևմտյան Ռուսիայի և Արևմտյան Բելոռուսիայի ազատագրմանը: Բանակից վերադառնալով սովորում է աստիճանատուրայում, պատրաստվում դիսերտացիայի պաշտպանության: Պատերազմի առաջին օրերին նա կամավոր մեկնում է ռազմաճակատ, նշանակվում 386-րդ հրաձգային դիվիզիայում, որպես հատուկ բաժնի լիազոր: Վիրավորվում է ոտքից և Սևաստոպոլում գերի ընկնում:

սին: Երբ բոլոր հարցերը որոշեցինք, մնաս բարով ասեցինք
և հեռացանք մեր տեղերը»⁹:

Զորանյանը վերադառնալով, անմիջապես հավաքում է
ընդհատակյա կոմիտեի անդամներին և ակտիվին, ղեկուցում
հանդիպման արդյունքների մասին, մանրամասն կանգ առ-
նում ապստամբության պլանի վրա: Աշխատանքի բաժանում
է կատարվում: Մի քանիսը պետք է 20-ի առավոտյան պայ-
մանավորված տեղում պարտիզաններից ականներ ստանա-
լին, մյուսները ականապատեին գերմանական շտաբը, եր-
կաթուղային կամուրջը, պարետատունը, փայտամշակման
գործարանը: Ընկերների մի ուրիշ խումբ պետք է ելույթի
պահին շարքից հաներ գերմանացի սպաներին, իսկ անհրա-
ժեշտ պարագայում մարտական գործողությունների դիմելով,
ապահովեր վաշտերի անցումը պարտիզանների կողմը:

Զորանյանը ընկերներին ղգուշացնում է զգոն և գաղտ-
նապահ լինել, որպեսզի թշնամին նախօրոք չիմանար իրենց
նախապատրաստությունների մասին: «Հաջողությունը մեզա-
նից է կախված, թե որքանով մենք ճշտությամբ կկարողա-
նանք կատարել ապստամբության պլանը»¹⁰: Նրանք ընդու-
նում են նաև ապստամբության գիշերվա պայմանական ան-
ցաբանը՝ «Արարատ» և «Արմենիա», որից հետո ոգեշնչված
հեռանում են իրենց ստորաբաժանումները: Ռազմիկները
անսովոր զգացումից վերածնվել էին, այն գիտակցումը, որ

Զորանյանը ռազմագերիների համբարներում և հայկական լեզեռնում
դառնում է ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարներից մեկը: 1943 թ.
մարտին մի խումբ ընդհատակայինների հետ միանում է Բրյանսկի ան-
տառներում մարտնչող 1-ին Կլետյան պարտիզանական բրիգադին և ակ-
տիվորեն մասնակցում ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղվող պայքա-
րին: Հուլիսին Զորանյանը վերադաս հրամանատարության առաջադրան-
քով թռչում է Մոսկվա՝ պարտիզանական շարժման շտաբի տրամադրու-
թյան տակ, հատուկ առաջադրանք կատարելու համար:

⁹ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной вой-
ны (1941—1945). Сборник документов и материалов. Ереван, 1975,
с. 664.

¹⁰ Տե՛ս Լոխվիցայի գավառագիտական թանգարանում պահվող Հ. Զո-
րանյանի նամակները:

մոտ է ազատագրումը ատելի թշնամուց, կրկնապատկում էր նրանց եռանդը:

Մարտի 20-ի առավոտյան ամեն ինչ ընթանում է ըստ պլանի: Բոլորն անհամբեր սպասում են մթնելուն: Բայց ահա կատարվում է ճակատագրական սխալ: 4-րդ վաշտի հրամանատար Կարո Կանթարչյանը և դասակի հրամանատար Արտյուշա Սարգսյանը, առանց ընդհատակյա կոմիտեի գիտության Դանչենկովի տեղակալին հանդիպելով խնդրում են ասպետամբուլյան օրը հետաձգել 21-ին, անցումը ավելի կազմակերպված կատարելու համար: Տեղակալը համաձայնվում է, իսկ այդ մասին միայն ժամը 5-ին են հայտնում Չորանյանին: Արտակարգ շփոթություն և կասկածանք է սողոսկում ամենքի հոգին:

«1943 թ. մարտի 21-ը անտանելի երկար թվաց,—գրում է Չորանյանը,—առավոտվանից անհամբերությամբ սպասում էինք նրա վերջանալուն, իսկ ըոպենները ժամեր էին թրվում...

Երեկոյան կողմ Կլետնյա է ժամանում գնացքը, սարսափ... Գերմանական ավտոմատավորների մի թմբողջ գումարտակ անմիջապես շրջապատեց Կլետնյան, գրավեցին բոլոր հիքերն ու մուտքերը, պահակներ դրին բոլոր կարևոր օբյեկտների վրա, սկսեցին պահակախմբեր շրջել:

Հենց որ մութն ընկավ, բոլոր ընկերներին հաղորդեցի հարմար վայրկյան գտնել խմբերով դուրս գալու համար և արագորեն շարժվել դեպի անտառը, չսպասել նշանակված ժամին, քանի որ մենք մատնված ենք, եթե անմիջապես չհեռանանք, բոլորս կկործանվենք»¹¹:

Եվ ահա ֆաշիստական շտաբից կանչում են վաշտի հրամանատար Կանթարչյանին: Բոլորի համար հասկանալի է դառնում, որ նրան կանչում են ձերբակալելու: Ընկերները Կանթարչյանին նախազգուշացնում են, բայց նա չի լսում: Շտաբ է կանչվում նաև Սարգսյանը: Գնացողներն այլևս չեն վերադառնում: «Կապավորը հետո շտաբից եկավ իմ հետե-

¹¹ Եռյժ տեղում:

վից,—հիշում է Չորանյանը,—ես դիմեցի ինձ շրջապատող
ընկերներին և առաջարկեցի դուրս գալ: Մենք, վերցնելով
հրացանները, փամփուշտները և մյուս պարագաները, շենքից
դուրս եկանք: Բայց անմիջապես դեպի Լենինսկի գյուղի կող-
մը շփնացինք, քանի որ այդ ուղղությամբ կենտրոնացված
էին ավտոմատավորները, այլ հակառակ ուղղությամբ: Մենք
խմբով մոտեցանք դզօտին, որտեղ գտնվում էր հաստոցավոր
գնդացիները: Գնդացորդները հայեր էին, անմիջապես միա-
ցան մեզ և միասին հեռացանք:

Գերմանացիները սկսեցին բոլոր կողմերից կրակել, մե-
րոնք նույնպես պատասխան կրակ բացեցին:

Ավելի հեռանալով, մոտեցանք Կլետնյայից ոչ հեռու հո-
սող գետին: Բոլոր ընկերները սառույցի վրայով հաջողու-
թյամբ անցան մյուս ափը: Միայն ես ընկա սառանցքի մեջ,
կրծքով նետվեցի սառույցի վրա, բայց դուրս գալ չկարողա-
ցա: Կրծքով կախված էի սառցաջրում և խնդրեցի, որ ոչ ոք
չմոտենա, վախենալով, որ սառույցը կկոտրվի և այն ժա-
մանակ անպայման կխնդրվեինք: Ուժերս հատնում էին, իսկ
ես ոչ մի կերպ չէի կարողանում դուրս ելնել: Ընկերներից
մեկը՝ Գուրգեն Հակոբյանը, համբերությունից դուրս գալով,
մոտեցավ ինձ, բռնեց ուսերիցս և հանեց ջրից: Բենիամին
Հեգուշյանը հանելով իր սպիտակեղենը ստիպեց ինձ փոխել
իմ վրայի թրջվածը: Փոխեցի նաև ոտնափաթաթանք: Ինձ
կարգի բերելով շարժվեցինք առաջ: Սկսեցին խփել պար-
տիզանական ականանհոտները: Դանշենկովը տեղեկանալով,
որ մեր ելույթը սկսվել էր նշանակած ժամանակից շուտ,
շտապել էր օգնության:

Մենք կրակե օղակում էինք. հետևից խփում էին գեր-
մանացիները, առջևից՝ պարտիզանները:

Մի քանի կիլոմետր անցնելով երկաթուղագծի ուղղու-
թյամբ մենք անցանք նրա մյուս կողմը: Մեր առջևում երևաց-
մի գյուղ, ծեծեցինք առաջին իսկ պատահած տան դուռը:
Պարզվեց, որ գյուղը ունի ոստիկանների մեծ ջոկատ, որը
տագնապի վրա դուրս էր եկել հսկելու գյուղը և շրջակայքը:
Մենք ոթոշեցինք գնալ ոստիկանների մոտ, մեղադրել նրանց

անգործունյա լինելը պարտիզանների դեմ պայքարում: Այդպես էլ արինք: Մեր ընկերներից մեկը՝ Վարադգատ Օդ-նեցյանը, գնաց կամրջի կողմը և հավաքվածներից պահան-ջեց ցույց տալ, որտեղ են գտնվում պարտիզանները, մենք իբր թե փնտրում ենք նրանց ոչնչացնելու համար: Ուստի կան-ները շփոթված պատասխանեցին, որ իրենք չգիտեն: Այդ ժամանակ մենք պահանջեցինք մեզ տալ մեկ ուղեցույց ու-ստիկանի: Մի երկու ժամ գնալուց հետո ուղեցույց ուստիկանը հանկարծ բղավեց.

— Պառկե՛լ, առջևում պարտիզաններ են: Նրա սպասա-ծին հակառակ ավելի արագորեն առաջ նետվեցինք և պար-տիզան պահակների գիշերվա «անցաբան»-ի պահանջին մենք խմբովին պատասխանեցինք՝ «Արարատ» և ակնթարթաբար խառնվեցինք նրանց»¹²:

Անցումը նույն գիշերը կատարվում է նաև Ակուլիչում: Այն ղեկավարում են Կորյուն Թորոսյանը, Վարդգես Շահ-բազյանը, Վաղարշակ Գևորգյանը, Վիկտոր Մանուկարյանը և մյուսները: Նրանք նկատում են, որ գերմանացի ավտո-մատավորները մոտենալով գյուղին սկսում են շրջապատել բարակները: Թորոսյանն անմիջապես հրամայում է ընկեր-ներին, որ խմբերով կամ առանձին-առանձին հեռանան դեպի անտառը: Սկսվում է մարտ մթության մեջ. գերմանացիները փորձում են Թորոսյանին կենդանի բռնել, բայց նա իր ավ-տոմատով սպանում է սպային ու երկու զինվորներին և զուրս պրծնում նրանց ճանկերից: Ամբողջ 21-ի՝ լույս 22-ի գիշերը հրաձգությունը շարունակվում է, առավոտյան միայն գերմանացիներին հաջողվում է ճնշել ապստամբությունը ճամբարում:

Այդ գիշեր հայկական գումարտակից, մարտեր մղելով, կարողանում են 1-ին Կլետնյան պարտիզանական բրիգադին միանալ ընդամենը 76 հոգի, որոնցից մոտ 50 հոգի Ակուլիչի գյուղի վաշտից: Ապստամբության գիշերը շատ զոհեր և ծա-նրը վիրավորներ են լինում: Ոմանք, անելանելի վիճակի մեջ

¹² Նույն տեղում:

ընկնելով, ինքնասպանությամբ վերջ են տալիս իրենց կյանքին, որպեսզի չընկնեն գեստապոյի ձեռքը, իսկ բանտարկված Կանթարչյանը և Սարգսյանը, որոնք, անկասկած, խորհրդային հայրենասերներ էին, իրենց կատարած սխալի համար կյանքով հատուցեցին: Հիտլերականները նրանց դաժանային խոշտանգումների ենթարկելուց հետո գնդակահարում են:

Այսպիսով, հայկական լեգեոնի 3-րդ գումարտակը դադարում է գոյութիւն ունենալուց: Հիտլերականները կենդանի մնացածներին զինաթափելով բշտում են տուգանային ճամբար և ապա Ֆրանսիա: Կլետնյայում ձերբակալվում և գնդակահարվում են նաև բրիգադի հետ կապված տեղացի հետախույզ-ընդհատակայիններից Զինա Լոմակինան, Ուլյանա Վոլոդինան, Բարիշևան, Իսայչիկովը, Տիմոշենկոն և ուրիշներ:

Բրիգադի հրամանատար Դանչենկովը մարտի 22-ի երկրորդ կեսին շարքի առջև հանդիսավոր կերպով ողջունում է հայերին ազատագրվելու և պարտիզաններին միանալու համար: Այնուհետև նրանց դասավորում է բոլոր վաշտերում այնպես, որ շուտ կարողանան տիրապետել պարտիզանական տակտիկային: Հայ պարտիզանները մասնակցում են բրիգադի՝ մարտ ամսից մինչև սեպտեմբեր կատարած բոլոր մարտական գործողություններին:

«Ինչպես ընդհատակյա աշխատանքների շրջանում, այնպես էլ բրիգադում, հայերի ոգին էր Չոբանյանը,—գրում է Դանչենկովը,—նա շատ լավ կազմակերպիչ էր, համարձակ և վճռական պարտիզան: Նա հայ պարտիզանների շրջանում տարվող քաղաքական աշխատանքներում իմ օգնականն էր»¹³:

Մարտերի ընթացքում արտակարգ համարձակութիւն և խիզախութիւն են ցուցաբերում Կորյուն Թորոսյանը, Վարդգես Շահբաղյանը, Սոկրատ Դալլաքյանը, Գրիգոր Աղասյանը, Վիկտոր Մանուկյանը, Վարադգատ Օզնեցյանը և ուրիշ-

¹³ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 305, գ. 3, թ. 3:

ներ, որոնք աստիճանաբար հրամանատարական պաշտոններ են ստանում: Վաշտի հրամանատարներ են նշանակվում Թորոսյանը, Մանուշարյանը, Դալլաքյանը, Գեորգյանը, Շահբաղյանը, իսկ Գուրգեն Նիկոյանը, Արտուշ Գրիգորյանը, Սերգեյ Տիրացյանը՝ դասակի հրամանատարներ: 1943 թ. բրիգադը դառնում է մեծ միավորում: Նա բազմաթիվ մարտերում ոչնչացնում է թշնամու հազարավոր զինվորներ ու սպաներ, մեծ քանակությամբ տեխնիկա: «Դրանցում քիչ չէր նաև հայերի ծառայությունը,—ասում է Դանչենկովը,—բրիգադի ունեցած 24 վաշտերից 5-ը գլխավորում էին հայ հրամանատարները:

Հայերն իրենց ստորաբաժանումների կազմում մասնակցեցին բնակավայրերում գերմանական կայազորների ջախջախմանը, մարտեր էին մղում պատժիչների դեմ, ականապատում երկաթուղագծերը, խորտակում թշնամու գնացքները, պայթեցնում ավտոմեքենաները, կազմակերպում դաշնակցական ունիացնում կապը: Նրանց մարտական գործողությունները հագեցված էին հերոսություններով, որոնք երևան էին գալիս ամեն օր»¹⁴:

Անդրադառնալով մարտական մի քանի էպիզոդների: Բրիգադը գարնանը ուժեղ կռիվներ է մղում հիտլերականների դեմ, երկաթուղագծերի և խճուղային ճանապարհների վրա զիվերսիաներ է կատարում, ջախջախում կայազորները: 1943 թ. մարտի վերջին բրիգադը փորձում է պայթեցնել Ժուկովկա կայարանի շրջանում Ալտմա գետի վրա գտնվող Բրյանսկ—Ռոսլավլ երկաթուղագծի կամուրջը, բայց չի հաջողվում, որովհետև վրա է հասնում դրահագնացքը և պատժիչների մեծ զորամաս, որոնք սկսում են կրակակոխ հետապնդել պարտիզաններին: Օրվա ընթացքում տեղի են ունենում մի քանի գրոհներ ու հակագրոհներ, հակառակորդը տասնյակներով կորուստներ է ունենում, մոլթը վրա հասնելով բրիգադը անվնաս քաշվում է Բելիդենսկ անտառը՝ դուրս պրծնելով շրջապատումից:

¹⁴ Նույն տեղում:

Ապրիլի 12—16-ը մոտ մեկ շաբաթվա ընթացքում բրիգադի երկու գումարտակներ՝ Ռոմանովի և Յաշինի հրամանատարութեամբ, որոնց մեջ էին նաև նորեկ հայերից շատերը, թշնամուց մաքրում են 5 գյուղ՝ Պավլինկի, Բերլեցե, Վվոզա, Դորոդցե և Լուտնա, ջախջախում նրանց ոստիկանական ու գերմանական կայազորները, որոնք պատժիչների գործողութեան ընթացքում փակում էին դեպի հարավ՝ Կլետնյայի անտառ տանող ուղին:

Այդ բնակավայրերից և հատկապես Վվոզա գյուղից գերմանացիներին վռնդելիս առանձնապես խիզախութեան, համարձակութեան և անձնազոհութեան օրինակ է հանդես բերում Անատոլի Զենկովի վաշտից Վարազդատ Օզնեցյանը:

Անատոլի Զենկովի վաշտի հարձակման ուղղութեամբ գերմանացիները հրացանային և գնդացրային ուժեղ կրակ են բացում: Չնայած դրան վաշտը ձգտում է կատարել հրամանը՝ գերմանացիներին դուրս վռնդել բնակավայրից: Անատոլին մարտում ծանր վիրավորվում է: Գերմանացիները ուժեղացնում են կրակը: Վարազդատ Օզնեցյանը նկատելով, որ վաշտի հրամանատարը վտանգի մեջ է, սողալով մոտենում է նրան և, գոտիով կապելով, սկսում է մարտի դաշտից դուրս քաշել: Բայց շուտով ինքն էլ է վիրավորվում: Օզնեցյանը վիրավոր վիճակում անգամ չի թողնում իր հրամանատարին: Փոթորկալի կրակի տակ նա ավելի քան 500 մետր քարշ է տալիս Անատոլիին՝ մինչև լրիվ ուժասպառ լինելը: Օզնութեան հասած պարտիզանները պատգարակով նրանց հասցնում են պարտիզանական ճամբար: Այսպես, իր սեփական կյանքը վտանգելով, Վարազդատ Օզնեցյանը անխուսափելի մահից ազատում է հրամանատարին: «Մարտից հետո,— գրում է Դանչենկովը,— մենք այդ կապակցութեամբ բրիգադը կանգնեցրինք: Հանրագումարի բերելով մարտի արդյունքները, Օզնեցյանի օրինակով ցույց տվեցինք, թե մարտում ինչպես պետք է միմյանց օգնել: Օզնեցյանի ինքնազոհու-

թյունը դարձավ պարտիզանների անձնական դաստիարակության օրինակ»¹⁵;

Ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբին բրիգադը անցնում է դիվերսիոն գործողությունների: Գործի են դրվում տասնյակ դիվերսիոն խմբեր: Խմբակներից մեկը, որի ղեկավարն էր Բրյանսկի մարզի բնակիչ Տիտովը, լավ գիտեր տեղանքը: Նրա խմբում էին հայերից Դալլաբջանը, Աղասյանը, Դանիելյանը: Նրանք առաջին անգամ էին մասնակցում դիվերսիոն գործողություններին և ուրախ էին վստահություն համար: Խումբը դուրս գալով Բոչորովսկի անտառից պետք է հասներ Ուզկոյե-Սեշա կայարանով անցնող երկաթգծին, ականապատեր այն: Զգուշությամբ անցնելով 20 կիլոմետր դժվարին ճանապարհներով, թշնամու մի շարք կայազորների մոտով, Սերգեևկա գյուղի մոտ խումբը անակնկալ հանդիպում է գերմանական դարանի: Տիտովը անմիջապես հետ է վերադարձնում ընկերներին անտառ: Այնտեղ մի ամբողջ օր մնալուց հետո նորից շարունակում են իրենց երթը: Բայց այս անգամ ուրիշ ճանապարհով: Կտրելով Սմոլենսկ-Բրյանսկ ավտոխճուղին, ուղղվում են դեպի երկաթուղագիծը: Գծից որոշ հեռավորության վրա թաքնվելով անտառում, նրանք մանրամասն ուսումնասիրում են շրջապատը և երկաթգծի պահպանության համակարգը: Գերմանացիները յուրաքանչյուր 300—500 մետրի վրա պահակներ էին կարգել:

Պարտիզանների խումբը բաժանվում է երկու մասի: Տիտովը և Դալլաբջանը պետք է ականապատեին գիծը, իսկ Աղասյանը և Դանիելյանը 25 մետր հեռավորությունից պաշտպանեին նրանց: Հենց որ հիտլերական պահակը մի փոքր հեռանում է, Տիտովն ու Դալլաբջանը ականապատում են երկաթգիծը և ավտոխճուղին, որտեղ համեմատաբար ավելի թույլ էր հսկողությունը: Մի քանի կիլոմետր հեռանալուց հետո նրանք լսում են ուժեղ պայթյուններ ու կրակոցներ: Պարզ էր, ականները կատարել էին իրենց գործը երկա-

¹⁵ Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Сборник документов и материалов, Е., 1975, с. 667.

թուղում և խճուղու վրա: Բրիգադի մարտական գործողությունների մատչանում այդ մասին հետևյալն է արձանագրված.

«1943 թ. ապրիլի 30-ին ականապատվել է Ուզկոյն-Պրի-գորե երկաթուղագիծը: Պայթեցված է Բրյանսկից գնացող էշելոնը, 27 վագոն ռադմախնժեներական գույք և 8 վագոն կենդանի ուժեր... Մայիսի 2-ին խճուղու ճանապարհին պայթեցվեց մթերքներով բարձված երկու ավտոմեքենա, սպանված է 3 գերմանացի:

Այսպես հաջողությամբ կատարվեց հայերի խմբի առջև դրված մարտական խնդիրը,—հիշում է Դանչենկովը,—ես և կոմիսարը ողջունեցինք քաջերին...»¹⁶:

Մայիսի 5—6-ին կարևոր գործողություն է կատարվում նաև Պեկլինո գյուղի և Կրասնի կայարանի միջև գտնվող կամուրջը պայթեցնելու ժամանակ: Մայիսի սկզբից Բրյանշչինայի բոլոր ճանապարհները, բացի խճուղիներից, անանցանելի էին, դժվար էր շարժվել: Պարտիզանական հրամանատարությունը, հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, թշնամու շարժումը մի քանի օրով կասեցնելու համար առաջին գումարտակին և նրա պայթեցնողների վաշտին առաջադրանք է տալիս պայթեցնել կամուրջը, որը գտնվում էր գերմանացիների խիստ հսկողության տակ:

Գործողություններում հետզհետե մեծանում էր հայ ռազմիկների թիվը: «Պեկլինո գյուղի գործողությանը,—նշում է Դանչենկովը,—հայերից մասնակցեցին Ս. Դալլաքյանը, Կ. Թորոսյանը, Գ. Աղասյանը, Գ. Հակոբյանը, Բ. Գուգուշյանը, Ա. Գրիգորյանը, Կ. Դանիելյանը, Մ. Գևորգյանը, Ն. Իսկանդարյանը, Վ. Օղնեցյանը և ուրիշներ: Մայիսի 6-ին, գիշերվա ուղիղ ժամը 1-ին, գրոհեցինք կամրջի վրա: Գերմանացիները ուժեղ դիմադրություն ցույց տվին: Նրանք կրակ էին բացում 4 դզոտներից, կարիք եղավ շրջանցել յուրաքանչյուր դզոտը: Մարտը երկարեց, բայց գտնվեցին խիզախներ, որոնք սողնաող մոտենալով դզոտներին դրանց վրա նռնակներ նետեցին, կամուրջը գրավվեց...

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 669:

Այժմ պայթեցնողների գործելու ժամանակը եկավ, կամուրջը պայթեցվեց: Հարեան կայագործներից գերմանացիներին շտապեցին օգնության հասնել, բայց նրաց սպասում էին մեր կողմից դրված դարանները...

Այդ գործողության ժամանակ մենք կորցրեցինք 17 սպանված և վիրավոր, այդ թվում սպանվեց Անդրանիկ Գրիգորյանը: Գրիգորյանին մարտի դաշտից դուրս բերելով թաղեցինք Բոշարա գյուղի պարտիզանների եղբայրական գերեզմանում»¹⁷:

Պարտիզանները հաղթանակով դուրս եկան շրջափակումից: Այն բարձր գնահատության արժանացավ խորհրդային զինված ուժերի հրամանատարության և պարտիզանական շարժման կենտրոնական շտաբի կողմից, նշվեց որպես եղբայրական օգնություն կարմիր բանակին՝ Կուրսկի ճակատամարտի օրերին:

Պարտիզանական բրիգադներն ու ջոկատները՝ հյուծված ու տանջված, բայց ամուր օգով շարունակեցին ակտիվ դիվերսիոն գործողությունները: Ծանր մարտեր, նյութական զրկանքներ, տոկաց նաև Դանշենկովի 1-ին Կլետնյան բրիգադը և նրա շարքերում գտնվող հայ պարտիզանները: Բրիգադը հմտորեն պոկվելով թշնամու կատաղի հետապնդումներից, վերադառնալով Բոշորովսկի անտառի իր բազան, հանդիպում է հիտլերական հեծանվային մի ստորաբաժանման և ոչնչացնում մինչև վերջին մարդը:

Այստեղ բրիգադի պարտիզանները կանոնավորում են իրենց ուժերը: «Մեծ երկրից» սննդամթերք են ստանում, վերականգնվում է փոստային կապը, պարտիզանները օգնում են բնակիչներին բերքահավաքի աշխատանքներում, բրիգադում ակտիվանում են հասարակական-քաղաքական աշխատանքները: Հ. Զոբանյանը հիշելով իրենց ապրած ծանր օրերը, գրել է. «Նրեք շաբաթ տեղափոխվեցին մարտերի ընթացքում մենք հացի երես չէինք տեսել, սնվել էինք միայն նբանով, ինչ պատահմամբ ձեռք էինք բերել... Սակայն շուտով մեր հնա-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 669—670:

րամիտ տնտեսավարները հաջողությամբ լուծեցին «Հացի պրոբլեմը»...

Մինչև 1943 թ. ամռանը նամակագրությունը կրել է սահմանափակ բնույթ... այն դարձավ ավելի կանոնավոր, կրեց մասսայական բնույթ: Նամակագրական կապեր հաստատվեցին նաև Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և այլ երկրամասերի հետ, որտեղ ապրում էին բրիգադում մարտունշող 76 հայերի հարազատները»¹⁸:

Հուլիսին բրիգադը մասսայաբար անցնում է ռելսային պատերազմի՝ դիվերսիաներ է կատարում նահանջող թշնամու թիկունքում՝ Ռոսլավլ—Կրիչև, Ռոսլավլ—Բրյանսկ երկաթուղային գծերում և խճուղիներում, պայթեցնում գնացքներ, ավտոմեքենաներ: Այդ գործողություններից էր հուլիսի 8-ի գիշերը Լյուբեստովո—Պրիգորեի երկաթգծի պայթեցումը, որն իրագործում է պայթեցնողների վեցյակը՝ Գոգուկին, Բլոխին, Դալլաքյան, Աղասյան, Նիկիտին և Գուրով: Խորտակվում է Բրյանսկ մեկնող 35 վագոններից բաղկացած գնացքը: Ականի պայթյունից ջախջախվում է շոգեբարշը: Ցիստեռնների բախումից հրդեհ է բռնկվում: Այրվում է 600 տոննա վառելանյութ և 100 տոննա մեքենայական յուղ, ոչնչանում է գնացքը ուղեկցող անձնակազմը և 200 մետր երկաթուղագիծ:

Խումբը անվնաս վերադառնում է բրիգադ: Այդ գործողության մասին Դանչենկովը ղեկուցում է պարտիզանական շարժման շտաբի պետին՝ Դ. Պոպովին, որը գոհունակությամբ շնորհակալություն է հայտնում¹⁹:

Սպառվել էր բրիգադի զինամթերքը: Դժվարանում է պայթուցիկ նյութերի ձեռք բերումը: Հրամանատարությունը խիստ մտահոգվելով, միջոցներ է փնտրում: Այդ օրերին լուրեր են հասնում, որ մեր զորքերի ժամանակավոր նահանջի շրջանում, Կլետնյան անտառից այն կողմ թաղվել են շատ ռազմամթերք և ականներ: Հրամանատարությունը որո-

¹⁸ 2. Չոբանյան, Մեր բրիգադի պարտիզանները, Թբիլիսի, 1984, էջ 69:

¹⁹ Տե՛ս ՆՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 305, գ. 5, թ. 6—7:

շում է գտնել և օգտագործել այդ ռազմամթերքը, բայց տարածքը գտնվում էր թշնամու ձեռքին: Այդ գործը հանձնարարվում է վաշտի հրամանատար Վարդգես Շահբաղյանին:

Յոթ տանջալի օր ու գիշեր է տևում Շահբաղյանի և նրա ընկերների գաղտնի ճանապարհորդությունը: Գյուղերից մեկում նրանք գտնում են թաղված զինամթերքի տեղն իմացող կոլտնտեսականի: Նրա հետ միասին գիշերը զգուշությամբ փորելով հանում են մեծ քանակությամբ ականներ և այլ զինամթերք, որը բարձելով ձիերի վրա, ճամփա են ընկնում: Յերեկները պահվելով ճահճուտներում, անտառների անանջանելի մացառներում, իսկ գիշերները անցնելով գերմանական բաղամթիվ կայազորների կողքով, 7-րդ օրվա լուսաբացին թանկագին բեռը հասցնում են բրիգադ:

Այսպես, Շահբաղյանը և մյուս հայ մարտիկները իրենց անձնագոհ, խիզախ գործերով բրիգադում նվաճեցին արժանի սեր ու հեղինակություն:

Ապահովվելով անհրաժեշտ ռազմամթերքով, սեպտեմբերի 1-ի գիշերը բրիգադը իր բոլոր ստորաբաժանումներով հարձակվում և ջախջախում է Ռոսլավլի շրջանի ժարինո գյուղի գերմանական խոշոր կայազորը: Մարտը ղեկավարում է բրիգադի հրամանատար Դանչենկովը: Այդ գյուղում էին գտնվում գերմանական մեծ ավտոշարասյուն, ավտոմեքենաների վերանորոգման արհեստանոցը, որոնք սպասարկում էին գերմանական արևելյան 4-րդ բանակի միավորումներին և ղորամասերին: Կայազորը ուներ 600 զինվոր ու սպա, 250 ավտոմեքենա: Ոչնչացվում, ջախջախվում են բոլոր մեքենաները, պայթեցվում ավտովերանորոգման արհեստանոցը և պահեստները:

Կատաղի դիմադրություն է ցույց տալիս կայազորի շտաբի անձնակազմը: Տեղավորված լինելով միջնակարգ դպրոցի շենքում, նրա նկուղից ֆաշիստական զնդացրորդը տեղատարափ կրակով թույլ չի տալիս պարտիզաններին մոտենալ շենքին: Այդ նկատելով, պայթեցնողների վաշտի հրամանատարի տեղակալ Սոկրատ Դալլաբյանը, արհամարհելով մա-

հը, սողեսող մոտենալով կրակակետին, նռնակային դիպուկ հարվածով լռեցնում է գնդացիրը: Դրանից հետո լեյտենանտ Դիմիտրի Շուտովի հրամանատարությամբ շտաբի շենք է մտնում պարտիզանների դասակը, գրավում հարուստ ավար, այդ թվում արժեքավոր հետախուզական փաստաթղթեր: Գիշերային մարտը ավարտվում է փայլուն հաջողությամբ:

Ժարինոյի գործողությանը մասնակցած բոլոր 6 վաշտերի հրամանատարները հայեր էին: Բրիգադը մի բանի օրում ոչնչացնում է շրջակայքի թշնամու կայազորները, խմբերով գերի են հանձնվում նաև ոստիկանները:

Սեպտեմբերի երկրորդ կեսին բրիգադի գրաված վայրերում սկսում են երևալ 50-րդ բանակի հարվածների տակ նահանջող հակառակորդի զորամասեր: Թիկունքից նրանց ջախջախիչ հարվածներ են հասցնում նաև պարտիզանները: Հիտլերականները, թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ, զենք, զինամթերք, փախչում են: Շուտով տեղի է ունենում պարտիզանների և խորհրդային 50-րդ բանակի զորքերի հանդիպումը: 50-րդ բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Գ. Լ. Բուդինը գնդապետ Դանչենկովին հանձնարարում է վերջին մարտական խնդիրը՝ պարտիզանների բրիգադով անցնել թշնամու թիկունքը, օգնել բանակի զորամասին և միասին, Վորոնիցա գետի վրա, երկկողմանի հարվածներով, ջախջախել թշնամուն: Այդպես էլ արվում է: Թշնամին 50—60 կիլոմետր քշվում է դեպի արևմուտք:

Դրանով ավարտվում է 1-ին Կլետնյան պարտիզանական բրիգադի մարտական գործունեությունը:

Բրիգադը մարտական գործողությունների ամբողջ ընթացքում ոչնչացրել է թշնամու 33530 զինվոր ու սպա, խորտակել 125 էջելոն, պայթեցրել 532 ավտոմեքենա, 22 ինքնաթիռ, 31 երկաթուղային և խճուղային կամուրջ, 30 կիլոմետր երկաթուղագիծ, 44 պահեստ, ջախջախել 27 գերմանական կայազոր, ոչնչացրել 35 մոտոցիկլ, 233 հեծանիվ և այլն²⁰:

²⁰ Տե՛ս ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 305, գ. 5, թ. 8:

Դրա մեջ իրենց արժանի բաժինն ունենին նաև հայ պարտիզանները:

Բրիգադի հրամանատար Դանչենկովը, բարձր գնահատելով հայ պարտիզաններին և հրամանատարներին, գրել է. «Հայերը հանդես բերեցին արտակարգ միաձուլություն, իրար նկատմամբ հավատարմություն, խիզախություն և հնարամտություն: Յուրաքանչյուրը պատրաստ էր միշտ օգնության հասնել մյուսին: Մեր հին պարտիզանները հայերին սիրեցին եղբայրական սիրով որպես իսկական զինակիցներ:

Ժարինոյի մարտերում հատկապես աչքի ընկան Կ. Թորոսյանը, Վ. Շահբազյանը, Գ. Աղասյանը, Ս. Դավաթյանը, Ա. Չոբանյանը, Գ. Հակոբյանը, Վ. Պողոսյանը, Ա. Գևորգյանը, Ա. Դավթյանը, Ա. Աբրահամյանը, Բ. Գուգուշյանը, Վ. Օղնեցյանը, Գ. Ալավերդյանը և շատ ուրիշներ...

Բրիգադի 25 վաշտերից վեց վաշտի հրամանատարները կամ հրամանատարի տեղակալները հայեր էին:

Թշնամու թիկունքում պետք է հատուկ ծառայություն և վաստակ ունենալ, որպեսզի պարտիզանները նրան իրենց հրամանատար ընդունեն: Այդպիսի ծառայություն և վրաստահություն ունենին մեր կողմից վաշտի հրամանատար նշանակված հայերը...»²¹:

Կլետնյան բրիգադից բացի Բրյանսկի և Օրյոլի մարզերում շատ հայեր են մարտնչել նաև մյուս միավորումներում ու ջոկատներում: Օրյոլի մարզի Նավլյայի շրջանում էր գործել նաև Ջերժինսկու անվան չեկիստների ջոկատը, որի հրամանատարն էր կապիտան Արամայիս Անդրեյի Մեսրոբովը:

Մեսրոբովը պետական անվտանգության կոմիսարիատի Օրյոլի մարզի Կարաչևի շրջանի բաժնի պետն էր: Օկուպացիայից հետո Մեսրոբովի գլխավորությամբ 1942 թ. մարտին չեկիստների մի խումբ պարաշյուտով վայրէջք է կատարում թշնամու թիկունքում՝ Դյատկովի շրջանում դիվերսիոն գործողությունների և հետախուզական աշխատանքների առաջադրանքով: Խումբը, ուղեցույցներ վերցնելով բնակիչներից,

²¹ *Տե՛ս* Советская Армения. Сборник документов и материалов, 1941—1945, с. 670—671.

անտառային արահետներով մարզի խորքն է թափանցում ավելի քան 100 կիլոմետր: Խմբի անդամները բնակչության շրջանում ակտիվ ագիտացիոն աշխատանք են տանում, միաժամանակ նոր մարդկանցով համալրում իրենց շարքերը: Նավլինսկի շրջանում խումբը վերակազմվում է Ջերժինսկու անվան ջոկատի, կոմիսար է նշանակվում Նոսովը: Ջոկատի աշխատանքներում ընդգրկվում են նաև տեղացի երիտասարդ շատ աղջիկներ: Նրանք Օրյոլ և Կարաչև քաղաքներում կապեր են հաստատում ընդհատակյա խմբերի միջև, հետախուզական տվյալներ ձեռք բերում, որոնք ջոկատի հրամանատարի միջոցով հասցվում են բանակի վերադաս հրամանատարությանը:

Մեսրոբովի հրամանատարությունում ջոկատի խմբերը 1942 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին դիվերսիաներ են կատարում Կարաչև—Օրյոլ—Բրյանսկ երկաթուղագծերում և խճուղային հաղորդակցության ռդիներում: Պարտիզանները խորտակում են գնացքներ, պայթեցնում կամուրջներ, երկաթուղագծեր, կաբելի գծեր, ավտոմեքենաներ, ոչնչացնում թշնամու կենդանի ուժեր²²:

Այդ ամբողջ շրջանում չեկիստների ջոկատը, կապ պահպանելով նաև ընդհատակում գործող հակաֆաշիստական խմբերի հետ, օգնել է նրանց: Բայց ահա Կարաչև քաղաքի 20 երիտասարդներից բաղկացած խմբերից մեկը տապալվում է: Այդ կապակցությամբ ջոկատի հրամանատար Մեսրոբովը, վերադաս հրամանատարությանը ներկայացրած տեղեկագրում, բացահայտելով տապալման պատճառները և իր կողմից ձեռնարկված միջոցառումները, դրսևորել է կոնսպիրատիվ աշխատանքի մեծ հմտություն:

«Ըստ էության հակաֆաշիստական խումբը չհասցրեց ծավալել իր աշխատանքը, ուսկիսիայի ենթարկվեց,—գրում է Մեսրոբովը,—խմբի տապալման հիմնական պատճառն այն էր, որ խմբի ղեկավարությունը չէր հրահանգավորվել, ցուցումներ չէին ստացել նաև խմբի անդամները, որ աշխա-

²² «Партизаны Брянщины. Сборник документов и материалов, Брянск, 1962, сс. 227—228 и 262.

տանքները տանելին խիստ գաղտնապահությամբ: Խմբի բոլոր անդամները իրար ճանաչելիս են եղել, բաժանված չեն եղել մանր խմբակների»²³:

Մարզի ազատագրումից հետո 1944 թ. Մեսրոբովը շատերի թվում իր հետագա ծառայությունը շարունակում է գործող կարմիր բանակի շարքերում:

* * *

1941—1943 թթ. ընթացքում Խինեղյան, Օրյոլ—Բրյանսկի անտառներում խիզախորեն մարտնչած, աչքի ընկած ջոկատներից էր կարմիր բանակի նախկին ղինծառայողներից կազմված Վորոշիլովի անվան № 2 ջոկատը (հետագայում բրիգադ), որի հրամանատարն էր խիզախ ռազմիկ, կապիտան (հետագայում փոխգնդապետ) Իլարիոն Անտոնովիչ Գուձենկոն: Նրա պարտիզանների շարքերում մարտական փառքի փայլուն ուղի անցան նաև երեք հայ սպաներ՝ Լեյտենանտ (հետագայում կապիտան) Սարգիս Վարադգատի Ազարյանը, բուժակ Սուրեն Սարուխանյանը, ավելի ուշ նաև Լեյտենանտ Խաչատուր Բախշիի Սիմոնյանը:

Ազարյանը Շամխորի Բարսում գյուղի բնակիչ էր: Նա Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբից մարտնչել էր Արևմրտյան ռազմաճակատում՝ 13-րդ բանակի 856-րդ հրաձգային գնդում, որպես վաշտի հրամանատար: Ժամանակավոր նահանջի ու անհաջողությունների օրերին նրա զորամասը ծանր կորուստներ կրելով, ցրված խմբերով հայտնվում է թշնամու թիկունքում: Ազարյանը և իր բուժակ Սուրեն Սարուխանյանը, իրենց բախտակիցների հետ հաճախ խմբեր կազմելով, պարտիզանական հարձակումներ են կատարում թշնամու թիկունքային փոքր ուժերի վրա, ապա ցրվում:

Ցերեկները թաքնվելով խոտի դեզերում, գիշերները շարժվում են դեպի արևելք՝ ռազմաճակատի գիծը: Այսպես, երկար դեզերումներից հետո, ձմռան դաժան ցրտերին, զուրկ

²³ Брянск. Партахов, ф. 185, оп. 1, д. 1, л. 12.

ամեն ինչից, Ազարյանն ու Սուրենը հասնելով Խինելյան անտառները, 1942 թ. մտնում են Գուձենկոյի պարտիզանական ջոկատ, որը մարտի վերջերից փոխադրվում է Բրյանսկի անտառները, գործում տեղի պարտիզանական ջոկատների ու միավորումների հետ:

Առաջին իսկ մարտերին Ազարյանն աչքի է ընկնում իր խիզախությամբ և ռազմական հմտությամբ: Գուձենկոն ներքան նշանակում է վաշտի հրամանատար: Ազարյանը բազմիցս արդարացնում է հրամանատարի վստահությունը: Պարտիզանների մի խմբի հրամանատար է նշանակվում նաև Սուրեն Սարուխանյանը:

Ջոկատը դեռևս փոքր էր, զենքը պակաս, բայց արագորեն մեծանում ու ուժեղանում էր: Սումիի մարզի Սերեդինա Բուդա շրջանում արնդհատ մարտական երթերից պարտիզանները խիստ հոգնել էին: Երթի վերջից շարժվում էր Ֆազարյանի վաշտը՝ առաջադրանք ունենալով պաշտպանել ջոկատի թիկունքը:

Ապրիլին ջոկատը կարճատև հանգստի համար կանգ է առնում Խլեբորոբի և Վինտորովկա գյուղերում: Ծայրամասի տներում է տեղավորվում նաև Ազարյանի վաշտը: Վաղ առավոտյան ծայր է առնում դաժան մարտ: Ազարյանը գրոհի է տանում իր վաշտը: Շուտով զառիթափի դիրքերից թշնամու վրա են թափվում մյուս վաշտերը, հիտլերականները չգիմանալով, թողնելով իրենց սպանված զինվորների դիակները՝ փախչում են:

Գրոհողների առջևից ընթանալով՝ Ազարյանը ավտոմատի հարվածով գետին է տապալում թշնամու գնդացրորդին, գրավում գնդացիրը և ապա, հետապնդելով փախչող հիտլերական սպային, զինաթափելով գերի է վերցնում նրան:

Այդ առիթով Բրյանսկի ռազմաճակատի քաղվարչության 1942 թ. մայիսի 25-ի տեղեկագրում Ազարյանի մասին հետևյալն է արձանագրված. «Գուձենկոյի հրամանատարությամբ Վորոշիլովի անվան ջոկատի վաշտի հրամանատար ընկ. Ազարյանը ֆաշիստների հետ մարտերից մեկում, որոնք խուճապահար փախչում էին պարտիզաններից, որոշում է

բռնել փախչող սպային: Դա ապրիլի առաջին կեսն էր: Յեխը խանգարում էր շարժվելուն: Ընկ. Ազարյանը սապոգները հանելով ոտաբոբիկ վազեց «լեզվի» հետևից: Չնայած ուժեղ կրակին նա հասավ սպային ու քարշ տալով բերեց ջոկատ»²⁴.

Այդ մարտում հիտլերականները կորցնում են սպանված ավելի քան 60 զինվոր ու 2 սպա: Պարտիզանների ձեռքն է անցնում մոտ 100 հրացան, 4 գնդացիր, դաշտային մի ամբողջ պայուսակ կարևոր փաստաթղթեր: Հրամանատար Գուձենկոն շարելով ջոկատը ամփոփում է մարտի արդյունքները, շնորհակալություն հայտնում պարտիզաններին, ռուսական սովորույթյան համաձայն երեք անգամ համբուրում է օրվա հերոս Ազարյանին և մարտում աչքի ընկած խիզախների թվում նրան ներկայացնում պարգևատրման²⁵:

Վորոշիլովյան ջոկատը 1942 թ. օգոստոսի սկզբին արդեն ուներ 600 մարդուց բաղկացած անձնակազմ և շարունակում էր աճել, ձեռք էր բերել մարտական ղգալի հաջողություններ, որոնք արձանագրված են Բրյանշչինայի պարտիզանական շարժման փաստաթղթերում: Զոկատը իր 10-ամսյա գոյության ընթացքում Օրյոլի մարզի Սևսկու և Սուզեմկայի շրջանների 37 գյուղերը մաքրել էր ֆաշիստական զավթիչներից ու ոստիկաններից: Ոչնչացրել էր 1916 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, հայրենիքի 66 դավաճան, գրավել մեծ ռազմավար: Մարտում առաջավոր ռազմիկների շարքերում էին լեյտենանտ Ազարյանն իր վաշտով և պարտիզանների խմբի երիտասարդ հրամանատար Սուրեն Սարուխանյանը:

Վորոշիլովի անվան № 2 պարտիզանական ջոկատը և նրա խիզախ հրամանատար Իլարիոն Գուձենկոն արդեն մեծ համբավ ունեին Բրյանշչինայում: Նրանց մասին գովեստով են խոսել ականավոր պարտիզան հրամանատարներ Կովպակը, Ֆեոդորովը, Նաումովը և ուրիշներ:

Գուձենկոյին, որպես առաջավոր պարտիզանական ջոկատի հրամանատար, բախտ է վիճակվում մասնակցել

²⁴ Партизаны Брянщины, док. мат., Тула, 1970, с. 148.

²⁵ Տե՛ս Մ. Հակոբյան, Որդու վերադարձը, վավերագրական վիպակ, Երևան, 1968, էջ 28:

1942 թ. օգոստոսի 22-ին Մոսկվայում հրավիրված պարտիզան հրամանատարների հայտնի խորհրդակցությանը: Գուձենկոն նույնպես զեկուցում է իր ջոկատի կատարած մարտական գործերի, նրա աչքի ընկած մարդկանց մասին: Խորհրդակցությունից հետո, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով շքանշաններով ու մեդալներով պարգևատրվում են թշնամու թիկունքում մարտնչած աչքի ընկած հարյուրավոր պարտիզաններ: Լենինի շքանշանով է պարգևատրվում Գուձենկոն, որը Մոսկվայից վերադառնում է փոխգնդապետի կոչումով: Կարմիր դրոշի շքանշանով է պարգևատրվում նաև նրա վաշտի հրամանատար Ազարյանը: Դա նրանց կատարած մարտական գործողությունների և խիզախությունների արժանի գնահատականն էր:

Այդ հայտնի խորհրդակցությունից հետո նոր թափ է առնում պարտիզանական շարժումը ինչպես ամենուր, այնպես էլ Բրյանշչինայում: 1943 թ. փետրվարի սկզբից փոխգնդապետ Գուձենկոյի Վորոշիլովի անվան № 2 ջոկատը, նրա կազմում Ազարյանի գումարտակը, ռազմարշավի է դուրս գալիս թշնամու թիկունք՝ Կուրսկի, Օրյոլի, Սումիի մարզերի շրջաններում, որ տևում է մի ամբողջ ամիս: Պարտիզանները ցիր ու ցան են անում ֆաշիստների և ոստիկանների շատ կայազորներ, ջախջախիչ հարվածներ հասցնում նրանց տրանսպորտին ու տեխնիկային, ապա նորից վերադառնում իրենց բազան, բերելով թշնամուց խլած ռազմամթերքն ու պարենը, կատարում վերադաս հրամանատարություն առաջադրանքը:

Հենց միայն Ազարյանի գումարտակը փետրվարի 2-ից մինչև մարտի 3-ը ոչնչացրել էր 40 ոստիկանական կայազոր, ժանդարմական խոշոր ջոկատ, մինչև 30 ավտոմեքենա, 4 գումակ, գրավել 100 բռնավորված սայլ: Այդ ընթացքում գումարտակի կազմը համալրվել էր մոտ 500 մարդով²⁶:

Գուձենկոյի ջոկատն արդեն ուներ երեք խոշոր գումարտակ: Ելնելով դրանից Բրյանսկի անտառների հարավային

²⁶ Նույն տեղում, էջ 67:

օպերատիվ խմբի և պարտիզանական շարժման օրյուշան շտաբի հրամանով (որի կազմում էր գործում ջոկատը) ապ-
րիլին այն վերակազմվում է Վորոշիլովի անվան № 2 բրի-
գադի: Բրիգադում, Ազարյանից բացի, կային ևս երկու հայ
հրամանատարներ: 3-րդ գումարտակի շտաբի պետն էր կազ-
բային սպա, կապիտան խաչատուր Բախշիի Սիմոնյանը, որը
շուտով նշանակվում է նույն գումարտակի հրամանատար²⁷,
իսկ վաշտի հրամանատարն էր լեյտենանտ Սուրեն Սարու-
խանյանը:

Սիմոնյանը իր գումարտակով զգալի օգնություն է ցույց
տալիս բրիգադին: Նա 1943 թ. ապրիլի 16-ից մինչև մայիսի
առաջին տասնօրյակը ռազմարշավի դուրս գալով թշնամու
թիկունքը՝ Սումիի մարզի հյուսիսային շրջանները, ջախջախիչ
հարվածներ է հասցնում հակառակորդի կուտակումներին:
Այդ մասին նրա մարտական բնութագրի մեջ հետևյալն
է արձանագրված. «Գերմանական բանակի կանոնավոր զորա-
մասերի դեմ մղված այդ մեկամսյա մարտերում Սիմոնյանի
գումարտակը հանդես բերեց արիության, քաջության ու հա-
մառության օրինակ: Այդ մարտերի ընթացքում գումարտակը
ոչնչացրեց 380 գերմանական զինվոր ու սպա, խփեց մեկ

²⁷ խաչատուր Բախշիի Սիմոնյանը ծնվել է 1917 թ. Լեռնային Ղարա-
բաղի Մարտակերտ գյուղում:

1941 թ. պատերազմի սկզբից Սիմոնյանը 99-րդ հրաձգային դիվի-
զիայի կազմում կռվել է Պերեմիշլում, որպես մարտկոցի քաղղեկ, հրա-
մանատար: 1942 թ. կապիտան Սիմոնյանը 233-րդ գնդի հրետանային
դիվիզիոնի հրամանատարն էր: Խաբովի տակ ընկնելով շրջապատման մեջ
անցնում է պարտիզանական կռիվների: 1943 թ. փետրվարին միանում է
Բլանսկի անտառներում մարտնչող Ի. Գուձենկովի գլխավորած Վորոշիլովի
անվան պարտիզանական № 2 բրիգադին, սկզբում որպես շարքային պար-
տիզան, ապա գումարտակի հրամանատար, վերջում՝ բրիգադի շտաբի պետ:
1944 թ. կարմիր բանակին միանալուց հետո Սիմոնյանը շարունակում է
զինվորական ծառայությունը, մարտնչում Բեռլինի մատուցներում, մաս-
նակցում Պրագայի ազատագրմանը: Բանակից զորացրվում է փոխդեղա-
պետի կոչումով: Պարգևատրվել է Կարմիր դրոշի 2, Հայրենական պատե-
րազմի շքանշաններով և շատ մեդալներով:

տանկ, ավտոմեքենա և վերցրեց մեծ ավար, զգալի քանակությամբ պարեն, որի կարիքը շատ մեծ էր»²⁸:

Վորոշիլովյան բրիգադում արժանի համբավ էր հանել նաև լեյտենանտ Սուրեն Սարուխանյանը: Ազարյանի գումարտակի կազմում նա իր վաշտով մայիսի 7—9-ի մարտերում հերոսաբար դիմադրում է հիտլերական մի մեծ զորամասի, որը աշխատում էր դժվարին կացության մեջ գցել պարտիզաններին: Մայիսի 10-ին բորբոքվում է կռիվը: Սարուխանյանի վաշտի պարտիզանները մարտնչում են անձնվիրությամբ: Այդ ծանր պահին գումարտակի հրամանատար Ազարյանը իր մի խումբ զինակիցներով օգնության է հասնում: Ազարյանը գնդացիորդ ձեռքին առաջ նետվելով մոլեգնորեն կրակ է թափում թշնամու վրա, ոգեշնչում մարտիկներին:

Բայց ահա, վզից ծանր վիրավորվելով, արյունաշաղախ գետին է տապալվում Ազարյանը: Վաշտի մարտիկները վրեժով լցված վերսկսելով գրոհը, թշնամուն ջախջախելով հետ են շարտում, զգալի կորուստ պատճառելով նրան: Գրավելով իրենց նախկին դիրքերը, պարտիզաններն ամրանում են այնտեղ:

Գումարտակի հրամանատար Ազարյանի վերքը ծանր էր. որոշվում է նրան բուժման ուղարկել «Մեծ երկիր», բայց նա կտրականապես հրաժարվում է:

1943 թ. մայիսի սկզբին հիտլերյան հրամանատարությունը պատժիչ ուժեր ու տեխնիկա է նետում Բրյանսկի անտառային զանգվածներում մարտնչող պարտիզանների դեմ և ավելի ու ավելի է սեղմում շրջափակման օղակը: Չնայած հակառակորդի ուժերի բացարձակ գերազանցությանը, պարտիզանական ջոկատների և բրիգադների միացյալ ուժերին հաջողվում է արյունահեղ մարտերով դիմադրելով թշնամուն, ձեղքել շրջափակման գիծը և զգալի կորուստներ պատճառել նրան: Փաստաթղթերից մեկում, անդրադառնալով այդ մարտերին, արձանագրված է, որ «հենց միայն 1943 թ. մայիսի 19-ից մինչև հունիսի 3-ը տեղի ունեցած արյունահեղ մար-

²⁸ Մ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 93—94:

աւերում պարտիզանները Բրյանսկի անտառներում բնաջնջել են 3250 գերմանական ղինվոր ու սպա, վիրավորել 688 և գերի վերցրել 14 ֆաշիստների, ոչնչացրել հակառակորդի 3 տանկ, 1 տանկետկա, 7 զրահամեքենա, 6 մոտոցիկլետ, գընդային 2 ականանետ, 6 թնդանոթ, 23 հաստոցային և ձեռքի գնդացիր, ուրիշ շատ զենքեր, այդ թվում հարուստ ռազմավար»²⁹։

Ճեղքման հերոսական մարտերում զոհվում են շատ պարտիզաններ ու հրամանատարներ, նրանց թվում Վորոշիլովի անվան 2-րդ բրիգադի խիզախ հրամանատար փոխգընդապետ Գուձենկոն։ Նա ավտոմատը ձեռքին, շտաբի սպաների խմբի գլուխ անցած, գիշերվա խավարում հերոսաբար գրոհի էր տանում պարտիզաններին, երբ թշնամու գնդացրային կրակահերթը խոցում է նրա կուրծքը։ Բրիգադի պարտիզանները, կատարելով իրենց առաջադրանքը, հունիսի 7-ի գիշերը Պալուբա գյուղի ուղղությամբ դուրս են գալիս Դեսնա գետի ափը։ Շրջապատումից դուրս գալու ուրախության հետ պարտիզանները տխուր էին զոհված հրամանատարի և ընկերների համար և պատրաստ էին վրեժխնդիր լինել։

Ի. Ա. Գուձենկոյի զոհվելուց հետո, 1943 թ. հունիսի 18-ին, Բրյանսկի անտառների պարտիզանական ուժերի միացյալ շտաբի առաջադրանքով Վորոշիլովի անվան 2-րդ պարտիզանական բրիգադի հրամանատար է նշանակվում գումարտակի նախկին հրամանատար, լեյտենանտ Սարգիս Ազարյանը, որն իր խիզախ ու հմուտ ռազմավարությամբ հեղինակություն էր ձեռք բերել հրամանատարների և պարտիզանների շրջանում։ Չնայած մարտում ստացած վերքը դեռևս զգացնել է տալիս, բայց Ազարյանը անձնվիրությամբ ստանձնում է հրամանատարի պարտականությունը։ Նպատակ ունենալով երախտահատույց լինել հայրենիքին, վրեժ լուծել թշնամուց զոհված սիրելի հրամանատար Գուձենկոյի և ընկերների համար, նրանց թվում իր անբաժան հայրենակցի՝ վաշ-

²⁹ Партизаны Брянщины, Сборник док. и мат., 1970, с. 329—330.

տի հրամանատար Սուրեն Սարուխանյանի համար, որը քա-
ջի մահով ընկել էր ճեղքման մարտերի սկզբին:

Ազարյանը մոտ երկու ամիս հաջող մարտերի է առաջ-
նորդում բրիգադին: Օգոստոսի երկրորդ կեսին, երբ մարտերի
համեմատաբար ավելի հանդարտ օրեր էին, բրիգադ էին
եկել նոր, ավելի բարձր զինվորական կոչում ունեցողներ:
Նա խնդրում է վերադաս հրամանատարությանը, որպեսզի
բրիգադի հրամանատար նշանակվի փոխգնդապետ Կոչուրինը:
Այդպես էլ արվում է: Ազարյանը օգոստոսին նորից գլխա-
վորում է իր գումարտակը և անձնվիրության մասնակցում
մարտական գործողություններին:

1943 թ. ամռանը և սեպտեմբերին Օրյոլ—Բրյանսկ մար-
զերի ազատագրման շրջանում նրա գումարտակը, բրիգադի
կազմում, անցնում է «Ռելսային պատերազմի»: Պարտիզան-
ները ակտիվ դիվերսիոն գործողություններ են ծավալում
Բախմաշ—Գոմել երկաթուղագծերում, Գոմել—Բրյանսկ խը-
ճուղում, հարձակումներ կատարում Նովոդիբկով և Սևերսկ—
Նովգորոդ երկաթուղային գծերի վրա, խանգարում հակառա-
կորդի տրանսպորտի շարժումը, իսկ սեպտեմբերի 16-ին,
ջախճախելով Զլինկա քաղաքի գերմանական կայազորը, ա-
զատագրում քաղաքը: Դա Բրյանսկի մարզի արևմտյան սահ-
մանի վերջին կետն էր Բելուսական ԽՍՀ սահմանամերձ
գոտում: Հենց այդտեղ էլ պարտիզանները միանում են խոր-
հրդային զորքերին:

Բրիգադը իր 25-ամսյա գոյության ընթացքում արդեն
ոչնչացրել էր թշնամու ավելի քան 5128 և վիրավորել 2084
զինվոր ու ոստիկան, խորտակել 17 էջելոն, 23 շոգեքարշ, 44
վագոն, ոչնչացրել 76 ավտոմեքենա, 77 հրանոթ, 5 պահեստ,
քանդել 1220 ուկու, 7 կամուրջ, 6295 մետր կապի գիծ, փրկել
շատ գերիներ³⁰: Այս հաղթանակների մեջ իրենց արժանի
ավանդն ունեին նաև գումարտակի հրամանատար, լեյտե-
նանտ Սարգիս Ազարյանը, բրիգադի շտաբի պետ, կապիտան

³⁰ Տե՛ս Մ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 137:

խաչատուր Սիմոնյանը և հերոսի մահով ղոհված վաշտի հրամանատար Սուրեն Սարուխանյանը:

Երկար չապրեց նաև Աղարյանը: Մարզի ազատագրման պատվին Օրյոլ քաղաքում կազմակերպված պարտիզանների շքերթին մասնակցելուց հետո, նրա գումարտակը կանգ է առնում Զեռնիգովի մարզի Գրեմյաչի գյուղում: Այստեղ, հոկտեմբերի 7-ին, ստոր դավաճանի զնդակով Աղարյանը սպանվում է իր օգնական, ավագ Բաբուշկինի հետ միասին և հոկտեմբերի 8-ին թաղվում նույն գյուղի եղբայրական գերեզմանում:

* * *

Օրյոլում, պարտիզանների այդ արտակարգ շքերթում, ջոկատների ու բրիգադների շարքերում հպարտորեն քայլում են նաև բժշկասանիտարական ծառայության տասնյակ ներկայացուցիչներ՝ բժիշկներ, բույրեր, սանիտարներ, որոնք Բրյանսկի անտառների պարտիզանական երկրամասի կռիվների ամբողջ ժամանակամիջոցում անձնագոհությամբ էին կատարել իրենց ազնիվ, շնորհակալ աշխատանքը: Նրանց հետ էին նաև հայ ժողովրդի արժանավոր ներկայացուցիչներ՝ բժշկական ծառայության մայոր, վիրաբույժ Նիկոլայ Գրիգորի Աղաբաբյանը, ղինվորական բժիշկ, վիրաբույժ Արամ Թումանյանը, բուժակ Մանուկյանը և ուրիշներ:

Ավարտելով Երևանի բժշկական ինստիտուտը, Աղաբաբյանը 1940 թ. ղորակոչվել էր բանակ և աշխատանքի անցել Բարանովիչի կայազորային հոսպիտալում: Պատերազմի ըսկըզբին նա 13-րդ բանակի 611-րդ դաշտային հոսպիտալի վիրաբուժական բաժնի օրդինատորն էր: Ժամանակավոր նահանջի ծանր օրերին Աղաբաբյանն ամենուր բժշկական օգնություն էր ցույց տալիս վիրավորներին, փրկում շատերի կյանքը: Հնկնելով շրջապատման մեջ նա մի խումբ ռազմիկների հետ 1941 թ. նոյեմբերին հասնում է Բրյանսկի անտառները և Օրյոլի մարզի Սուզեմսկի շրջանում միանում «Զաւլաստ սովետով» պարտիզանական ջոկատին: Զոկատի հրա-

մանատարի համաձայնությունը Աղաբաբյանը Ուսուխի կողմած անտառային մի ապահով ավանում կազմակերպում է պարտիզանական հոսպիտալ, որտեղ 1942—1943 թթ. բուժօգնություն են ստանում թե՛ պարտիզանները և թե՛ տեղի բնակիչները:

Շուտով ջոկատը վերակազմվում է բրիգադի: Աղաբաբյանը նշանակվում է բրիգադի բժշկասանիտարական մասի պետ, միաժամանակ պարտիզանական երկրամասի գլխավոր վիրաբույժ: Համապատասխանաբար մեծացվում է նաև հոսպիտալը, որը տեղավորված էր գետնափոր մի քանի տնակներում: Նրա վիրաբուժական բաժինն ուներ 40, իսկ ինֆեկցիոնը՝ 35 մահճակալ: Այդ ժամանակ Աղաբաբյանն արդեն բժշկական ծառայության մայրրի կոչում ուներ:

Վիրավորները մեծ կարիք ունեին դեղորայքի, վիրակապերի և համապատասխան գործիքների: Աղաբաբյանը պարտիզանների հետ մարտական գործողությունների մեկնելով անտառներից գտնում, հավաքում է նահանջող զորամասերի կողմից թողած դեղորայքը, վիրակապեր, բամբակ, մի մասն էլ լրացնում է թշնամուց խլածներով: Նա կռվի ամենավտանգավոր պահին անգամ չէր մոռանում իր պարտքը, դուրս էր բերում վիրավորներին թշնամու կրակի տակից և օգնություն ցույց տալիս³¹:

Ռմբակոծության ժամանակ, դժվարին պայմաններում, հաճախ ճրագի և մարխի լույսի տակ, անտառի անմշակ փայտերից շինված սեղանի վրա, զուրկ անհրաժեշտ գործիքներից, Աղաբաբյանը կատարել է 619 բարդ վիրահատություն, փրկել շատերի կյանքը: Աղաբաբյանը կռիվների ընդմիջումներին քաղաքական-մասսայական աշխատանք էր տանում վիրավորների շրջանում, թերթերից բարձրաձայն հոգվածներ կարդում նրանց համար, պարզաբանում կարևոր հաղորդումները:

³¹ Տե՛ս ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 305, գ. 1, թ. 2:

Բժշկական ծառայության մայորը այցելում էր նաև մյուս ջոկատների վիրավոր պարտիզաններին: Նա վիրահատական օգնություն է ցույց տվել Կովպակին, Ռուդնեկին: Աղաբաբյանը անձնվիրաբար օգնել է նաև խաղաղ բնակչությանը, կազմակերպել է բուժքույրերի դասընթացներ, իսկ ավարտածները աշխատանքի են ուղարկվել տարբեր ջոկատներ:

«Երկու տարվա պարտիզանական կռիվներում Նիկոլայ Գրիգորեիչը և նրա ենթակաները հոսպիտալով անցկացրել են 715 վիրավոր պարտիզան,—գրում է «Զա վլաստ սովետով» բրիգադի հրամանատար Յա. Կիսելյովը,—որոնցից 668-ը շարք վերադարձան: Նիկոլայ Գրիգորեիչը վիրաբույժի վարպետության, արտակարգ կարեկցության, կազմակերպչական բարձր ընդունակության համար մեծ հեղինակություն էր վայելում ոչ միայն պարտիզանների, այլև ամբողջ պարտիզանական երկրամասի բնակչության շրջանում»³²:

Աղաբաբյանը մարտերում մի քանի անգամ վիրավորվել էր, բայց միշտ էլ ապաքինվելուց հետո վերադարձել շարք: Նա այժմ բժշկական ծառայության փոխգնդապետ է, վիրաբույժ, աշխատում է Հայկական ԽՍՀ ՆԳՄ Երևանի պոլիկլինիկայում: Մարտական ծառայությունների համար պարգևատրվել է մարտական Կարմիր դրոշի շքանշանով, «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» առաջին աստիճանի մեդալով և մարտական ուրիշ մեդալներով, ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության պատվոգրով, ԽՍՀՄ առողջապահության գերազանցիկի կրծքանշանով: Աղաբաբյանի լուսանկարը և փաստաթղթերը ցուցադրված են Լենինգրադի «Բուժաշխատողները Հայրենական մեծ պատերազմում» թանգարանում և Օրյոլ քաղաքի գավառագիտական թանգարանի պարտիզանական բաժնում:

Բրյանսկի անտառներում «Զա վլաստ սովետով» բրիգադի հոսպիտալը միակը չէր, նման անտառային պարտիզանական հոսպիտալներ ունեին նաև Չապակի, Վորոշիլովի անվան և այլ բրիգադներ:

³² «Коммунист», 23 февраля 1961 г.

Վորոշիլովի անվան № 2 բրիգադի հայ պարտիզանների խմբի ղեկավար Հ. Չոբանյանը իր հուշերում, խոսելով իրենց հոսպիտալի մասին, արձանագրել է, որ ոչ մի վիրավոր կամ հիվանդ առանց բժշկական օգնության չէր մնում: Ծանր մարտերի կամ նահանջի ժամանակ պարտիզանները երբեք չեն լքել իրենց վիրավոր, հիվանդ ընկերներին: Պատգարակներով կամ ուղղակի շալակած նրանց տեղափոխել են անտառների մի անկյունից մյուսը, կտրել անցել են տասնյակ կիլոմետր դժվարին ճանապարհ, ճահիճների, գետերի, նեղ կաժանների վրայով փոխադրել, փրկել են նրանց կյանքը:

Մեկ ու կես տարվա մարտերի ընթացքում բրիգադի բուժաշխատողները բուժել և շարք են վերադարձրել 432 վիրավորների ու հիվանդների, իսկ 60 ծանր վիրավորներ «Մեծ երկիր» են փոխադրվել, նրանց թվում նաև հայ պարտիզաններ Վարադգատ Օզնեցյանը, Գևորգ Հովհաննիսյանը, Գրիգոր Աղասյանը:

Չոբանյանը նշել է նաև բուժակ Մանուկյանի և բժիշկ Արամ Արկադիի Թումանյանի կատարած հերոսական գործերը: Մանուկյանը պատերազմից առաջ աշխատել էր Դուբրովկայի առողջապահության շրջանային վարչությունում, որպես բուժակ: Օկուպացիայից հետո նա Ֆեոդորովի պարտիզանական ջոկատի կողմից ընդգրկվում է ընդհատակյա կազմակերպության մեջ և մնում իր նախկին պաշտոնում: Մանուկյանն, օգտագործելով իր պաշտոնը, շրջանի գյուղերն այցելելով, կատարում է ընդհատակի առաջադրանքները: Միաժամանակ ձեռք բերելով դեղորայք և բժշկական գործիքներ, նա գաղտնի ճանապարհով դրանք հասցնում է անտառ՝ պարտիզաններին, օժանդակում վիրավորների բուժման գործին:

Բրյանշչինայում, կատաղի մարտերի ընթացքում կատարվել են նաև վիրահատության արտակարգ դեպքեր, որոնք պարտիզանական շարժման պատմության մեջ վերածվել են լեգենդի: Այդ դեպքերից մեկի հերոսն էր Չապաևի անվան պարտիզանական բրիգադի բժիշկ Ա. Ա. Թումանյանը: Մի

անգամ Թումանյանի մոտ են բերում ծանր վիրավոր, ջոկատի հրամանատար Գլեբովին: Նրա ոտքերի ոսկորները և մկանները կտոր-կտոր էին եղել ֆաշիստական պայթուցիկ գնդակից. «Նրա մոտ արդեն սկսվել էր փտախտը և որպեսզի փրկվեր, պետք է անմիջապես հեռացվեր ոտքը,—սլատմել է այդ մասին Չապաևի անվան բրիգադի կոմիսար Ա. Ա. Տրեսիկովը,—բժիշկ Ա. Ա. Թումանյանը թույլտվություն խնդրեց վիրահատումը կատարելու համար, բայց ինչո՞վ վիրահատել: Չկար նույնիսկ սովորական սղոց-կտրիչ»³³:

Բժիշկ Թումանյանը վիրահատումը կատարում է առանց թմրադեղի՝ իր միակ օգնական բուժակի հետ, հասարակ սղոցով: Գլեբովը անտրտունջ դիմանում է անտանելի ցավերին: Վիրահատումը ավարտվում է, փրկվում է նրա կյանքը:

* * *

Ժողովրդական վրիժառուի հերոսական օրինակ են ցույց տվել նաև Տազանրոգ քաղաքի հիվանդանոցի վիրաբույժ Մարտիրոս Արմենակի Սարմաքեշյանը և Սմոլենսկի ընդհատակյա կազմակերպության ակտիվ անդամ, եղեգնաձորցի լեյտենանտ Արտաշես Կարապետի Ավագյանը: Նրանք երկուսն էլ զոհվեցին հանուն հայրենիքի:

1942 թ. աշնանը օկուպացվում է Տազանրոգ քաղաքը: Հենց առաջին իսկ օրերից, պարտիզանները նավահանգստում պայթեցնում են ֆաշիստների զինապահեստները: Գործում է կուսակցական ընդհատակը: Այդ օրերին արտակարգ ծանր էր քաղաքի 3-րդ հիվանդանոցի վիճակը, որտեղ մնացել էին

³³ Партизаны Брянщины. Сборник рассказов, т. 1, 1959, с. 7.

Չինվորական բժիշկ Արամ Արկադիի Թումանյանը 1941 թ. աշխատել է Բրյանսկում, էվակոհոսպիտալում: Օկուպացիայի շրջանում նա բուժել և դադունի ճանապարհներով պարտիզանների շարքերն է ուղարկել մեծ թվով ապարինված կարմիրբանակայինների և սպանների: 1942 թ. նրա կինն ու աղջիկը, որոնք ապրում էին Բրյանսկ քաղաքում, նույնպես մտել են անտառներում մարտնչող Չապաևի անվան պարտիզանական բրիգադ և պայ-բարի ֆաշիստական զավթիչների դեմ:

կարմիր բանակի մեծ թվով վիրավոր սպաներ ու մարտիկներ: Ընդհատակյա կազմակերպության առաջադրանքով վիրավորների կյանքը փրկելու, նրանց բուժելու համար քաղաքում է մնում հայրենասեր բժիշկ Մարտիրոս Սարմաքեշյանը և իր վրա վերցնում հիվանդանոցի ղեկավարությունը:

Օկուպացիայի շորրորդ օրը հիվանդանոց է գալիս գեստապոյական սպան: Նաչելով հիվանդության թերթիկները, առողջացողների մի մեծ խմբի տանում են քաղաքից դուրս՝ Պետրուշևո-Բալկա և բոլորին գնդակահարում: Հիտլերականները հիվանդանոցը վերածում են բանտի: Մահվան վրտանգ է կախվում ապաքինվող վիրավոր-կարմիրբանակայինների և սպանների գլխին:

Մյուս օրը բժիշկը, ամբողջ գիշեր առանձնացած իր սենյակում, հիվանդների թերթիկներից վերացնում է «բուժված է» բառը: Չնայած խիստ հսկողությանը, նրա հիվանդանոցը դառնում է քաղաքի ընդհատակյա կազմակերպության օջախներից մեկը, որտեղից աստիճանաբար բուժված զինծառայողները գաղտնի ճանապարհներով դուրս բերվելով, Ազովի սառույցների վրայով հեռանում են հարազատների մոտ, կամ մտնում պարտիզանական ջոկատները:

Կատարվում են նաև ավելի համարձակ գործողություններ: 1943 թ. ձմռան մի օր հիվանդանոցի բակ է մտնում մարդատար մի մեքենա, որտեղից իջնում է գերմանացի բարձրաստիճան սպան, հիվանդանոցից դուրս բերում առողջացող հիվանդներից մեկին: «Սրան ես վերցնում եմ ինձ հետ,—ասում է սպան պահակին և մոտենում մեքենային: «Գերմանացի» սպան երկար ժամանակ լուռ էր: Վերջապես դիմելով վիրավորին, ասում է. — Այս կապոցի մեջ զգեստներ են, փոխվեցեք: Մենք ձեզ կիջեցնենք փողոցներից մեկում և դուք կգնաք ուղիղ: Ձեր հետևից կգա մի մարդ և կասի հետո որտեղ գնալ»³⁴:

«Գերմանացի սպան» ընդհատակայիններից մեկն էր: Փախուստը կազմակերպել էր բժիշկ Մարտիրոս Սարմաքեշ-

³⁴ *Տե՛ս* «Коммунист», 8 апреля 1967 г.

յանը: Այսպէս, բժշկի գլխավորութեամբ, հիվանդանոցի հայ-
րենասերները վտանգելով իրենց կյանքը քաղաքի ընդհատա-
կայինների հետ ազատում են տասնյակ վիրավոր խորհրդա-
յին ռազմիկների: Աստիճանաբար դատարկվում են մահճա-
կալները: Այդ տեսնում են քույրերը, հասկանում ամեն ինչ,
բայց ոչ ոքի այդ մասին չեն հայտնում: Ի վերջո, թաքնված
պրովոկատոր Սոֆյա Ռաեսկայան մատնում է: Գեստապո-
յականներն ու ոստիկանները ձերբակալում են Մարտիրոս
Սարմաքեշյանին, մետաղյա լարերով կապում նրա ձեռքերը,
ծեծում: Բանտարկվում են նաև բուժակ Գեորգի Սեխնիաշվի-
լին, բժիշկ Աննա Կոզուկոն, բուժքույր Ալեքսանդրա Պերեմե-
վան և ուրիշներ: Հարցաքննութունը կատարում է Տագան-
րոգի ոստիկանապետ, հայրենիքի դավաճան Բորիս Ստոյա-
նովը: Ամենադաժան խոշտանգումներից հետո էլ լուռ է մնում
Մարտիրոս Սարմաքեշյանը, իրեն պահում հերոսաբար:
1943 թ. հունիսի 6-ին հիտլերականները ձերբակալված բոլոր
հայրենասերներին դուրս են բերում Ազովի ծովափ և գնդա-
կահարում:

Հետագայում Տագանրոգի երախտապարտ աշխատավոր-
ները ընդհատակայինների գնդակահարութեան վայրում հո-
յակապ հուշարձան են կառուցում, որի վրա ռակեզույն տա-
ռերով գրված է՝ «Հերոսներին հավերժ փառք»:

1941 թ. ամռանը հիտլերյան բանակը կատաղի մար-
տերով ձգտում էր դեպի Մոսկվա: Խորհրդային զորքերը հա-
մառութեամբ պաշտպանում էին հայրենիքի յուրաքանչյուր
մետր հողը: Ծանր մարտերի մեջ էր 16-րդ բանակը (հրա-
մանատար՝ գեներալ Մ. Ֆ. Լուկին): Լեյտենանտ Արտաշես
Ավագյանը այդ բանակի 57-րդ տանկային դիվիզիայի վաշտի
հրամանատարն էր: Հուլիսին Սմոլենսկի մոտ վիրավորվելով
ընկնում է դաշտային հոսպիտալ: Բանակի զորամասերը, ո-
րոնք կռվում էին շրջապատման մեջ, ճեղքում դուրս են գա-
լիս, իսկ դաշտային հոսպիտալը, որտեղ պառկած էր նաև
Արտաշեսը, չկարողանալով էվակուացվել, մնում է թշնամու
թիկունքում: Արտաշեսը, չնայած ծանր վերքին, թշնամու

ձեռքը շրնկնելու համար հենակներով շարժվում է դեպի ա-
րևելք: Ֆերեկները թաքնվելով թշնամուց, երեկոները շարու-
նակելով ճանապարհը մինչև ուժասպառ լինելը, նա մի կերպ
հասնում է Վասիլևո գյուղը: Կոմունիստ Կոնդրատևի ընտա-
նիքում մի փոքր կազդուրվելուց հետո, տանտերը Արտաշե-
սին տեղավորում է Մարիա Շալունովայի մոտ:

Վասիլևոյում Արտաշեսը, կապվելով տեղի կոմունիստ-
ների հետ, երիտասարդներից և շրջապատումից եկածներից
կազմակերպում է մարտական խումբ, որի շտաբի պետ է
ընտրվում ինքը և իր խմբի անդամներով մտնում Կարդի-
մովսկի բանավանի խոշոր ընդհատակյա կազմակերպության
մեջ, դառնում նրա ակտիվ ղեկավարներից մեկը: Նրանք քա-
ղաքական աշխատանք են տանում բնակչության շրջանում,
պարտիզանների համար զենք, զինամթերք, հաց, տաք հա-
գուստեղ են հավաքում, ուղարկում Դնեպրի մյուս ափը:
Արտաշեսը այցելում է պարտիզաններին, մասնակցում զին-
վորական գնացքների խորտակմանը, սպանում ստուգման
կետերում կանգնած հիտլերյան զինվորներին և սպաներին,
խմբին նախապատրաստում ապստամբության, ծրագիր ունե-
նալով ջախջախել Կարդիմովսկի ավանում գերմանական
տանկային դիվիզիայի շտաբը և միանալ պարտիզաններին:

Սակայն ապստամբության պլանը չի հաջողվում իրա-
կանացնել: 1942 թ. մարտի սկզբին մատնության միջոցով
գեստապոն սկսում է մասսայական ձերբակալությունները:
Բանտարկվում են ընդհատակյա կազմակերպության ղեկա-
վարներ Արտաշես Ավագյանը, Պյոտր Յակովլևը, Եվգենի
Բագրիչևը, Միխայիլ Գուբինը և ուրիշներ: Հարցաքննությու-
նը և տանջահարությունը տեղի են ունենում Մոլկովոյում՝ հիտ-
լերյան հակահետախուզության բաժանմունքում:

Բանտախցում Արտաշեսի հետ էր նաև Ա. Ֆ. Սիդորեն-
կովը: Նա պատմել է այն անմարդկային դաժանությունների
մասին, որին ենթարկվել է Արտաշեսը: Նրան հաճախ էին
հարցաքննման տանում Սմոլենսկից և Կարդիմովսկուց եկած
բարձրաստիճան սպաներ՝ ու հրամանատարներ: Բայց նա

միշտ իրեն պահում էր հանդուգն ու համարձակ՝ չթաքցնելով ատելությունը ֆաշիստների նկատմամբ. «Արտաշեսը դիվիզիայի կոմիսար է,—մարդիկ այդպես էին ասում նրա մասին,—գրում է Սիդորենկովը,—նրա խոսքը շատ ուժեղ էր, հրաշալի էր խոսում: Իմ հիշողության մեջ նա կենդանի է մնացել: Հիշում եմ, նա ինձ պատմում էր կապիտալիզմի մասին, պատերազմների պատճառների մասին և թե ինչպիսի պատերազմներ են լինում: Պատմում էր, թե ովքեր են ֆաշիստները»³⁵:

Մահապատժի նախօրյակին նրան հարցաքննում է ֆաշիստական 10-րդ տանկային դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Ֆիշը: Վերջինիս համար անհասկանալի էր, թե ինչու հայր այդպես մոլեգնաբար է կոչում գերմանացիների դեմ Սմոլենշչինայի համար: Արհամարհական ժպիտով Արտաշեսը պատասխանում է. «Այդ ձեզ անհասկանալի է: Ինձ համար միայն Հայաստանը չէ, որ հայրենիք է, ինձ և նրանց համար,—գլխի շարժումով ցույց տալով դեպի ընկերները,—մեկ է հայրենիքը՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը: Դա մեր սոցիալիստական հայրենիքն է, և մենք նրան պաշտպանում ենք»³⁶:

Մյուս օրը բանտախուց է մտնում հիտլերյան սպան, զանազան հարցեր տալիս Արտաշեսին: Նրա հանդուգն պատասխաններից սպան կատաղում է, դաշույնի երկու հարված է հասցնում թիկունքին: Շղթայակապ Արտաշեսը ընկնում է՝ արյունաքամ լինելով: Սպան կրակում է Արտաշեսի ծոծրակին: Նրա անշնչացած դիակը հասցնելով Վասիլևո, կախում են գլուղի կենտրոնում: Երկու օրից հետո հիտլերականները Արտաշեսի կողքին են կախում նաև Մարիա Շալունովային:

1943 թ. սեպտեմբերին ազատագրվում է Սմոլենսկի մարզը: Երախտագետ ժողովուրդը և տեղի կուսակցական կազմակերպությունները զոհված ընդհատակայինների դիակ-

³⁵ Газ. «Рабочий путь» (Орган Смоленского областного и Смоленского городского комитетов КПСС). 30 октября 1965 г.

³⁶ Նույն տեղում:

ները փոխադրում են եղբայրական գերեզմաններ: Արտաշես Ավագյանի դիակը նույնպես փոխադրում են Մուկուլո գյուղի եղբայրական գերեզմանոց: Այն շարունակ ծածկված է թարմ ծաղիկներով:

1965 թ. մայիսի 10-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հրամանագրով Ա. Կ. Ավագյանը հետմահու պարգևատրվում է Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանով: Շքանշանը հանձնվում է Նրևան քաղաքում ապրող նրա կնոջը՝ Գոհար Ավագյանին:

Մմուլենսկի մարզի Յարոսլավլի շրջանի ՆԳՓԿ-ի վարչության կազմակերպած պարտիզանական ջոկատում է մարտնչել Թբիլիսիի բնակիչ կոմունիստ Հովակիմ (Յակով) Վասիլի հաշատրյանը: Զոկատը (հրամանատար՝ Սուսլով) 1942 թ. փետրվարից մինչև օգոստոս գործել է թշնամու թիկունքում: Խաշատրյանը ջոկատում ակտիվորեն հետախուզական աշխատանքներ է կատարել, տարածել է հակաֆաշիստական թռուցիկներ, ոչնչացրել հայրենիքի դավաճաններին, մասնակցել կամուրջների պայթեցմանը, գնացքներ խորտակելու գործողություններին, պարգևատրվել «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» առաջին աստիճանի մեդալով: Մարզի ազատագրումից հետո նա իր ծառայությունը շարունակել է կարմիր բանակում, պատերազմից տուն վերադարձել Կարմիր աստղի և Փառքի Յ-րդ աստիճանի շքանշաններով (մահացել է 1953 թ.)³⁷:

Նույն մարզում պարտիզան էր հանլարի շրջանի Գետաշեն գյուղի բնակիչ Ղազարոս Ավագյանը: Նա 1942 թ. սկզբներին, շրջապատումից դուրս պրծնելով, որոշ ժամանակ թաքնվում է Մեղվեդովսկ գյուղի մի կոլտնտեսականի տանը, որից հետո մտնում է պարտիզանների շարքերը, կռվում զավթիչների դեմ: Մմուլենսկի ազատագրումից հետո Ավագյանը օրյոլյան հրաձգային գնդի ղինվոր էր, դասակի հրամանատար՝ լեյտենանտի կոչումով: Նա իր դասակով հասնում է

³⁷ Տե՛ս «Ярославский альманах», Сборник статей ОГНЗ РСФСР. Ярославль, 1943, с. 87—104.

մինչև Գերմանիա, պարգևատրվում կարմիր աստղի շքանշանով, իսկ 1945 թ. մարտին արժանանում Խորհրդային Միության հերոսի կոչման³⁸:

1943 թ. ամռանն ու աշնանը կարմիր բանակն ավարտեց Ռիֆտ Վերոհիշյալ մարզերի ու մարզային ենթակայության շրջանների, քաղաքների ու բնակավայրերի ազատագրումը: Այդ վայրերում տասնյակ հազարավոր պարտիզաններ ու ընդհատակայիներ նույնպես ավարտելով թշնամու թիկունքում իրենց պայքարը, մասսայաբար համալրեցին գործող բանակի շարքերը:

Այդ ամենը իր հուշերի գրքույկում նկարագրել է Վորոշիլովի անվան № 2 բրիգադի հայ պարտիզանների խմբի ղեկավար, վաշտի հրամանատար Հ. Զոբանյանը: Գրքույկի առաջաբանը գրել է բրիգադի հրամանատար Դանչենկովը. «1943 թ. սեպտեմբերի 29-ին մենք թողինք մեր ճամբարը՝ Բոչարին... Բրիգադը շարվել էր հղբայրական գերեզմանի մոտ... կանգնած էին ռուսներ, ուկրաինացիներ, բելոռուսներ, հայեր, ուզբեկներ, ավելի քան քսան ազգությունների ներկայացուցիչներ... Մենք երգվեցինք հավատարիմ մնալ ընկած պարտիզանների հղբայրական հիշատակին...

Զենքի բոլոր տեսակներից թնդաց սալյուտը: Մենք հանգրստանալու չէինք գնում: 1-ին Կլետնյան պարտիզանները համալրում էին 50-րդ բանակի դիվիզիաները և գնդերը, որոնց հետ միասին ավարտել էինք Բրյանշչինայի ազատագրումը»³⁹:

2. Լենինգրադի, Պսկովի և Կալինինի մարզերում

Պարտիզանական եռամյա պայքարի ասպարեզ դարձան նաև Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի Լենինգրադի, Պսկովի և Կալինինի մարզերը: Ֆաշիստները մեծ նշանակություն էին տալիս Լենինգրադի գրավմանը և կարմրադրոշ բալթիական ռազմածովային նավատորմի ջախջախմանը: Ֆաշիստական

³⁸ Տե՛ս «Դիրք հերոսների մասին», Երևան, 1964 թ., էջ 270—272:

³⁹ Հ. Զոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 3—4:

Գերմանիայի «Հյուսիս» բանակային խմբի վիթխարի ուժերը, սպիտակ ֆինների հետ միասին, 1941 թ. օգոստոս—սեպտեմբերից սկսած 900 օր պաշարեցին Լենինգրադը և բարբարոսաբար ուժեղացրին:

1941 թ. հուլիս—օգոստոսից սկսած ֆաշիստական զավթիչների դեմ կարմիր բանակի հետ պայքարի ու հաղթանակների մեծ դպրոց անցան Լենինգրադի, Պսկովի, Կալինինի մարզերի ուս պարտիզաններն ու ընդհատակայինները: Նրանց հետ էին նաև խորհրդային եղբայրական ժողովուրդների բազմաթիվ զավակներ: Պարտիզանների և ընդհատակայինների հարվածները թշնամու թիկունքից օժանդակեցին Լենինգրադի, Վոլսովի ռազմաճակատների զորքերի և կարմրադրոշ բալթիական ռազմածովային նավատորմի ինչպես 1943 թ. հունվարյան գործողությանը, որի հետևանքով խորտակվեց գերմանացիների երկարատև պաշտպանությունը և ճեղքվեց Լենինգրադի պաշարումը, այնպես էլ 1944 թ. հունվար—փետրվարյան գործողությանը, որի հետևանքով վերջնականապես ազատագրվեց նաև Լենինգրադի մարզը:

Զավթիչների թիկունքում գործում էին կոփված, արդեն մեծ փորձ ձեռք բերած պարտիզանական բրիգադներ՝ ավելի քան 35 հազար անձնակազմով: Նրանք ջախջախում էին թըշնամու կենդանի ուժն ու տեխնիկան, գրավում բնակավայրեր, ստեղծում «պարտիզանական երկրամասեր»: Պարտիզաններին օգնում էին նաև տեղերի ապստամբած բնակիչները, ինքնապաշտպանության խմբերն ու մարտական դրուժինաները:

32 մասվա ընթացքում հենց միայն Լենինգրադի մարզի պարտիզանները ոչնչացրին թշնամու ավելի քան 100 հազար զինվոր ու սպա, շարքից հանեցին ավելի քան 1000 շոգեքարշ և 18000 վագոն՝ կենդանի ուժերով, ռազմամթերքով ու մարտական տեխնիկայով, ավերեցին ավելի քան 175 կիլոմետր երկաթուղագիծ, պայթեցրին 200 երկաթուղային և ավելի քան 1000 խճուղային կամուրջ, ջախջախեցին հարյուրավոր կայազորներ և շտաբներ, ստրկության քշվելուց ա-

ղատեցին չորս հարյուր հազար խորհրդային քաղաքացիներ¹։

Խորհրդային կառավարությունը բարձր է գնահատել Լենինգրադի մարզի պարտիզանների և ընդհատակայիների ներդրած ավանդը խորհրդային հայրենիքի ազատագրման գործում։ Նրանցից 5247 հոգու պարգևատրել է շքանշաններով ու մեդալներով, իսկ 18 արտակարգ խիզախների շնորհել է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում²։

Չխորանալով Լենինգրադի օկուպացված մարզի և հարակից մարզերում պարտիզանական շարժման պատմության մանրամասնությունների մեջ, համառոտակի անդրադառնանք նրանում հայ ժողովրդի պարտիզան զավակների մասնակցությունը։

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի զավակների մի մեծ խումբ, որպես պարտիզաններ մարտնչել են հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի ուղղությամբ, թշնամու թիկունքում, մասնավորապես Լենինգրադի, Պսկովի և Կալինինի մարզերում։ Նրանցից 58-ը փառավոր մարտական ուղի են անցել Խորհրդային Միության հերոս Ա. Վ. Գերմանի հրամանատարությամբ, Լենինգրադյան 3-րդ պարտիզանական բրիգադի կազմում։ Ավելի փոքր խմբերով հայ պարտիզաններ գործել են վերոհիշյալ մարզերի տարբեր ջոկատներում ու գնդերում։ Ուսումնասիրելով Լենինգրադի մարզային կուսակցական արխիվի նյութերը, հանդիպումներ ունենալով պարտիզանական շարժման մասնակիցների հետ, մենք ձեռք ենք բերել զգալի քանակությամբ վավերագրեր, նյութեր, որոնք և օգտագործել ենք մեր աշխատության այս գլխում։

Հայորդիներից առաջինը, որը հրամանատարական կարևոր դեր է կատարել պարտիզանական շարժման մեջ հյուսիսարևմտյան ուղղության ռազմաճակատում և Լենինգրադի

¹ «Ленинградский партизан», 15 апреля, 1944 г.

² Советские партизаны. Сб. ст., М., 1963, с. 80.

մարզում կարմիր բանակի կադրային սպա Հայկ (Գայ) Լա-
զարի Թումանյանն է³:

Թումանյանը հին պարտիզան էր, 1918—1921 թթ. կռվել է սպիտակգվարդիականների և օտարերկրյա ինտերվենտ-
ների դեմ: Երեսնական թվականներին մասնակցել էր նաև
քաղաքացիական կռիվներին՝ Չինաստանում և Իսպանիա-
յում: Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ սկզբում
մարտնչում էր Բելոռուսիայում, իսկ 1941 թ. հուլիսի կեսին
փոխադրվում է հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատ: Թուման-
յանը, նշանակվելով Լենինգրադում կազմավորված և թշնա-
մու թիկունքը նետված 4-րդ պարտիզանական գնդի կոմի-
սար, ղեկավարում է նրա մարտերը Կինգիսեպի ուղղությամբ,
Լուգա գետից հարավ, Լենինգրադի մարզի հեռավոր մա-
տույցներում:

Թումանյանը հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի հրա-
մանատարության կողմից իրավունք էր ստացել պարտիզա-
նական գնդի հրամանատարի հետ միասին վճռելու բոլոր
հարցերը: Այդ մասին ռազմաճակատի շտաբի պետ գեներալ-

³ 2. Լ. Թումանյանը ծնվել է 1901 թ. Թիֆլիսում, Կուսակցության ան-
դամ է 1917 թ.: Ավարտել է Մոսկվայի Սվերդլովի անվան կոմունիստա-
կան համալսարանը: Կարմիր բանակի շարքերում էր 1924 թվականից: Սո-
վորել և ավարտել է Մոսկվայի Ֆրունզեի անվան ռազմական ակադե-
միան: Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբից մեկնել է ռազմաճակատ,
մասնակցել կարմիր բանակի մղած բազմաթիվ ճակատամարտերին՝ Բելո-
ռուսիայում, Մերձբալթիկայում, Լենինգրադում, Ստալինգրադում, Ուկրաի-
նայում, Չեխոսլովակիայում, Հեռավոր արևելքում: Եղել է մի շարք դի-
վիզիաների, կորպուսների կոմիսար, ռազմաճակատների ռազմական խոր-
հրդի անդամ, գվարդիական 6-րդ տանկային բանակի ռազմական խոր-
հրդի անդամ: Տանկային զորքերի գվարդիայի գեներալ-լեյտենանտ Թու-
մանյանը պատերազմից հետո աշխատել է Մոսկվայի զրահատանկային
զորքերի ակադեմիայում, որպես ակադեմիայի պետի քաղտեղակալ և դա-
ւախոս: Թումանյանը պարգևատրվել է Լենինի 2, Կարմիր դրոշի 6, Սուվո-
րովի 2-րդ, Կուտուզովի 1-ին, Բոգդան հմելնիցկու 1-ին աստիճանի, Աշ-
խատանքային կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի շքանշաններով ու մեդալ-
ներով, որոնց թվում նաև «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» 1-ին
աստիճանի մեդալով: Գվարդիայի գեներալ-լեյտենանտ 2. Լ. Թումանյանը
մահացել է Մոսկվայում, 1971 թ.:

մայոր Նիկիշևը 1941 թ. հուլիսի 15-ին պարտիզանական գնդի հրամանատար Տատարինովին ուղարկած հրամանում գրել է. «Թշնամու թիկունքում 4-րդ պարտիզանական գնդի մարտական գործողությունները ղեկավարելու համար Ձեզ մոտ է գործողություն ընկ. Թումանյանը:

Առաջարկում եմ ճշտորեն և անառակելիորեն կատարել ընկ. Թումանյանի օպերատիվ և կազմակերպչական բնույթի բոլոր կարգադրությունները»⁴:

Թումանյանը անմիջապես անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը: Գնդի առաջ առանձնահատուկ խնդիր էր դրված: Համագործակցելով ռազմաճակատի առաջավոր գծերում մարտնչող զորամասերի և աշխարհազորայինների հետ, պարտիզանական 4-րդ գունդը միաժամանակ պետք է խորանար թշնամու թիկունքում: Օգոստոսի 7-ին կոմիսար Թումանյանը գնդի 20-օրյա մարտական գործողությունների արդյունքների մասին հաշվետվություն է ներկայացնում ռազմաճակատի շտաբին: Հաշվետվության մեջ արձանագրված է, որ հուլիսի 13-ին 4-րդ պարտիզանական գունդը ռազմաճակատ է ժամանել հուլիսի 15-ին և Իվանովսկի գյուղից 4 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք անմիջապես մարտի մեջ մտել:

Այդ մարտում 4-րդ պարտիզանական գունդը պաշտպանեց աշխարհազորային 2-րդ դիվիզիայի 1-ին հրաձգային գնդի հետքաշումը և, թշնամուն դուրս մղելով գյուղից, ոչընչացրեց գերմանական 3 տանկ: Օրվա երկրորդ կեսին, երբ գնդի երկու գումարտակները կոչվում էին Իվանովսկի գյուղից հյուսիս, գնդի մնացած զորամասերը կրակի առաջին գծում հանդիպում են հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Խորհրդային Միության մարշալ Կ. Ե. Վորոշիլովին և նրա հրամանով գրոհում, մտնում են Մանուիլովո գյուղը, կատարում առաջադրանքը:

Հուլիսի 17-ին գնդի անձնակազմից 227 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ, գնդի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ

⁴ ՀՄՊԳԿ արխիվ, ֆ. 302, գ. 7, թ. 5:

Տատարինովի ղեկավարությամբ, թշնամու թիկունքից հարձակվելով Իվանովսկի գյուղից հարավ ջախջախում է գերմանական 6-րդ մեքենայացված դիվիզիայի գնդերից մեկի շտաբը, գրավում փաստաթղթերը, ոչնչացնում 10 ապրանքատար և 2 մարդատար ավտոմեքենա, մեկ մոտոցիկլետ:

Հուլիսի 17—19-ը գումարտակի հրամանատար կապիտան Ջիստյակովը իր խմբով հարձակվելով Դոկլաչա—Իվանովսկի գյուղերի ճանապարհին գտնվող թշնամու հաղորդակցության կարևոր հանգույցների վրա, Մուրավեյնո գյուղի մոտ ոչնչացնում է 2 մոտոցիկլետ, պայթեցնում մեկ ապրանքատար ավտոմեքենա:

Հուլիսի 20-ին 4-րդ գունդը բաժանվում է 3 ջոկատի: Ջոկատներից մեկը գլխավորում է Թումանյանը, որը ռազմաճակատի գծից 20 կիլոմետր խորությամբ դուրս է գալիս թշնամու թիկունքը՝ Արինովկա և Զագորե գյուղերի շրջանում: Երկրորդ ջոկատը՝ Տատարինովի հրամանատարությամբ, գործում է Կրուկա գյուղի շրջանում և երրորդ ջոկատը՝ Ջիստյակովի հրամանատարությամբ՝ Կինոշի—Մուրավեյնոյի շրջանում: Այս ջոկատները հուլիսի 22—25-ը ոչնչացնում են զինամթերքով բարձված թշնամու 3 տոննանոց մեկ ավտոմեքենա, 2 մոտոցիկլետ, 3 սպա և 2 զինվոր: Կտրատում են կապի գծերը, գրավում հրետանային սարքերը և այլն:

Հուլիսի 28-ին ջոկատները Մեծ Կլեննո գյուղի մոտ նորից միանում են գնդին և պաշտպանություն գրավում Լուգա գետի հյուսիսային ափին՝ թշնամու դիմաց, որը փորձում էր անցնել գետը չպաշտպանված երկաթուղային կամրջով: Պարտիզաններն իրենց վրա գրավելով թշնամու ուժերի մի մասը, համառ պաշտպանվում են: Թշնամին հարկադրված օգոստոսի 2-ին հեռանում է: Գունդը անմիջապես գրավում է Կլեննո գյուղը:

Գունդը շարունակում է մնալ Փոքր և Մեծ Կլեննո գյուղերի պաշտպանական հատվածում: Օգոստոսի 6—7-ի գիշե-

րը 3 ջոկատները, յուրաքանչյուրում 30-ական մարդ, թշնամու թիկունքն են նետվում՝ խնդիր ունենալով դուրս գալ Դուլգայա Զագորիե, Ստավրոպոլե գյուղերի շրջանը, ոչնչացնել հակառակորդի վառելիքի պահեստները, խախտել նրա հաղորդակցության ուղիները:

Դրանով ավարտվում է գնդի 20-օրյա մարտական գործունեությունը: Պարտիզանական 4-րդ գնդում մնացել էր 726 մարդ, ունեին 25 ավտոմատ, 5 ձեռքի գնդացիր, մնացածները զինված էին ռուսական և գերմանական հրացաններով⁵:

Թումանյանը ներկայացրած հաշվետվության մեջ տվել է նաև իր եզրակացությունը, նշելով, որ հապճեպորեն կազմակերպված գունդը և նրա մարտիկներն ու հրամանատարները, սկսելով իրենց մարտական գործունեությունը, շունեին ո՛չ պարտիզանական և ո՛չ էլ սովորական կովի տարրական փորձ: Նրանց գործողությունները քիչ արդյունավետ էին և անտեղի կորուստների պատճառ էին դառնում: Բայց 20 օր գործելով թշնամու թիկունքում, մղելով բազմաթիվ մարտեր, գունդը ձեռք բերեց հարուստ մարտական փորձ:

Մարտերի փորձը ցույց տվեց, որ բազմամարդ ջոկատների գործունեությունը նպաստավոր չէ: 30—40 մարդուց բաղկացած ջոկատները ավելի լավ են կռվում, և հեշտ է նրանց մատակարարումը: Պետք է պարտիզանական ջոկատները լրիվ զինված լինեն ավտոմատներով, ձեռքի նռնակներով, որպեսզի կարողանան կռվել լավ զինված հակառակորդի ուժերի դեմ: «4-րդ պարտիզանական գնդի անցած 20-օրյա մարտական գործողությունների փորձը խոսում է այն մասին,—գրում է Թումանյանը,—որ գնդի հետագա գործունեությունը կրնա ծանա հաջողությամբ ու կղարգանա: Գործի հաջողության տեսակետից անհրաժեշտ էմ համարում մարտերում աչքի ընկած հրամանատարներից, բաղաշխատողներից և մարտիկներից 11 հոգու ներկայացնել կառավարական պարգևատրման: Նրանցից 4 հոգու Կարմիր դրոշի, 3

⁵ Партархив Института истории партии Ленинградского обкома КПСС, ф. 0—116, оп. 1, д. 674, л. 4—7. (հետագայում ЛПА).

հոգու Կարմիր աստղի շքանշաններով, իսկ 4-ին «Արիության համար» մեդալով»⁶։

Թումանյանի դիտողությունները, առաջարկությունները ժանդակում են պարտիզանների հետագա կազմակերպման բարելավմանը։ Ռազմաճակատի հրամանատարությունը, բարձրը գնահատելով Հայկ (Գայ) Թումանյանի ծառայությունը, 1941 թ. օգոստոսի 8-ի հրամանով պարտիզանական շարժումը ղեկավարելու նոր, էլ ավելի պատասխանատու պարտականություն է դնում նրա վրա։ Թումանյանին տրված վկայականում այդ մասին ասված է.

«Վկայական

Սույնը ներկայացնող դիվիզիայի կոմիսար Գայ Լազարևիչ Թումանյանը հանդիսանում է Արևմտյան ռազմաճակատի Հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ գործող զորքերի ռազմական խորհրդի լիազոր՝ Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի պարտիզանական շարժման կազմակերպման ու ղեկավարման բոլոր հարցերով։

Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի ռազմական խորհուրդը, ինչպես նաև Կալինինի մարզերի կուսակցական ու խորհրդային կազմակերպությունները պարտավոր են լայն աջակցություն ցույց տալ ընկ. Գ. Լ. Թումանյանի աշխատանքներին։

Հյուսիսարևմտյան ուղղության ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար, խորհրդային Միության մարշալ (Կ. Վորոշիլով)

Ռազմական խորհրդի անդամ, Համկ(բ)Կ ԿԿ քարտուղար (Ա. Ժդանով)

№ 53

8 օգոստոսի 1941 թ.»⁷։

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Այս փաստաթուղթը պահվում է Մոսկվայի զրահատանկային զորքերի ակադեմիայի արխիվում, ակադեմիայի դասախոս, գեներալ-լեյտենանտ Հ. Լ. Թումանյանի անձնական գործում։

Հին բոլշևիկ, կոմիսար Թումանյանը պատվով է կատարում իր վրա դրված պարտականությունները: Նա մինչև 1941 թ. վերջը գտնվում էր պարտիզանական շարժման հորձանուտում, որից հետո վերադաս հրամանատարության առաջադրանքով փոխադրվում է կարմիր բանակի շարքերը: Ինչպես հայտնի է, այդ շրջանում բանակը մեծ կարիք ուներ հրամանատարական որակյալ կադրերի:

Հայ պարտիզաններ կային նաև Լենինգրադի մարզի օկուպացված շրջաններում գործող մյուս ջոկատներում ու բրիգադներում: Նրանք Լենինգրադի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ուսանող կոմերիտական երիտասարդներ էին, որոնք Լենինգրադի պաշտպանության մարտերի սկզբից քաղաքի ռուս և բազմազգ ուսանողության հետ, ջերմորեն արձագանքելով կուսակցության և Լենինգրադի ԼԿԵՄ մարզկոմի՝ հայրենիքի պաշտպանության կոչին, համալրելով աշխարհազորայիների և պարտիզանական ջոկատների, բրիգադների շարքերը, կովի նետվեցին ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Առաջիններից էին Լենինգրադի ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտի ուսանողները և դասախոսները, որոնց ջոկատները 1941 թ. աշնանը արդեն ֆաշիստական զորքերի թիկունքում խորտակում էին զնացքներ, ոչնչացնում նրանց կենդանի ուժերն ու տեխնիկան: Ինստիտուտի լավագույն ջոկատներից մեկը ղեկավարում էր դասախոս Դ. Ֆ. Կասիցինը, իսկ հետախուզական խմբի հրամանատարն էր ուսանող, կոմունիստ Հովհաննես Վասիլյանը: Զոկատը համագործակցում էր ռազմաճակատի խորհրդային զորամասերի և թշնամու թիկունքում պայքարող ընդհատակյա հակաֆաշիստական խմբերի հետ⁸:

Հուլիս—օգոստոսի առաջին իսկ մարտերում աչքի են ընկնում նաև տեխնոլոգիական ինստիտուտի ուսանող պարտիզանները: Նրանց շարքերում էին Հմայակ Աղուզումցյանը, Ա. Հարությունյանը, դոցենտ Խ. Վ. Բալյանը և ուրաշներ: Դեռևս հուլիսին, Բալյանի ակտիվ մասնակցությամբ, ինս-

⁸ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., № 1, 1961 թ., էջ 4:

տիտուտի աշխատակիցներից և ուսանողներից կազմվում է պարտիզանական ջոկատ, որը, մտնելով ՆԳԺԿ զորամասերի շարքերը, կռվում է Լենինգրադի մատուցներում: Նևսկայա—Դուբրովկայի շրջանում տեղի ունեցած արյունահեղ մարտերում զոհվում են շատ ուսանողներ, ծանր վիրավորվում է նաև Բալյանը⁹:

Պարտիզանների շարքերում էին նաև Լենինգրադում բընակվող, գործարաններում, հիմնարկներում աշխատող շատ հայեր: 2-րդ Վոլխովյան բրիգադի շարքերում էին Ադասի Ազիզյանը, ինժեներ-շինարար Մանավազ Հասրաթյանը, 5-րդ բրիգադում՝ Պյոտր Հակոբյանը, Արթուր Աբրոյանը, 10-րդ բրիգադում՝ Կոստանդին Մկրտումովը, Վարուժան Գասպարյանը, Զաքար Սարգսյանը, Քրիստափոր Պետրոսյանը, Միքայել Թումասովը, Գրիգոր Հարությունովը, Սասունիկ Զաքարյանը: Կային նաև գերությունից փախածներ՝ երեանցի ավտովարորդ Զավեն Միրզախանյանը և ուրիշներ:

Նրանցից շատերը մարտերում կատարած խիզախության, անձնվեր ծառայության համար Լենինգրադի պարտիզանական շարժման շտաբի կողմից ներկայացվեցին շքանշաններով և «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» 1-ին և 2-րդ աստիճանի մեդալներով պարգևատրման: Մեր ձեռքի տակ են Մ. Հասրաթյանի և Ա. Ազիզյանի պարգևաթերթիկները: Ծանոթանանք դրանց բովանդակությանը.

«Ընկ. Հասրաթյանը պարտիզանական ջոկատ է մտել 1941 թ. օգոստոսին: Որպես մասնագետ, ինժեներ-շինարար կազմակերպեց պարտիզանական բազայի կառուցման աշխատանքը և այն ավարտեց ժամկետից շուտ, իսկ հունվարին նշանակվեց բրիգադի մատակարարման պետ: Երկու անգամ նա խորհրդային թիկունքից հակառակորդի խորը թիկունք է հասցրել սննդամթերք, հանդերձանք, ռազմամթերք: 1942 թ. օգոստոսին բրիգադի ջոկատները ամենօրյա մարտեր էին մղում հակառակորդի դեմ: Այդ դժվարին օրերին ընկ. Հասրաթյանը ջոկատները լրիվ ապահովեց ռազմամթերքի և սը-

⁹ Նույն տեղում:

նընդամթերքի մատակարարումով, որի ընթացքում մարտիկները օրական 3 անգամ կանոնավոր տաք սնունդ էին ստանում: Ընկ. Հասրաթյանն իր անձնվեր աշխատանքով, բրիգադի մատակարարման և մարտիկների նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարությամբ նշանակալիորեն հեշտացրեց մարտական խնդիրների կատարումը»¹⁰:

Ավելի փայլուն մարտական տվյալներ են արձանագրված Ազիզյանի պարգևատրելի կամ. «Ընկ. Ազիզյանը հակառակորդի թիկունքում է գործել 1942 թ. օգոստոսի 23-ից: Նա թշնամու կոմունիկացիաներում մարտերի և դիվերսիաների ժամանակ իրեն զրոհորեց որպես անվախ և խիզախ պարտիզան: 1943 թ. մայիսին ութ հոգուց բաղկացած խմբով լենինգրադ—Նովգորոդ երկաթուղագծում պայթեցրեց զինվորական գնացքը. խորտակվեց շոգեբարշը և 5 վագոն՝ բարձված տեխնիկայով:

Բազմիցս մասնակցել է Բատեցկայա—Օրեդեժ, լենինգրադ—Նովգորոդ, Օրեդեժ—Տերկովիչի երկաթուղագծերում ռելսային տնտեսությունների ոչնչացմանը:

Տեղական բնակչության շրջանում անց է կացրել կազմակերպչական մասսայական մեծ աշխատանք, որն օժանդակել է ջոկատների շարքերի աճին»¹¹:

Մ. Հասրաթյանը պարգևատրվեց «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» 2-րդ աստիճանի, իսկ Ա. Ազիզյանը՝ 1-ին աստիճանի մեդալներով: Խիզախության օրինակ էր ցույց տվել նաև Զավեն Միրզախանյանը: Նա տառապել էր լենինգրադից ոչ հեռու Վիրիցա օկուպացված ավանի մոտ, ռազմագերիների ճամբարում: Զավենը օր ու գիշեր մտածել էր փախչելու և ազատվելու մասին: Ընկերների խորհրդով նա ճամբարի գերմանացի հսկիչին հայտնում է, որ ինքը մասնագիտությամբ ավտովարորդ է: Զավենին նշանակում են ճամբարի ապրանքատար ավտոմեքենայի վարորդ: Նա փո-

¹⁰ ЛПА, ф. 0—116, оп. 4, ед. хр. 441, л. 7.

¹¹ Նույն տեղում, գ. 877, թ. 1:

խաղրումներ է կատարում, միաժամանակ մանրամասն ուսումնասիրում ճանապարհները, անտառների արահետները և պատրաստվում փախչելու:

Օգոստոսյան մի մութ երեկո, Զավենը 11 ուռս ռազմագերիների հետ, իր մեքենայով դուրս է գալիս ճամբարից՝ նախօրոք պահեստից վերցնելով ավտոմատներ, հրացաններ, նռնակներ և զինամթերք: Շարժվում են Լուգայի ուղղությամբ: Տուժաչև գյուղի մոտ պետք է անցնեին երկաթուղային կամուրջը, բայց գերմանացիները ուժեղ կրակ են բացում ավտոմեքենայի վրա: Ռազմագերիները Զավենի հետ միասին, թողնելով մեքենան, մտնում են անտառ, մի փոքր թափառումներից հետո անտառում ապաստանած գյուղացիների օգնությամբ ներկայանալով պարտիզանական շտաբին միանում են նրանց և ակտիվորեն մարտնչում հարազատ Լենինգրադի համար: Այդ մասին Լենինգրադի ռազմաճակատի քաղվարչության 1945 թ. հրատարակած բրոշյուրում ասված է. «Միրզախանյանին պատիվ վիճակվեց մարտական ահեղ օրերին ընդունվել պարտիզանների մեծ ընտանիքը: Ապրելով հյուսիսային անտառների թավուտներում, թշնամու խորը թիկունքում, Զավենը ոչ մի օր իրեն օտարության մեջ չէր զգում: Ռադիոն լուրեր էր բերում հեռավոր Հայաստանից, իսկ ուռս ընկերները հարազատ եղբայրներ էին:

Ակտիվ պարտիզան էր Միրզախանյանը: Նրա հաշվին գրորանցված է մի քանի տասնյակ կիլոմետր վնասված երկաթուղային գիծ, դիպուկ զնդակով ոչնչացված բազմաթիվ գերմանացի ժամապահներ, ոչնչացված հեռագրահեռախոսային շատ սյուներ...»¹²:

Զավեն Միրզախանյանը պարտիզանական ջոկատներում մարտնչեց մինչև 1944 թ. մարտի 1-ը, մինչև Լենինգրադյան մարզի լրիվ ազատագրումը:

¹² «Сыны Советской Армении—защитники Ленинграда», Ленинград, 1945, с. 42—43.

1943 թ. սկզբներից Լենինգրադի, Պսկովի, Կալինինի մարզերում պարտիզանների շարքերում հայերի թիվն աստիճանաբար մեծանում է՝ ի հաշիվ ֆաշիստական գերությունից փախած կարմիր բանակի նախկին մարտիկների ու սպաների:

Ամռանը ռազմագերիների մի մեծ խումբ փախուստ է կազմակերպում Կալինինի մարզ բերված հայկական լեգեոնի երկրորդ գումարտակի Նովոռոժևի կայազորից: Հիտլերականները նրանց բերել էին՝ պաշտպանելու համար երկաթուղագծերը, կամուրջները և խճուղիները պարտիզանների հարձակումներից: Բայց հայ գերիները տեղ հասնելուն պես, իրենց ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարների գլխավորությամբ, սկսում են պարտիզանների հետ կապեր որոնել: Ռազմագերիների տրամադրության մասին տեղյակ էին ու իրենց հերթին հետախուզական աշխատանք էին տանում նաև պարտիզանները: Ռազմագերիների մեջ էին ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավար, հմուտ կոնսպիրատոր, կոմունիստ Արտեմ (Հարություն) Գևորգի Սաղումյանը: Նրա ղինակիցներն էին Զավեն Համբարձումյանը, Պերճ Աղաջանյանը և ուրիշներ:

Ա. Սաղումյանը Գրիբովո գյուղում ծանոթանում է տեղի ընդհատակում գործող Կլավա Գրիչենկովայի հետ: Վերջինիս միջոցով նրան հաջողվում է կապվել պարտիզանների Լենինգրադյան 3-րդ բրիգադի կոմերիտական կապավոր Իլյա Օստրոգորովիչի հետ, պայմանավորվում փախուստի մասին:

Դրանից հետո ընդհատակի հայ ղեկավարները պարտիզաններից շարունակ ստանում են Խորհինֆորմբյուրոյի տեղեկագրեր, «Լենինգրադսկայա պրավդա» թերթի համարներ, թուղթիկներ և տարածում: Իսկ պարտիզաններն էլ իրենց հերթին ռազմագերիներից ստանում են տեղեկություններ հիտլերական կայազորի թվական կազմի, զորքերի տեղաշարժերի, պատժիչների մտադրությունների մասին և այլն: Այսպես, նախապատրաստվում է հայ լեգեոնականների փախուստը:

Ձեռք գցելով 3 ձեռքի գնդացիր, հրացաններ, նռնակներ, հուլիսի 31-ի գիշերը 18 հոգուց բաղկացած ընդհատակայինների խումբը, ոչնչացնելով գերմանացի պահակներին, կենտրոնանում է Գրիբովո գյուղի մոտ: Այստեղ նրանց դիմավորում է պարտիզանական բրիգադի ներկայացուցիչ Իլյա Օստրոգորովիչը և առաջնորդում Ալտունյան անտառ: Երկու օր հանգրստանալուց հետո, օգոստոսի սկզբին, ըստ պայմանավորվածության, հայերի խմբի հետ պարտիզանական բրիգադի հրամանատարության անձնական հանդիպումը տեղի է ունենում Պոժիկովո գյուղում: Այնտեղ են ժամանում բրիգադի լեգենդար հրամանատար, մայոր Ալեքսանդր Վիկտորովիչ Գերմանը, շտաբի պետ, ավագ լեյտենանտ Իվան Կոխովը, բրիգադի 4-րդ գնդի հրամանատար, կապիտան Գ. Ի. Եֆիմովը և ուրիշներ: Բրիգադի հրամանատար Գերմանը ջերմորեն ողջունում է հայերին և հարցնում.

«Իսկ ո՞վ է ձեր ավագը,—շարքից դուրս եկավ Սաղումյանը,—խնդրում ենք մեզ ընդունել ջոկատի շարքերը, գերության մեջ կրած մեր տանջանքների համար վրեժ կլուծենք ու կկռվենք, թեկուզ այսօրվանից, առաջադրանք տվեք»¹³:

Օգոստոսի 5-ին բրիգադի հրամանատար Գերմանի հրամանով նորեկ ռազմիկներից կազմավորվում է բրիգադի 4-րդ գնդին ենթակա № 41 ջոկատը: Հրամանում արձանագրված է. «1. Կամավոր պարտիզանների կողմն անցած նախկին ռազմագերիներից ու հրամանատարներից և Կալինինի (մարզի) պարտիզաններից կազմակերպել № 41 պարտիզանական ջոկատը...

2. № 41 ջոկատի հրամանատարի պաշտոնակատար նշանակում եմ ընկ. Արտեմ Գևորգի Սաղումյանին, ջոկատի կոմիսար՝ ընկ. Ալեքսանդր Իվանովիչ Միգրովին, ջոկատի հրամանատարի հետախուզական գծով տեղակալ՝ ընկ. Գ. Գորոդեցկուն, վերջին երկուսին ազատելով նախկինում զբաղեցրած պաշտոններից:

3. Հուլյս ունեմ, որ նորաստեղծ պարտիզանական ջոկա-

¹³ «Սովետական Հայաստան», 7 մայիսի, 1966 թ.:

տը արժանավայել և պատվով կրազմապատկի 3-րդ բրիգադի մարտական փառավոր ավանդույթները և առաջիկա մարտերում ցույց կտա իր կազմակերպվածությունն ու համախմբվածությունը:

Հրամանը հայտարարել բրիգադի ամբողջ անձնակազմում:

Բրիգադի հրամանատար մայոր Ա. Վ. Գերման¹⁴:

Հրամանատարական պաշտոնների են նշանակվում նաև մյուս ընկերները. ջոկատի շտաբի պետ՝ Զավեն Համբարձումյանը, հետախուզության գծով ջոկատի հրամանատարի տեղակալ՝ Պերճ Աղաջանյանը, վաշտի հրամանատարներ՝ Սուրեն Սարգսյանը, Լազար Բալայանը, Գուրգեն Ղարիբյանը, Երվանդ Եղիազարյանը, դասակի հրամանատարներ՝ Հաբեթնակ Դանիելյանը, Պարույր Մարտիրոսյանը, Սուրեն Մարգարյանը, Գրիգոր Կարիբովը, Արծվիկ Դավթյանը, ջոկի հրամանատարներ՝ Մսերադ Մկրտումյանը, Արտեմ Մնացականյանը, Էլբակ Մանուկյանը և ուրիշներ: Պարտիզաններից ճարպիկ հետախուզիչներ, պայթեցնողներ, գնդացրորդներ, ավտոմատավորներ դարձան Ժորա Ավչինյանը, Վահան Բալնայանը, Փաշիկ Կարապետյանը, Արտաշես Մուրադյանը և ուրիշներ:

Ռազմագերիների և տեղական բնակիչների նորանոր համալրումներով ջոկատը աստիճանաբար մեծանում է: 1943 թ. 4-րդ գնդում հայերի թիվը հասնում էր 58-ի¹⁵: 41-րդ ջոկատում հիմնականում հայեր էին, բայց աստիճանաբար նրա շարքերն են համալրում նաև ռուսներ, ուկրաինացիներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Գնդի հրամանատարությունն իր հերթին ջոկատին օգնելու համար առանձին փորձված կադրեր էր տալիս նրան: Այդպիսով, 41-րդ ջոկատը՝

¹⁴ ЛПА, ф. 0—116, оп. 1, е. хр. 1582, л. 23, փաստաթուղթը վերցված է Վ. Ն. Ղազարխեյանի «Արխիվային նյութեր հայ պարտիզանների մասին» հոդվածից, տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 2, 1972 թ.:

¹⁵ ЛПА, ф. 0—116, оп. 1, ед. хр. 1713, л. 27—46.

կապիտան Արտեմ Սաղումյանի (ծածկանունը Կերչինսկի)¹⁶ ղեկավարութեամբ մարտերի ընթացքում արագորեն յուրացնելով գնդի հին ջոկատների պարտիզանական պայքարի տակտիկան, դառնում է առաջատար մարտական ջոկատներից մեկը: «Դրանում զարմանալու ոչինչ չկա,—ասում է գնդի հրամանատար Եֆիմովը,—նոր ստորաբաժանման կորիզ հանդիսացող բոլոր հայերը զինվորական մարդիկ էին, ծառայել էին բանակում, նրանցից շատերը ունեին սպայական կոչումներ և կարողանում էին ղեկավարել պարտիզանական վաշտեր, դասակներ ու ջոկեր»¹⁷:

Ավելի ուշ 41-րդ ջոկատը խիստ մեծացավ: Այն բաղկացած էր 3 վաշտերից, որոնցից մեկը՝ առանձին դիվերսիոն: Ուներ շտաբ, հետախուզական, տնտեսական ու սանիտարական մասեր¹⁸: Հայ պարտիզանները, որպես ազգային խումբ, իրենց թվով ռուսներից հետո ջոկատում մշտապես գրավել են երկրորդ տեղը¹⁹: Նրանք կարևոր դեր են կատարել ջոկատի մարտական տարեգրության մեջ: Հայ պարտիզանները երջանիկ էին, որ իրենց բախտ է վիճակվել մարտնչել Ալեքսանդր Գերմանի հրամանատարութեամբ, 3-րդ բրիգադի կազ-

¹⁶ Արտեմ (Հարություն) Գևորգի Սաղումյանը ծնվել է 1896 թ. Շամշադինի շրջանի Թովուզ գյուղում:

1941 թ. օգոստոսից մեկնել է հարավային ռազմաճակատ՝ կապիտանի կոչումով: Ղեկավարել է 317-րդ հրաձգային դիվիզիայի սակրավորների վաշտը, կռվել Տագանրոգի, Դոնի Ռոստովի, Դոնբասի համար: 1942 թ. մայիսին գերի է ընկել խարկովի տակ շրջապատված խորհրդային զորախմբի կազմում, բշվել ռազմագերիների ճամբարներ, ապա հայկական լեզեն, որտեղ դարձել է խորհրդային հայրենասերների ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարներից մեկը: 1943 թ. ամռանը լենինգրադի մարզում, Նովոռոմ գյուղից իր խմբով փախչում, միանում է Ալ. Գերմանի պարտիզանական 3-րդ բրիգադին, դառնում նրա 41-րդ ջոկատի հրամանատարը: 1944 թ. լենինգրադի մարզի ազատագրումից հետո Սաղումյանը վերադառնում է Բաբու, աշխատանքի անցնում հայկական «Կոմունիստ» թերթում:

¹⁷ ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակագիտական բաժ. «Տեղեկագիր», № 1, 1961 թ., էջ 12:

¹⁸ ЛПА, ф. 0—116, оп. 9, л. 1386, л. 23—42.

¹⁹ Նույն տեղում, օպ. 1, л. 1712, л. 1 23.

մում, որի կատարած հերոսական գործերի համբավը բերնեբերան էր անցնում լենինգրադյան մարզի պարտիզանների շրջանում: Նա քաջ էր ու հնարամիտ: Թշնամին սարսափում էր նրանից՝ «Անտառային ուրվականներ» անվանելով նրա բրիգադի պարտիզաններին: Գերմանը կարողանում էր իր մարտիկներին դուրս բերել ամենածանր վիճակից:

Նրա հրամանատարական մեթոդներով դաստիարակվեցին գնդերի գումարտակների և ջոկատների հրամանատարները՝ Սինյաշկինը, Խուդյակովը, Եֆիմովը, Գորյաչովը, Սաղումյանը, Պանցևիչը, Կուրյովը, Բիկովը և մյուսները²⁰:

4-րդ գունդը իր երեք ջոկատներով ամռանն անց է կացնում մի շարք բաց մարտեր, որտեղ ակտիվորեն են գործում նրա տասնյակ դիվերսիոն խմբակները:

1943 թ. օգոստոսի 5-ին բրիգադն իր գնդերով և ջոկատներով անցնում է Կրյուկովի շրջան: Նոր կազմավորված 41-րդ ջոկատը Սաղումյանի ղեկավարությամբ տեղավորվում է Սլուցնիկովո գյուղում՝ Սորոտ գետի ափին և սկսում նախապատրաստվել մարտերի: Հենց այդ օրերին վերադառ հրամանատարությունը Սաղումյանին Մեծ երկիր է կանչում, ջոկատի հրամանատարի պաշտոնում հաստատելու համար:

Սաղումյանը իր փոխարեն ջոկատի հրամանատար թողնելով Զավեն Համբարձումյանին, օգոստոսյան մի գիշեր Ու—2 օդանավով թռչում է Մեծ երկիր: Անցնելով ռազմաճակատի գիծը, օդանավը երկու ժամից հետո վայրէջք է կատարում Վալդայ քաղաքի օդանավակայանում: Դիմավորողների ուղեկցությամբ Սաղումյանը ներկայանում է Լենինգրադյան պարտիզանական շարժման շտաբի հրամանատարությանը: Կապիտան Հ. Սաղումյանը հաստատվում է 3-րդ բրիգադի 4-րդ գնդի 41-րդ ջոկատի հրամանատարի պաշտոնում: Նրան առաջարկում են նաև կարճատև հանգիստ առնել, կազդուրվել շտաբին կից մոտակա անտառի ստորգետնյա հոսպիտալ-ճամբարում: «Այդ բարեկարգ առողջարանում ինձ վիճակված էր,—գրում է Սաղումյանը,—երկու շաբաթ շա-

²⁰ «Կոմունիստ» (Բաքու), 18 օգոստոսի, 1965 թ.:

րունակ, շրջապատված ամենայն հոգատարութեամբ, վերականգնել ուժերս: Ամեն օր մենք իրազեկ էինք մեր բրիգադի ու նրա յուրաքանչյուր ստորաբաժանման ամենօրյա մարտական գործողութիւններին: Ճամբարի պետ կապիտան Սավիլեն ամեն անգամ հաղորդում էր մեզ բրիգադի ռադիոգրերի բովանդակութիւնը: Ես սրտատրոփ սպասում էի իմ ջոկատի առաջին մարտական մկրտութեանը: Օգոստոսի 18-ին ռադիոն հաղորդեց, որ բրիգադն ամբողջ կազմով հարձակվել է Պսկով—Պորխով երկաթգծի վրա, ավերել երկու խցարան և պայթեցրել մեծ քանակութեամբ ռելսեր: Իմ ջոկատը այդ գործողութեան ժամանակ ոչնչացրել էր 260 հիտլերական, մի տանկ, ականանետային մի մարտկոց: Ջոկատը կորցրել է երեք հոգի սպանված և հինգ վիրավոր: Զավենի անունը թընդում է ամբողջ ճամբարով մեկ:

— Այ քեզ Համբարձումյան, կեցցես, լսվում է ամեն կողմից... «Սև սատանաները» բացել են իրենց հաշիվը...: Այդ օրվանից հայերիս սկսեցին «Սև սատանաներ» անվանել²¹:

Այնուհետև, ըստ ամսաթվերի, հաղորդումներ են տրվում 3-րդ բրիգադի գնդերի և ջոկատների՝ օգոստոսի ընթացքում կատարած մարտական գործողութիւնների մասին:

Օգոստոսի 19-ին հիտլերականների մի մեծ խումբ ականանետների կրակի աջակցութեամբ հարձակվում է 4-րդ պարտիզանական գնդի վրա (որի կազմում էր նաև 41-րդ ջոկատը): Տեղի է ունենում 10-ժամյա մարտ: Պարտիզանները ուժեղ դիմադրութիւն ցույց տալով սպանում և վիրավորում են 80 հիտլերականի, ոչնչացնում 1 ապրանքատար ավտոմեքենա, 1 ականանետ՝ հաշվարկի հետ միասին, 2 գնդացրային կետ, 1 մոտոցիկլետ: Պարտիզանները կորցրել էին 1 սպանված, 9 վիրավոր, 2 անհետ կորած:

Օգոստոսի 20-ի գիշերը 35-րդ և 37-րդ ջոկատները, կատարելով գնդի հրամանատարի առաջադրանքը Պսկով—Պորխով երկաթուղագծում, լուգա բնակավայրի մոտ, պայթեցնում են երկաթուղագծի մի մեծ հատված, որի հետևանքով

²¹ ԸՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 302, գ. 10, տե՛ս 2. Սաղումյանի «Սև սատանաներ» վերնագրով հուշերը, էջ 19—26:

մի որոշ ժամանակ խախտվում են թշնամու առաքումները: Դործադրության ժամանակ 41-րդ ջոկատն իր կրակով հակառակորդին գամելով տեղում և լռեցնելով 4 զնդացրային կրակակետ, օժանդակում է մյուս ջոկատներին²²:

Օգոստոսի 23-ին հիտլերականների 400—450 հոգուց բաղկացած զորամասը վաշտային ականանետների և գումարտակային ականանետային դասակի աջակցությամբ հարձակվում է պարտիզանների վրա՝ Կուզովն բնակավայրի վրա: 9 ժամ տևած մարտն ավարտվում է 4-րդ զնդի հաղթանակով: Թշնամին կորցնելով 200 սպանված, դիմում է փախուստի: Պարտիզանները կորցնում են 2 սպանված, 7 վիրավոր, 3 անհետ կորած²³:

Դա պարտիզանական շարժման «ռելսային պատերազմի» շրջանն էր: Վերագաս հրամանատարության ցուցումով 1943 թ. հուլիսի վերջին Լենինգրադյան մարզի պարտիզանական շարժման շտաբը, բելոռուսական և Բրյանսկի պարտիզանների օրինակով, նույնպես անցնում է մասսայական ռելսային պատերազմի, որն օգոստոսին ծավալվում է մարզի օկուպացված ամբողջ տարածքում:

Սեպտեմբերին նոր մարտեր են ծավալվում: Հիտլերյան «Հյուսիս» բանակախմբի հրամանատարությունը մեծ ուժեր է նետում պարտիզանների դեմ: Հենց միայն 3-րդ բրիգադի դեմ Նովոռոժևի շրջանում կենտրոնացվում է 14 հազարանոց գերմանական պատժիչ զորք, տեխնիկա: Պարտիզանները երկու շաբաթ անընդհատ անհավասար մարտեր են մղում թշնամու գերազանց ուժերի դեմ:

Սեպտեմբերի 6-ին ժիտնիցա գյուղի մոտ թշնամին շրջապատում է բրիգադը: Դրությունը ժամառժամ դառնում է սպառնալի: Գերմանը հրամայում է պարտիզաններին դիմադրել մինչև մուլն ընկնելը: Նրեկոյան բրիգադի հրամանատարը, իր վրա վերցնելով շտաբային ջոկատի հրամանատարությունը, ճեղքում է օղակը և բրիգադը դուրս բերում շրջա-

²² ЛПА, ф. 0—116, оп. 1, д. 1712, л. 1—2.

²³ Նույն տեղում:

պատումից: Այդ մարտում Գերմանը զոհվում է հերոսի մահով: Զոհվում են նաև շատերը, նրանց թվում 41-րդ ջոկատի կոմիսար Մեգրովը: Գերմանի դիակը ուղարկվում է խորհրդային թիկունք, որտեղ նրան թաղում են մեծ շուքով, իսկ 1943 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով նրան, որպես պարտիզանական շարժման խիզախ կազմակերպիչներից մեկի, հետմահու շնորհվում է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում²⁴: 3-րդ բրիգադը կոչվում է հերոս հրամանատարի անունով:

Լեգենդար հրամանատարի զոհվելու լուրը կայծակի արագությամբ հասնում է Վալդայ, բոլորը ցնցված են: Սաղումյանը, մի խումբ սպաների հետ, շտապում է վերադառնալ թշնամու թիկունք, մարտնչող բրիգադ: Կարճատև նախապատրաստությունից հետո նրանք վայրէջք են կատարում բրիգադի բազավորման շրջանում:

Բրիգադի 4-րդ գնդի շտաբում կապիտան Սաղումյանին ջերմորեն են դիմավորում գնդի հրամանատար Եֆիմովը և կոմիսար Վյադենկոն, որոնք նրան առաջարկում են անմիջապես ընդունել 41-րդ ջոկատի հրամանատարությունը՝ Զավեն Համբարձումյանից: Վերջինս նշանակվում է ջոկատի հրամանատարի տեղակալ, հետախուզության գծով:

Եֆիմովը գովեստով է պատմում 41-րդ ջոկատի մասին, որը ժիտնիցայում թշնամու շրջապատումը ճեղքելու ժամանակ հերոսաբար էր մարտնչել էսէսական գնդի դեմ²⁵: Այդ ժամանակ մարտիրոսում աչքի էին ընկել շատ պարտիզաններ, նրանց թվում նաև 41-րդ ջոկատի հրամանատար Զավեն Համբարձումյանը, գնդացրորդներ Արտաշ Մուրադյանը, Միսակ Բաղիրյանը և ուրիշներ:

Օգոստոսից սկսած «Ռեկսային պատերազմը» շարունակվում և ծավալվում էր: Կապիտան Սաղումյանը հմտորեն էր ղեկավարում ջոկատի յուրաքանչյուր գործողությունը, միաժամանակ գրի առնում ձեռք բերված արդյունքները: Ահա մի քանի նշումներ.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 65—66:

²⁵ ЛПА, ф. 116, оп. 1, д. 1608, л. 1—2.

Սեպտեմբերի 16-ին Սուրեն Սարգսյանի հրամանատարութեամբ պարտիզանների խումբը նուկոսե—Բոլշակ—Օպոչկա խճուղիում ոչնչացրեց թշնամու 2 ավտոմեքենա և 5 զինվոր:

Սեպտեմբերի 20-ին նույն խճուղու վրա պայթեցվեց 1 փայտյա կամուրջ, իսկ սեպտեմբերի 21-ին Հովսեփ Մելիքյանը դիվերսիոն խմբի դրած ականից պայթեցվեց 1 ավտոմեքենա, սպանվեց 9 ֆաշիստ²⁶:

Հոկտեմբերի 12-ին Փաշիկ Կարապետյանի հրամանատարութեամբ 8 «որսորդներից» բաղկացած խումբը՝ հետախուզներ Գրիգոր Ղարիբովի և Նիկանդորովի մասնակցութեամբ, Միխայլովսկ բնակավայրի մոտ կրակ բացելով հիտլերական պահակների վրա սպանում է 4 հոգու:

Հոկտեմբերի 13-ին վաշտի հրամանատար Եֆիմովը 12 պարտիզաններով և Հաբեթնակ Դանիելյանի դասակի հետ միասին Զիմարի բնակավայրից ոչ հեռու ոչնչացնում են 19 հիտլերական: Նույն օրը 1-ին վաշտի 1-ին դասակի 8 պարտիզաններից բաղկացած «որսորդների» խումբը Լազար Բալայանի հրամանատարութեամբ հանկարծակի հարձակվելով հիտլերյան պահակախմբի վրա ոչնչացնում է 12 հոգու:

Հոկտեմբերի 15-ին 2-րդ վաշտի 1-ին դասակի 10 պարտիզաններից բաղկացած խումբը, որն ուներ 2 ձեռքի գնդացիր, 1 ավտոմատ և 3 հրացան, ավագ սերժանտ Սուրեն Մարգարյանի հրամանատարութեամբ Բոլշակ—Մարշևիցի—Շիկի խճուղում դարանից ոչնչացրեց թշնամու 30 հեծանվորդների և նրանց ուղեկցող վաշտի 21 զինվորների:

Մարգարյանի խմբի ականորդների դրած ականի պայթյունից հոկտեմբերի 16-ին պայթեց թշնամու 2 ավտոմեքենա, սպանվեց 8 հիտլերական: Մարտերում աչքի ընկան գնդացրորդներ Միսակ Բաղիրյանը և Սուրեն Սարգսյանը: «Սուրեն Մարգարյանի դասակը առ այսօր իր անձնական հաշվում ունի ոչնչացրած 4 ավտոմեքենա, 30 մետրանոց փայտյա 2 կամուրջ և 55 զինվոր ու սպա»²⁷:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 62 և 64:

²⁷ ЛПА, ф. 0—116, оп. 1, д. 1712, л. 3—4.

Կապիտան Յաղումյանի ղեկավարությամբ «Ռելսային պատերազմում» օր օրի մեծանում էին ջոկատի հարվածների արդյունքները: Հոկտեմբերի 16-ի գիշերը Իգնատևի խումբը Օստովո—Ռեզեկեն հրկաթուղագծում խորտակում է 40 վագոններից բաղկացած գնացքը: Ոչնչանում է 2 շոգեքարշ, տանկերով, մեքենաներով և կենդանի ուժով բարձած 27 վագոն: Հոկտեմբերի 19-ին ջոկատի 100 հոգուց կազմված խումբը Դնո, Նովոսոկոլնիկի, Բալշակ հրկաթուղագծերի տարբեր հատվածներում տալիս է «897 բալանոց համերգ» (սա պարտիզանների հարվածների և նրանց արդյունքների պայմանական անվանումն էր): Այդ գործողության ընթացքում պայթեցվեցին բազմաթիվ ռեևեր, Ուդա գետի վրա 40 մետրանոց հրկաթուղային և 30 մետրանոց փայտյա կամուրջները, ոչընչացվեց 8 հիտուերական, 3420 մետր դաշտային կաբել և հեռագրալար²⁸:

Պարտիզանների առաջ նոր, դժվարին խնդիր է դրվում՝ ջախջախել Պսկովի մարզի Սլավուտյանսկի շրջանի Գորուշկա գյուղի կայազորը: Թշնամին այն 3 տարի ամրացրել էր պաշտպանական կառույցներով, շրջապատել բազմաշերտ փշալարերով, դինել հրանոթներով, ականանետներով, ավտոմատ զենքերով, ուներ դօտեր ու դզօտներ: Կայազորը լուրջ խոչընդոտ էր սլարտիզանների համար:

Գորուշկայի ֆաշիստական կայազորի ջախջախումը իրականացվեց 1943 թ. հոկտեմբերի 26-ի գիշերը՝ լույս 26-ի առավոտյան: Այդ խնդրի կատարումը Գերմանի անվան 3-րդ բրիգադի 4-րդ գնդի հրամանատարությունը դնում է իր 41-րդ ջոկատի վրա: Նրան օժանդակելու էր նաև 39-րդ ջոկատը՝ խնդիր ունենալով փակել թշնամու նահանջի ու համալրում ստանալու ուղիները:

Հյուսիսային խոր, աշնանային մութ գիշերը, տեղացող ձյան տակ, ջոկատը կապիտան Սաղումյանի հրամանատարությամբ շարժվում է դեպի Գորուշկա: Շուրջը ավերված, ամայի գյուղեր են: Զոկատի հրամանատարի և նրա կապավո-

²⁸ Նույն տեղում, էջ 4—5:

րի համար պիտի լինում քարտեզով ու կողմնացույցով որոշել տեղանքը:

Զոկատն անմիջապես կանգ է առնում: Կապիտան Սաղումյանի հրամանով վաշտերը բացազատվելով պատրաստվում են գրոհի: Պարտիզանները բոլոր կողմերից հաղթահարելով լարափակոցը, գրոհում են հակառակորդի դիրքերի վրա: Հրձիգների խումբը, Զավեն Համբարձումյանի ղեկավարությամբ խորանալով կայազորի խորքը, հրդեհում է շենքերը, խուճապի մատնում հիտլերականներին: Սաղումյանի հես. մի խումբ պարտիզաններ հարձակվում են կայազորի շտաբի վրա: Սաղումյանը շտաբի շենքից դուրս բերելով փաստաթղթերի կապոցները, մարտիկներին հրամայում է փակել շտաբի մուտքի դուռը և պայթեցնել շենքը: Մի քանի րոպեից հետո փլատուկների տակ ոչնչանում են տասնյակ հիտլերականներ:

Ժորա Ավչյանի ջոկը սլայթեցնում է թշնամու պահեստները: Գլուխները կորցրած հիտլերականները փախչելու ելք են որոնում: Լազար Բալայանի և Գեորգի Սվետլովի ղեկավարությամբ դիվիզիոն խումբը սլայթեցնում է ավտոգարաժները. հրդեհի կրակը լափում է ամեն ինչ: Մարտի ժխորում սպանվում է 1-ին վաշտի հրամանատար Տ. Ա. Շուլենինը, նրան անմիջապես փոխարինում է Լազար Բալայանը: Մարտը տևում է մեկ ժամից ավելի և ավարտվում պարտիզանների հաղթանակով: Զախչախվում է Գորուշկայի կայազորը: Դա 41-րդ ջոկատի նվերն էր Հոկտեմբերյան հեղափոխության 25-րդ տարեդարձին:

4-րդ գնդի հրամանատար Գ. Ի. Եֆիմովը, անդրադառնալով այդ մարտին, գրել է. «Պարտիզանները ներխուժելով գյուղ ոչնչացրեցին ֆաշիստներին: Զոկատի հրամանատար Սաղումյանը՝ մի խումբ մարտիկների հետ գրավեց կայազորի շտաբը, ոչնչացրեց պահեստները: Մարտում ոտքից վիրավորվեց ջոկատի շտաբի պետ Զավեն Համբարձումյանը, բայց չհեռացավ մարտի դաշտից: Այդպես եղավ նաև վաշտի հրամանատար Մկրտումյանի հետ, նա նույնպես վիրավոր վի-

ճակում շարունակեց ղեկավարել մարտը և ոչնչացրեց մի շարք դասեր ու գարածներ:

Մարտն ավարտվեց գիշերվա ժամը 2-ին, ոչնչացվեց հակառակորդի 140 զինվոր ու սպա²⁹, 5 պահեստ, 3 ավտոգարաժ, ինչպես նաև բոլոր կրակակետերն ու ամրությունները: Շտաբային գույքի և փաստաթղթերի գրավման հետ միասին պարտիզանների ձեռքն է ընկնում նաև մի քանի հազար խորհրդային մարդկանց ցուցակ, որոնց գերմանացիները պատրաստվել էին ստրկության բշել Գերմանիա:

Կայազորի ջախջախման գործողությունը բարձր գնահատվեց 3-րդ բրիգադի հրամանատարության կողմից³⁰:

Մարտերում ցուցաբերած քաջության և վճռականության համար բրիգադի և գնդի կողմից հրամանագրով շնորհակալություն են ստանում 41 և 39-րդ ջոկատները, 41-րդ ջոկատից հրամանատար կապիտան Հ. Սաղումյանը, կոմիսար Կ. Մատյուշենկոն, շտաբի պետ Զ. Համբարձումյանը, վաշտի հրամանատարներ Մ. Մկրտչյանը, Լ. Բալայանը և քաղղեկ Յիմերմանը³¹:

Հաղթանակը ոգևորել էր պարտիզաններին: Հոկտեմբերի 30-ին 41-րդ ջոկատը նորից ակտիվ մարտերի մեջ էր: Պաշտպանելով 4-րդ և 1-ին գնդերի երկու ջոկատների հետքաշումը նիզի բնակավայրի մոտ, ջոկատն ամբողջ մեկ ժամ հետ է մղում թշնամու տանկերի, հրետանու, զրահամեքենաների կատարած գրոհները դեպի Յակիմովո բնակավայրը: Դրանից հետո ջոկատը նոր առաջադրանք է կատարում Պսկով—Պորխով երկաթուղագծում և ոչնչացնում 20 հիտլերական, պայթեցնում կամուրջներ ու ռելսեր: Այդ մարտում հատկապես կայունություն ու համառություն ցույց տվեց առաջին վաշտը (հրամանատար՝ Բալայան, քաղղեկ՝ Յիմերման):

Գնդի հրամանատարի հրամանով, 39-րդ ջոկատի հետ միասին, 41-րդ ջոկատը հոկտեմբերի 31-ի՝ լույս նոյեմբերի

²⁹ Ըստ Լենինգրադի կուսարխիվի տվյալների մինչև 80 մարդ:

³⁰ «Տեղեկագիր» № 1, 1961 թ., էջ 14:

³¹ ЛПА, ф. 0—116, оп. 1, д. 1694, л. 95—96.

1-ի գիշերը երկաթուղու Վեշկա կիսակայանի և Լոկոտ բնակավայրի միջև կատարում է դիվերսիաներ, պայթեցնում 602 ռելս, 1 երկաթուղային և 1 խճուղային կամուրջ, կտրատում 1695 մետր կապի գծեր:

Նոյեմբերին ակտիվորեն են գործում Պերճ Աղաջանյանի, Երվանդ Եղիազարյանի դիվերսիոն խմբերը: Աղաջանյանի խումբը նոյեմբերի 10-ին Երշովո բնակավայրի շրջանում ուղղնացրեց թշնամու 1 ավտոմեքենա, 5 հիտլերական: Գրավվեց ռազմավար՝ 3 ավտոմատ, 2 կարաբին և փաստաթղթեր: Նույն խումբը նոյեմբերի 13-ին Բալչակ—Օպոչկա—Նովոոժև խճուղու վրա այրեց 1 փայտյա կամուրջ: Հինգ օր հետո նոյեմբերի 18-ի լույս 19-ի գիշերը Երվանդ Եղիազարյանի հրամանատարությունից դիվերսիոն խումբը Չիխաչև—Սուշևո երկաթուղագծում խորտակեց թշնամու գնացքը: Խումբը վերադարձավ առանց կորստի:

Դեկտեմբերի 3-ին թշնամու 3 խմբեր՝ մոտ 80 հոգի, շարժվում են Տիմոխնովո բնակավայրի վրա, նպատակ ունենալով այրել գյուղը, իրենց հետ տանել բնակչությանը, անասունները և ամբողջ ունեցվածքը: Նրանցից մի խումբը Տիմոխնովոյից ուղղություն է վերցնում դեպի հարավ-արևմուտք՝ Ժուկով բնակավայրը: Այդ խմբին նկատում են 41-րդ ջոկատի դիտորդները, երբ նրանք մոտենում են 300—400 մետր հեռավորության վրա, պարտիզանների 1-ին վաշտը և հետախույզների խումբը մրրկալի կրակ է բացում գնդացիներից և ավտոմատներից: Հիտլերականները խուճապի մատնված նահանջում են դեպի Տիմոխնովո:

Պարտիզանները հարձակման են անցնում: Մարտում ուղղնացվում է 52 հիտլերական: Պարտիզանները կորցնում են 3 սպանված, 2 վիրավոր: Զոհվածների մեջ էին 41-րդ ջոկատի ջոկի հրամանատար, ղափանցի Արծվիկ Դավթյանը, 35-րդ ջոկատի գնդացրորդ Ի. Լերները և մարտիկ Բոլշակովը:

Նույն օրվա գիշերը Հաբեթնակ Դանիելյանի հրամանատարությամբ առաջին դասակն ուղարկվում է դաշտում մնացած սպանված պարտիզանների դիակները բերելու: Պարտի-

զանները, մոտենալով Տիմոխնովս բնակավայրին, նկատում են թշնամու 2 շարասյուն և մեծ թվով սայլեր, որոնք հավաքում են իրենց սպանվածներին ու վիրավորներին: Հիտլերականները սկսում են շարժվել Տիմոխնովոյից դեպի Գրիդինո: Պարտիզանները թաքնվում են: Երբ հակառակորդի շարասյունները մոտենում են, դարանից գնդացրային և ավտոմատային կրակ են տեղում նրանց վրա, ոչնչացնում մեծ թվով հիտլերականների: Պարտիզանական դասակը հեռանում է առանց կորստի:

Ընդհանրապես 1943 թ. դեկտեմբերի ընթացքում 41-րդ ջոկատի զիվերսին խմբերը՝ Հաբեթնակ Դանիելյանի, Սուրեն Սարգսյանի, Ս. Դլուշկովի, Պարույր Մարտիրոսյանի, Ա. Նիկանդրովի, Լազար Բալայանի, Յիմերմանի և մյուսների հրամանատարությամբ է՛լ ավելի արդյունավետ գործողություններ կատարեցին:

Դեկտեմբերի վերջին ջոկատի 5-ամսվա մարտական գործողությունների հաշվետվության մեջ հրամանատարությունը արձանագրել էր, որ նրանք ոչնչացրել են թշնամու 669 զինվոր, սպա, ոստիկան, խորտակել 11 զինվորական գնացք՝ բարձված զինամթերքով, տանկերով, ավտոմեքենաներով, պայթեցրել կամուրջներ, որոնցից 2-ը երկաթուղային, 1499 ռելս, 4 մթերային պահեստ, ոչնչացրել 4 գնդացիր, 3 ավտոմեքենա, 23 մոտոցիկլ, 1 կայազոր, գրավել ռազմավար, մեծ քանակությամբ կենսամթերք, որը բաժանել են տեղի բնակչությանը³²:

1944 թ. հունվար—փետրվարին Լենինգրադի և նրա հարևան մարզերի պարտիզանական շարժման համար ակտիվ պայքարի նոր շրջան է սկսվում: Այն սերտորեն կապված էր Լենինգրադյան և Վոլխովյան ռազմաճակատների զորքերի՝ Լենինգրադի մարզի ազատագրման գործողությունների հետ: Ֆաշիստական զավթիչները դուրս շարտվեցին Ռոպշա, Կրասնոյե սելո, Պետերհոֆ, Նովգորոդ, Պուշկինո, Սլուցկ, Կրասնոգվարդեյնե քաղաքներից ու բազմաթիվ այլ բնակավայրերից: Խնդիր էր դրվել է՛լ ավելի ուժեղացնել հարվածները նահան-

³² ЛПА, ф. 0—116, оп. 1, д. 1712, л. 15.

ջող թշնամու թիկունքին, նրա հաղորդակցության ուղիներին, շտաբներին, կապի հանգույցներին, պարբերաբար հետախուզել և դրանով օժանդակել հարձակվող խորհրդային զորքերին:

Ինչպես միշտ առաջավորների շարքերում էր Գերմանի անվան 3-րդ բրիգադը: 41-րդ ջոկատը, Սաղումյանի հրամանատարութեամբ, նոր էտապում կրկնապատկեց իր դիվերսիոն գործողությունները Օստրովո—Ռեզեկեն, Պսկով—Պորխովո, Օպոչկա—Օստրովո, Դեդովիչ—Զիխաչևո, Պիգարսկոյն—Օպոչկա երկաթուղային և խճուղային հաղորդակցության ուղիներում:

Հունվարի 20-ին 41-րդ ջոկատը հարձակում է ձեռնարկում Դեդովիչ—Զիխաչևո երկաթուղու Միշինո բնակավայրի հատվածում՝ Շելոն գետի երկաթուղային կամրջի վրա, որն ուժեղ պաշտպանվում էր: Կամրջից հարավ ծայր է առնում համառ մարտ: Երեք անգամ կրկնվող գրոհով ջոկատին հաջողվում է գրավել կամրջի հարավային ափի պաշտպանական համակարգի մի շարք կետեր:

Թեև չի հաջողվում պայթեցնել կամուրջը, բայց հարձակման ընթացքում ջոկատը զգալի հաջողություններ է ունենում: Ոչնչացնում է կամուրջը պաշտպանող 27 հիտլերականի, նրանց զորանոցը, լուսարձակը, գումակը, ամսոռը՝ 20 ձիերով, ռազմավար է գրավում 1 հաստոցային զնդացիր իր փամփուշտներով և այլն:

Ջոկատը կորուստ է ունենում՝ 4 սպանված և 6 վիրավոր³³: Գնդի հրամանատարության կողմից շնորհակալության են արժանանում աչքի բնկած մի շարք պարտիզաններ, նրանց թվում ջոկի հրամանատար Միսակ Բաղիրյանը և պարտիզան Սարգիս Գասպարյանը:

Գերմանի անվան 3-րդ պարտիզանական բրիգադը, որ պարգևատրվել էր կուսակցության լենինգրադի մարզկոմի և մարզգործկոմի Կարմիր դրոշով, վերադառ հրամանատարության առաջադրանքով, որպես առաջավոր միավորում, նետ-

³³ ЛПА, ф. 0—116, оп. 1, в. 158, л. 1608, л. 152.

վում է դեպի հյուսիս՝ Լուգա—Պսկովի խճուղու շրջան՝ թըշնամու նահանջը կասեցնելու։ Բրիգադը հունվարի 31-ին, Պսկով—Պորխով երկաթուղագիծը անցնելիս, ծանր մարտերի է բռնվում։ Թշնամին հարձակվող բրիգադի դեմ է հանում կենդանի ուժերից բացի տանկեր, հրետանի, զրահագնացք, զրահամեքենաներ։ 4-րդ գունդն իր ջոկատներով պաշտպանում է բրիգադի ճեղքումը դեպի Պսկով—Պորխով երկաթուղագիծը, նրանից հյուսիս կռվում էր 41-րդ ջոկատը։ Կտրվելով գնդից, ինքնուրույն լարված մարտերով, ջոկատը, հաջորդաբար ճնշելով հակառակորդի կրակակետերը, դուրս է գալիս երկաթուղագիծ։ Մարտն ավելի է թեժանում, բայց պարտիզանները կռվում են անձնվիրաբար։ Քաջությամբ աչքի է ընկնում ջոկի հրամանատար Սարգիս Ասրյանը։

Հակառակորդը տանկերի և զրահամեքենաների աջակցությամբ, իր շարժուն դորամասերով, թևերից և թիկունքից մոտենալով պարտիզաններին, կարճ տարածությունից արձձեհեղ է թափում։ 41-րդ ջոկատը կապիտան Սաղումյանի սառնարյուն ղեկավարությամբ, 35-րդ և 37-րդ ջոկատների համագործակցությամբ, հաջողությամբ կատարում է իր առջև դրած մարտական խնդիրը։ Այդ օրվա կռվում 4-րդ գունդը ոչնչացնում է թշնամու 105 զինվոր ու սպա։ Ջոկատը գերի է վերցնում նաև 1 սպա, զենքեր ու կարևոր փաստաթղթեր։ Նրա կորուստը կազմում է 6 սպանված, 10 վիրավոր, 3 կոնտուզահար և 12 անհետ կորած³⁴։

Այդ օրը զոհվում է նաև արիասիրտ հրամանատար, ջոկատի շտաբի պետ, դեռևս Գորուշկայում վիրավորված Զավենի Համբարձումյանը։ Նրա փոխարեն 41-րդ ջոկատի շտաբի պետ է նշանակվում Նովանդ Եղիազարյանը։

Զավենի կորուստը մեծ վիշտ է պատճառում հրամանատարությանը և պարտիզաններին։ Նույն օրը նրան թաղում են Պսկով—Պորխով երկաթուղագծի մոտ։ 4-րդ գնդի շտաբի պետ Ա. Կիսելևը իր հուշերում Զավենի մասին գրել է. «Ես շատ լավ եմ հիշում Զավենին որպես կարգապահ, համեստ և

³⁴ Նույն տեղում, գ. 1712, թ. 23—24։

լավ կարգադրիչ ջոկատի շտաբի պետ: Վիրավորվելով, նա այն ժամանակ հրաժարվեց օդանավով Մեծ երկիր թռչել, ինձ հայտնեց, որ ինքը դեռևս քիչ բան է արել իր հայրենիքը հիտլերականներից ազատագրելու համար... 1944 թ. հունվարի 31-ին Հավեն Սեդրակովիչը ողբերգաբար զոհվեց մարտում, Պսկով—Պորխով երկաթգիծը անցնելու ժամանակ, ականի պայթյունից»³⁵:

Բայց վերևում նշված մարտերով չավարտվեցին 41-րդ ջոկատի կատարած գործողությունները: Բրիգադի և գնդի կազմում շարժվելով դեպի հյուսիս, փետրվարի սկզբներին Պսկով—Լուգա խճուղու վրա՝ Սվետլի պուտ գյուղի շրջանում, մարտերի ընթացքում ջոկատը ոչնչացնում է 30 հիտլերական, Յապելկա կայազորային գյուղի 800 մետր երկարությամբ կամուրջը, ավերում և անանցանելի դարձնում խճուղին: Այդ գործողությունների հետևանքով խճուղու վրա 3 օր շարունակ գերմանական ավտոմեքենաների խցանում է առաջանում, որոնց ռմբակոծում և ոչնչացնում են խորհրդային օդաչուները:

Ջոկատի պարտիզաններից այդ մարտերում իրենց խիզախություններով առավել աչքի են ընկել պայթեցնողներ Անդրեյ Գլուխկովը, Միխայիլ Ալեքսեևը, Փաշիկ Կարապետյանը, վաշտի հրամանատար Գարեգին Ղարիբջանը, հետախույզների դասակի հրամանատար Իվան Գորդեևը և ուրիշներ³⁶:

Գնդի կազմում ջոկատի վաշտերն ու դիվերսիոն խմբերը մինչև փետրվարի վերջը իրագործում են տասից ավելի գործողություններ՝ գլխավորապես Պսկով—Լուգա, Լենինգրադ—Պսկով խճուղիներում: Ջոկատի 1-ին և 2-րդ վաշտերը փետրվարի 21-ին Պսկով—Լուգա խճուղում, ընդհուպ մոտենալով հակառակորդի շարասյանը, դարանից հանկարծակի հար-

³⁵ ՄԼԻ-ի հայկ. մաս. կուսարխիվ, ֆ. 4033, ց. 7, գ. 452, թ. 22:

³⁶ Տե՛ս կարմիր բանակի կենտրոնական թանգարանի արխիվում պահվող գործ 789/11, 41-րդ ջոկատի հրամանատար Հ. Սաղումյանի, կոմիսար Կ. Մատյուշենկոյի և շտաբի պետ Ն. Եղիազարյանի՝ 1944 թ. փետրվարի 12-ին ներկայացրած ջոկատի մարտական հաշվետվությունը:

ձակվում են, ոչնչացնում 52 բեռնատար ավտոմեքենա, 1 հաստոցային գնդացիր և մոտ 200 հիտլերական: Մարտի է նետվում նաև ջոկատի 3-րդ վաշտը, որը դարանից, տեղատարափ կրակի տակ առնելով ռազմաճակատից դեպի Պսկով նահանջող թշնամու շարասյունը, ոչնչացնում է 14 ավտոբուս, 15 սայլ, 30 ձի և մոտ 350 ֆաշիստական զինվոր ու սպա³⁷:

Խորհրդային զորքերը 1944 թ. փետրվարին ֆաշիստական զավթիչներից լիովին մաքրում են Լենինգրադի, Պսկովի և Կալինինի մարզերը: Այդ մարզերում ավարտվում է նաև պարտիզանական պայքարը: Խորհրդային բանակը, ջախջախելով թշնամուն, մտնում է մերձբալթյան եղբայրական հանրապետություններ:

Խորհրդային Միության հերոս Գերմանի անվան 3-րդ պարտիզանական բրիգադը 1944 թ. փետրվարին ուներ ավելի քան 500 մարդ: Այն սկզբում ենթարկվում էր հյուսիսարևմտյան, ապա 2-րդ Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը: Բրիգադը հիմնականում գործեց Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում (այդ մարզերի որոշ շրջաններ. հետագայում ընդգրկված էին Պսկովի մարզում):

1944 թ. փետրվարի 26-ին բրիգադը իր գնդերով և ջոկատներով Ռիկ գյուղի մոտ, Պսկովի մատույցներում միանում է կարմիր բանակի 310-րդ հրաձգային դիվիզիային և ազատագրում Սլավկովիչի շրջանային կենտրոնը: Դրանից հետո Լենինգրադյան պարտիզանական շարժման շտաբի հրամանով բրիգադը հրավիրվում է Լենինգրադ և մարտին մասնակցում ժողովրդական վրիժառուների պատմական շքերթին: Բրիգադի հազարավոր պարտիզաններ պարզևատրվում են կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով:

Պանծալի 3-րդ բրիգադի 4-րդ գնդի կազմում մարտական փառքով է ավարտում իր գործունեությունը նաև հայ

³⁷ ЛПА, ф. Ө—116, оп. 1, д. 1608, л. 191.

Ժողովրդի արժանավոր զավակ կապիտան Հարություն Սաղումյանի հրամանատարությամբ մարտնչած 41-րդ ջոկատը, որի շարքերում կային 57 հայորդիներ, որոնք իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին ջոկատի մարտական տարեգրության մեջ: 1943 թ. օգոստոսի 5-ից մինչև 1944 թ. փետրվարի 26-ը 41-րդ ջոկատը ոչնչացրել է հակառակորդի 2004 զինվոր ու սպա, խորտակել զինվորական 25 գնացք, ոչնչացրել 73 ավտոմեքենա, 15 ավտոբուս, 3 ավտոտնակ, 27 մոտոցիկլետ, 61 հեծանիվ, պայթեցրել 1676 ռելս, երկաթուղային 2 և փալատ 6 կամուրջ, ջախջախել մեկ կայազոր, ավերել մեկ զորանոց, կապի 12565 մետր գիծ, ոչնչացրել 96 սալ, 139 ձի, 3 մթերային և վառելիքի պահեստ, 4 գնդացիր և ականանետ՝ իրենց հաշվարկով, գերի վերցրել 17 հիտլերական, գրավել մեծ քանակությամբ ռազմավար³⁸:

4-րդ գնդի շտաբի պետ Ա. Կիսելը 41-րդ ջոկատի մասին գրել է. «Ամբողջ անձնակազմը գործեց... արիաբար ու խիզախորեն: Ես չեմ հիշում մի դեպք, որ 41-րդ ջոկատը կատարած շինքի մարտական հրամանը³⁹:

Ջոկատի պարտիզանները անձնագոհությամբ կռվելով թշնամու դեմ, միաժամանակ ագիտացիոն-մասսայական աշխատանք են տարել օկուպացված շրջանների խորհրդային բնակչության մեջ, օգնել նրանց տնտեսական աշխատանքում, կուլտուր-լուսավորական աշխատանք տարել, թերթեր և գրականություն տարածել, պարապել դպրոցական տարիքի երեխաների հետ, հարչությունը քաղաքացիների ու երիտասարդների փրկել Գերմանիա ստրկական աշխատանքի քշվելուց, օգնել ավաղաբերված շրջանների բնակչությանը՝ խորհրդային օրգանների վերականգնման գործում և այլն:

Այս և նման աշխատանքների գծով 4-րդ գնդի ջոկատների միջև տարվող սոցիալիստական մրցության մեջ 41-րդ ջոկատը շարունակ առաջնություն է գրավել, ավանգարդում

³⁸ ЛПА. ф. 0—116, оп. 1, связка 175, д. 1712, л. 21—23.

³⁹ ՄՄՊԿ արխիվ, ֆ. 302, գ. 11, թ. 2—5:

էն ընթացել կոմունիստներն ու կոմերիտականները, որոնք շարունակ օրինակ են եղել ջոկատի անձնակազմի համար:

Պարտիզանները մարտի գնալուց առաջ մասսայաբար գիմումներ էին ներկայացնում կուսակցության և կոմերիտմիության շարքերն ընդունվելու համար: Հայազգի երիտասարդ գնդացրորդ, խիզախ պարտիզան Գարոս Աղաջանովը 1944 թ. հունվարի 20-ին մարտի մեկնելուց առաջ գրել է. «Մեկնելով առաջադրանքի, խնդրում եմ ընդունել ինձ կոմերիտմիության շարքերը: Իմ կյանքը պատկանում է հայրենիքիս, ուստի, որպես կոմերիտական, ես կյանքս կտամ նրա համար: Եթե մեռնեմ, խնդրում եմ ինձ համարել կոմերիտական»⁴⁰:

Այսպիսին էին 41-րդ ջոկատի պարտիզանները, իրենց արժանավոր հրամանատար կապիտան Հ. Սաղումյանի և կոմիսար Կ. Մատյուշենկոյի ղեկավարությամբ:

Ինչպես նշել ենք, հայ պարտիզաններ կային նաև 4-րդ գնդի 37-րդ և Կալինինի մարզի «Մահ ֆաշիզմին» ջոկատի շարքերում:

37-րդ ջոկատում դիվերսիոն խմբի հրամանատար էր կոմունիստ Հովսեփ Մելիքյանը: Գնդի կոմիսար Ալեքսանդրովը մարտական հաշվետվության մեջ գրել է. «ՀամԿ(բ)Կ անդամ Մելիքյանը (37-րդ պարտիզանական ջոկատից) իր անձնական հաշվում ունի թշնամու 3 խորտակված գնացք: Նույնմբերին նրա խումբը ոչնչացրեց հակառակորդի կենդանի ուժ փոխադրող մեկ գնացք ևս: Գնացքի խորտակումը կատարվեց արտակարգ բարդ պայմաններում: Խումբը մատենալով երկաթուղագծին 50 մետր, համբերությամբ սպասում էր հարմար պահի: Պարտիզանները բաց թողեցին թշնամու 4 պարեկների, կես ժամ հետո անցան ևս 4 պարեկներ՝ շների հետ միասին... Վերջապես հեռվից երևում է գնացքը: Մելիքյանը գնացքի լույսերից և զգույշ ընթացքից կռահեց, որ այն

⁴⁰ Բերվում է Վ. Ղազախեցյանի «Արխիվային նյութեր հայ պարտիզանների մասին» հոդվածից, տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 2, 1971 թ., էջ 152:

կենդանի ուժ է փոխադրում: Խիզախ պայթեցնողները անմիջապես գործի անցան: Պայթուցիչը տեղադրելով ունեւերի տակ, նրանք մի կողմ քաշվեցին ու սպասեցին: Եվ ահա շոգեքարշը մոտեցավ լիցքավորված տեղին: Մեկիքյանը ձգեց լարը: Տեղի ունեցավ խլացուցիչ պայթյուն: Դեպի վեր նետվեցին կտորատվող վագոնների բեկորները, գիշերվա լուռ-թյան մեջ լսվեցին հարյուրավոր վիրավորների տնքոցներ: Պարտիզանները գերազանց կատարելով առաջադրանքը, առանց կորստի, վերադարձան իրենց ստորաբաժանումները»⁴¹:

1944 թ. փետրվարի 26-ին՝ 41-րդ ջոկատը Գոլուբովո գյուղում հանդիպում է Լենինգրադի ռազմաճակատի կարմիր բանակի հարձակվող զորամասերին: «Երբ առաջապահ զորամասի շարքերը մտնում են գյուղ՝ թնդում է հուժկու ուռան: Ճանապարհի երկու եզրերին կանգնած պարտիզանները ողջունում են Լենինգրադի հերոսներին, շարքերը խռնվում են: Զնչվեց մեղ համար «գերմանական թիկունք» հասկացությունը,— գրում է Սաղումյանը,— անծանոթ մարդիկ համբուրվում էին ինչպես տարիներ շարունակ իրար կարոտած հարազատներ: Սաղումյանը սրտի խոր ցավով վերհիշելով իր զոհված պարտիզաններին, որոնք չտեսան հաղթանակի օրը, շարունակում է. «Դժվար էր մեր ուղին, բայց մենք ոչ մի վայրկյան չվարանցեցինք... մեր սրբազան պայքարում մեր լավագույն ընկերները զոհաբերել են իրենց կյանքը: Զկա Սուրենը, չկա Սերյոժան, չկա Զավենը, չկա Արծվիկը, չկան շատ-շատերը, որոնց հետ միասին մենք սկսեցինք մեր սրբազան պայքարը:

... Թող մեր ժողովուրդն իմանա, որ իր զավակները հեռավոր հյուսիսում էլ փառքով պայքարեցին ու պաշտպանեցին իրենց ժողովրդի իրավունքները: Կռվելով Լենինգրադի մատուլյաներում, մենք պաշտպանում էինք մեր ժողովրդի ազատությունը, որ դարավոր ստրկութունից հետո ձեռք է բերել ուս մեծ ժողովրդի օգնությունը»⁴²:

⁴¹ ЛПА, ф. 0—116, оп. 9, д. 770, лл. 264—266.

⁴² ԸՄՊԿ արխիվ, ֆ. 305, գ. 3, թ. 151:

ՄԵՐՁԲԱԼԹՅԱՆ ՊԱՐՏԻՉԱՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ

Հայ պարտիզաններն իրենց համեստ ավանդն են ներդրել նաև մերձբալթյան հանրապետությունների՝ Լատվիայի, Լիտվայի և էստոնիայի պարտիզանների շարժման մեջ:

Մերձբալթյան խորհրդային հանրապետություններում պարտիզանական և ընդհատակյա պայքարը տեղի է ունեցել արտակարգ դժվարին պայմաններում: Այնտեղ ֆաշիստական զավթիչների հետ գործակցում էին նաև տեղական հակախորհրդային ուսկոցիան, 1940 թ. տապալված, իշխանությունը կորցրած բուրժուազգայնական տարրերը:

Հայրենական մեծ պատերազմի ամբողջ ընթացքում մերձբալթյան հանրապետությունների տասնյակ հազարավոր ռազմիկներ կարմիր բանակի շարքերում կռվում էին ռազմաճակատներում հանուն խորհրդային հայրենիքի ազատագրության, հազարավորներն էլ պայքարում էին թշնամու թիկունքում՝ պարտիզանական ջոկատներում, բրիգադներում և ընդհատակյա կազմակերպությունների շարքերում:

Հիտլերյան զավթիչների և բուրժուական ազգայնականների հաստատած գազանային վարչակարգի տարիներին Լատվիայում ունչացրին և Գերմանիա ստրկության քշեցին ավելի քան 539.000 մարդ, որոնց թվում տասնյակ հազարավոր երեսաններ, կողոպտեցին երկիրը, որին ավելի քան 20 միլիարդ ռուբլու վնաս հասցրեցին:

Ժողովուրդը պարտիզանական պայքարի դիմեց: ՆՅԵ սկզբում աչք շարժումը տարերային էր, անկազմակերպ, ապա Մոսկվայի տակ հիտլերյան բանակի ջախջախումից և Ստալինգրադի ճակատամարտում կարմիր բանակի տարած հաղթանակից հետո պարտիզանական շարժումը ավելի կազմակերպված, մասսայական բնույթ ընդունեց՝ ինչպես օկուպացված խորհրդային ամբողջ տարածքում, այնպես էլ Լատվիայում: Լատվիայի պարտիզանական և ընդհատակյա պայքարը գլխավորում և ղեկավարում էին ԼԿԿ Կենտկոմը և հանրապետության պարտիզանական շարժման շտաբը:

Դեռևս 1941 թ. ամռանն աչքի ընկան Կարլսոնի և երկաթուղային բանվորներից կազմված Լացիսի պարտիզանական առաջին ջոկատները, որոնք երկու շաբաթվա ընթացքում ոչնչացրեցին 390 հիտլերյան զինվոր ու 40 սպա:

Լատվիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը Մեծ երկրից կազմակերպում և Լատվիա էր ուղարկում կոմունիստներից ու կոմերիտականներից կազմված պարտիզանական խմբեր, ընդհատակի հմուտ կազմակերպիչներ: 1942 թ. սկզբին ստեղծվում է նաև «Հանուն խորհրդային Լատվիայի» ջոկատը, որը հետագայում վերակազմվում է գնդի: Նրա կազմի մեջ կային մի բանի ջոկատներ: Գնդի հրամանատարն էր Վ. Լայվինշը, կոմիսարը՝ Օ. Օշկալինը: Նրանք համագործակցում, մարտնչում են Լենինգրադյան 1-ին և 4-րդ պարտիզանական բրիգադների հետ:

1943 թ. Լատվիայի տարբեր վայրերում կազմակերպվում են տասնյակ պարտիզանական, հայրենասիրական խմբակներ, որոնք ակտիվ դիվերսիոն գործողություններ են կատարում թշնամու թիկունքում, հատկապես նրա հաղորդակցության ուղիներում:

1943 թ. աշխուժանում է պարտիզանական պայքարը Լատվիայի արևելյան և հյուսիսային շրջաններում, որտեղ ջոկատները մարտնչում են բելոռուսական պարտիզանների հետ համագործակցած: Նրանցից հատկապես աչքի է ընկնում Վիլիս Պամսոնի լատիշական լավ զինված ջոկատը, որը սար-

սակի էր տարածել հիտլերականների շրջանում: Սամսոնի ջոկատի շարքերը շարունակ համալրում են հայրենասերների նորանոր խմբակներ: Այն փաստորեն դառնում է լատիշական պարտիզանական բրիգադների ստեղծման բազա, իսկ պարտիզանական բրիգադների կազմակերպման աշխատանքները հատկապես աշխուժանում են Լատվիայի սահմաններին կարմիր բանակի մոտենալու նախօրյակին:

1944 թ. մարտին կազմավորվում է 1-ին լատիշական պարտիզանական բրիգադը՝ Վիլիս Սամսոնի հրամանատարությամբ, որը մասնակցում է Լատվիայի կենտրոնական մարզերի և Ռիգայի ազատագրման մարտերին: 1944 թ. ապրիլին կազմակերպվում է 2-րդ բրիգադը՝ Պ. Ռատինշայի, իսկ հունիսին՝ 3-րդը՝ Օ. Օշկալինի հրամանատարությամբ:

Կարմիր բանակը 1944 թ. ամռանը և աշնանը ազատագրում է Լատվիայի մեծ մասը, հոկտեմբերի 13-ին նաև Ռիգան: Կուրլանդյան թերակղզում շրջապատվում է գերմանական 30 դիվիզիա, որոնք ջախջախվում և լիկվիդացվում են 1945 թ.: Այդ մարտերին մասնակցում են պարտիզանական բոլոր բրիգադները: Պարտիզանները պայքարեցին նույնիսկ Կուրլանդիայում՝ թշնամու խոշոր ուժերի թիկունքում:

Պատերազմի ընթացքում լատվիական պարտիզանները ոչնչացրին ավելի քան 30000 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, հայրենիքի դավաճան, խորտակեցին 279 զինվորական գրնացք, ջարդվեց 261 շոգեքարշ, 3875 վագոն, հարյուրավոր ավտոմեքենաներ, տանկեր, պայթեցրին 53 երկաթուղային ու խճուղային կամուրջ, գրավեցին ռազմավար²:

Գերմանական զավթիչները և բուրժուական ազգայնականները արյունոտ վարչակարգ հաստատեցին նաև Լիտվայում ու էստոնիայում. Լիտվայում ոչնչացվեցին 700000, իսկ էստոնիայում՝ 125 հազար խաղաղ բնակիչներ ու ռազմագերիներ: Մերձբալթիկա եկած մեծ թվով գաղութարարները խլեցին գյուղացիների հողերը: Հազարավոր աշխատավորների

² Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1963, с. 597.

ստրկական աշխատանքի բռնցին Գերմանիա: Բայց թշնամուն չհաջողվեց ծնկի բերել խորհրդային մարդկանց, էստոնիայում հազարավոր հայրենասերներ, համախմբված պարտիզանական ջոկատներում և ընդհատակյա կազմակերպություններում, աջակցություն ստանալով Օրյոլի և Լենինգրադի մարզերի պարտիզաններից, հերոսաբար պայքարեցին զավթիչների դեմ: Հերոսաբար մարտնչեցին նաև լիտվական՝ «Հանուն հաղթանակի», «Մահ ֆաշիզմին», «Վիլնյուս», «Փոթորիկ», «Հանուն խորհրդային կիտվայի» և տասնյակ այլ պարտիզանական ջոկատներ: Նրանք իրենց կատարած մարտական գործողությունների ընթացքում խորտակեցին թշնամու բազմաթիվ զինվորական գնացքներ, շարքից հանեցին 300 շոգեքարշ, ավելի քան 2000 վագոն, ջախջախեցին 18 ֆաշիստական կայազոր, ոչնչացրեցին մոտ 10 հազար ֆաշիստական զինվոր ու սպա: Պատերազմի ընթացքում թշնամու թիկունքում գործել են լիտվական երկու ընդհատակյա կուսակցական մարզկոմներ, 46 գավառային, շրջանային և քաղաքային կոմիտեներ, 219 կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններ: Նրանք ակտիվ քաղաքականադիտացիոն աշխատանք են տարել օկուպացված շրջանների խորհրդային բնակչության մեջ, կազմակերպել նրա պայքարը³:

Մերձբալթյան հանրապետությունների պարտիզանները պատվով կատարեցին իրենց պարտքը ֆաշիստական զավթիչներից խորհրդային հայրենիքի ազատագրման պայքարում: Նրանցից հազարավորները պարզևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով, որոնցից առավել խիզախները՝ Օտոմար Օշկալինը, Վիլիս Սամսոնը, Իմանտ Սուդմալիսը, Մարիետա Մելնիկայտեն, Կառլնասի կոմերիտական ընդհատակայիններից Յուադաս Ալեսանիսը, Գուբերտաս Բարիսը, Ալֆանաս Զեպոնիսը, պարտիզանական «Վիլնյուս» ջոկատի հրամանատար Ս. Ապիվայեն և Կոստաս Կալինաուկասի անվան պարտիզանական ջոկատի հրամանատար Բ. Ուր-

³ Նույն տեղում, էջ 636—637:

Ս. Ա. Կոժմարով

Գ. Գ. Վեքշինով

Ս. Հարովյանց, Դ. Բագարյան, Մ. Նախով, Ա. Հովսեփյան
Միկոյանի անվ. պարտիզանական ջոկատի ձեռագիր թերթերի
ֆոտոպատճենները (1943 թ.)

Միկոյանի անվ. պարտիզանական ջոկատի ձևադիր թերթերի ֆոտոպատճեններ (1943 թ.)

ДА ЗДРАВСТВУЕТ РОДНОЙ ЛЕНИНГРАД!

(ЖИЗНЬ ЛЕНИНГРАДСКИХ ОКУПАНТОВ)

ЛЕНИНГРАДСКИЙ ПАРТИЗАН

ГАЗЕТА ПАРТИЗАН ЛЕНИНГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

СРЕДОТА,
11
МАРТА
1944 г.
№ 16 (107)

Быть всегда в передовых рядах
борцов за честь, свободу и неза-
висимость нашей отчизны!

Овеянная славой

Война омывает славой наши
дети.

Самые смелые и отважные
партизаны, которые выжили в
подполье, стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

Война омывает славой наши
дети. Самые смелые и отважные
партизаны, которые выжили в
подполье, стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

60 ДНЕЙ

Война омывает славой наши
дети. Самые смелые и отважные
партизаны, которые выжили в
подполье, стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

Наш Герман

Война омывает славой наши
дети. Самые смелые и отважные
партизаны, которые выжили в
подполье, стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

В подполье выжили тысячи
людей. Они стали героями. Их
имена известны каждому. Их
подвиги бессмертны. Они являются
примером для всех нас.

«Հենինգրադսկի պարտիզան» թերթի 1944 թ. մարտի 11-ի համարը

Կովպակյան պարտիզանական զինվորացի մի խումբ հայ ռազմիկներ
Առաջին շարք՝ Հ. Հակոբյան, Ա. Ֆահրոյան, Ս. Հարությունյանց,
Բ. Գալստյան. երկրորդ շարք՝ Կ. Ղասաբյան, Վ. Հովհաննիսյան,
Ս. Խալաթյան

Մ. Ս. Կոլլաղակը Բրիլլիանով, Միսլախովիչի և իր խումբի հետ պարտիզաններին հետ (1965 թ.)

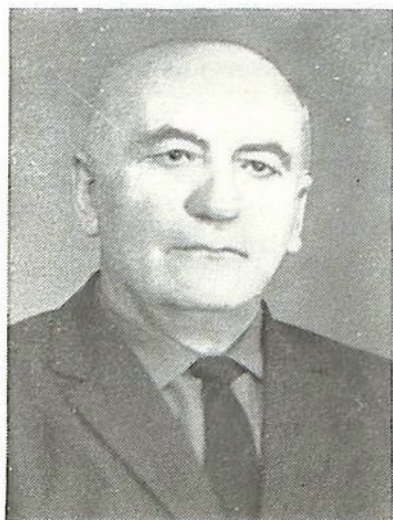
Ն. Ք. Նատանովը Երևանում միախորման հաշ պարտիզանների հետ (1966 թ.)

Գ. Ի. Նֆիմով

Հ. Լ. Թումանյան

Հ. Վ. Չորանյան

Ֆ. Ս. Դանչենկով

Ալեքսեյովյան Միկոյանի անվ. ջոկատի զոհված մարտիկների շիրմին — (Լևոնի մարզ, ք. Մազեթով)

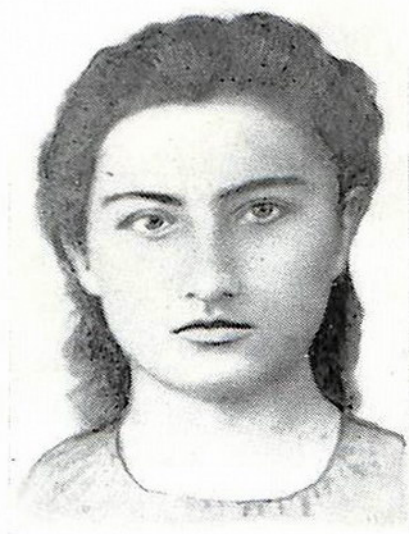
Գ. Բ. Ստեփանյան

Ա. Զ. Օղոսյն

Ն. Գ. Աղաբաբյան

Մ. Կ. Պեղլիվանովա
(Փախչիկյան)

Հ. Ա. Աղուզումջյան

Վ. Գ. Սաղումյան

Գ. Մ. Հարությունյան

Ն. Ս. Սարգսյանը (աջից առաջինը) մի խումբ պարտիզան զինակիցների հետ (1962 թ.)

բանավիչչուպէ արժանացան խորհրդային Միութեան հերոսի բարձր կոչման⁴:

Մերձբալթիան հանրապետութեանների ժողովրդական վերիժառուների շարքերում կային նաև ռուսներ, ուկրաինացիներ, բելոռուսներ, խորհրդային մյուս ազգութեանների ներկայացուցիչներ: Թվով ավելի քիչ, բայց իրենց կատարած խիզախ գործերով անջնջելի հետք են թողել մերձբալթիան պարտիզանական շարժման պատմութեան մեջ նաև հայ ժողովրդի զավակները: Նրանցից են՝ Աշոտ (Նիկոլայ) Սարաբյանը, Մարգար Սարգսյանը, Օգսեն Բաթյանը, Արկադի Մարկոսյանը, Հաբեթնակ Աբրահամյանը, Միրոս Մարուխյանը, Վլադիմիր Սաֆարյանը, Նղվարդ Աղիզյանը, Միքայել Բաբաևը, Պյոտր Սադոյանը, Գուրգեն Վարդանյանը, Համբարձում Բարսեղյանը, Վահան Հարությունյանը և ուրիշներ⁵:

Ն. Սարաբյանը կիսովայում պարտիզանական ջոկատի հրամանատար է եղել, այժմ ապրում է Երևանում: Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբին Սարաբյանը մարտնչել է Սրբելյան Պրոսխայի սահմանում: Ապրելով կարմիր բանակի ժամանակավոր նահանջի ծանր օրերը, նա գերի է ընկնում, նետվում Կառնասի ռազմագերիների ճամբարը, ենթարկվում անմարդկային խոշտանգումների:

Երկաթուղակույարանում մամլած խոտի հակեր բարձելու ժամանակ, լիտվացի երկաթուղայինների աջակցութեամբ Սարաբյանն իր երկու ընկերների հետ թաքնվում է վագոնում՝ խոտի հակերի հետևում: Գիշերը, երբ գնացքը մոտենում է Վիլնյուսին, նրանք ցած են թռչում վագոնից և փախչում Բելոռուսիա, որտեղ կրկին ընկնում են ոստիկանների ձեռքը և նետվում գերիների ճամբար: Փախուստի մի շարք փորձերից հետո, վերջապես 1942 թ. ամռանը, Սարաբյանին հաջողվում է Շաուլյայի ճամբարից մի խումբ ընկերների հետ փախչել Բուխտայի անտառներ: Սարաբյանը գլխավորում է փոքրիկ խումբը:

⁴ Նույն տեղում, էջ 597 և 637:

⁵ Տե՛ս Մ. Գ. Սահակյան, Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում, Երևան, 1981 թ., էջ 169--177:

Պարտիզաններին հանդիպելու երկար որոնումները արդյունք չեն տալիս: Որից հետո որոշում են անցնել ինքնուրույն պարտիզանական գործողության: Խումբն իր տրամադրության տակ ունեւր 2 հրացան, 1 ատրճանակ, ֆիննական դանակ և մեկ նռնակ, բազկացած էր 7 հոգուց՝ Աշոտ (Նիկոլայ) Սարաբյանը, Իոնաս Բուբնիսը, Լեոնավիչյուս Սիմոնյանսը, Նիկոլայ Կուզնեցովը, Պյոտր Պրավիլովը, Միխայիլ Տելեգինը, Ֆեդյա Կուրամինը:

«Այսպես, 1942 թ. օգոստոսի վերջին,—գրում է Սարաբյանը,—մենք տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներս՝ ռուս, հայ, թաթար և լիտվացի, մեր հայրենիքի եվրոպական մասի հեռավոր անկյունում՝ Արևելյան Պրուսիայի սահմանի մոտ հիմնադրեցինք պարտիզանական խումբ»⁶:

Խմբի առաջին մարտական մկրտությունը ոստիկանների վրա հարձակումն էր: Հենց այդ օրերին խմբի տեղացի անդամներից Բուբնիսը ընկնում է ոստիկանների ճանկը: Նրան անխուսափելի մահ էր սպառնում: Պետք էր փրկել: Գիշերը խմբի անդամները, հետախուզելով տեղամասը, տեղեկանում են, որ առավոտյան ձերբակալված պարտիզանին պետք է տանեն Մարիամպոլի բանտը: Խումբը ծուղակ է սարքում ճանապարհին: Առավոտյան երևում է սալակը, որի մեջ երկու զինված ոստիկաններ տանում էին Բուբնիսին: Երբ սալակը հավասարվում է դարան մտածներին, Սարաբյանն ու Կուզնեցովը հանկարծակի հարձակվում են սալակի վրա, զինաթափում ոստիկաններին և ազատում Բուբնիսին:

Այնուհետև վրիժառուների խումբը խճուղու վրա կատարում է մի շարք դիվերսիաներ, ոչնչացնում գերմանական երկու բեռնատար և մեկ մարդատար ավտոմեքենա, հիտլերական մեկ սպա ու երեք զինվոր:

1943 թ. գարնանը դավաճանի մատնությունամբ հիտլերականները հայտնաբերում են պարտիզաններին և նրանց դեմ ուղարկում 20 ոստիկաններից բազկացած խումբ: Պարտի-

⁶ Ն. Սարաբյան, Հետքերը կորչում են անտառում (հիշողություններ), Երևան, 1965 թ., էջ 29—30:

ղանները, տեղեկանալով այդ մասին, որոշում են, չնայած ուժերի անհավասարությանը, մի լավ դաս տալ հայրենիքի դավաճաններին: Հենց որ ոստիկանները մոտենում են գետնատնակներին, դարան մտած պարտիզանները երեք կողմից տեղատարափ կրակ են բացում: Սպանվում են մի քանի ոստիկան, մնացածները դիմում են փախուստի: Պարտիզանները, հավաքելով սպանվածների զենքերն ու հանդերձանքը, հեռանում են Կրոսնոյի անտառը:

Նոր վայրում պարտիզանների խմբի հետ հանդիպում են ունենում լիտվայի ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպության ներկայացուցիչները: Նրանք համաձայնության են գալիս գործել միասին, թույլ չտալ հիտլերականներին բռնագրավելու գյուղացիների հացն ու ունեցվածքը: «Հաջորդ հանդիպման ժամանակ կայացավ շրջանի ընդհատակյա կոմունիստական կազմակերպության և պարտիզանական խմբի ղեկավարների ընտրությունը, — գրում է Սարաբյանը, — Նաույալիս Ստասիսը ընտրվեց քարտուղար, պարտիզանական խմբի հրամանատար հաստատվեցի ես, իսկ Բուբնիսը՝ օգնական...

Շուտով Նաույալիսին հաջողվեց կապ հաստատել լիտվայի հարավային շրջանի կուսակցական կենտրոնական ընդհատակյա կոմիտեի հետ: Կուսակցական կոմիտեն պաշտոնապես ճանաչեց մեր ջոկատը, որը և կոչվեց լիտվացի հայրենասեր Պետրիկայի անվան պարտիզանական ջոկատ»⁷:

Սարաբյանի ջոկատը, որի շարքերում արդեն կային ավելի քան 30 մարտիկ, կատարում է կարևոր նոր գործողություններ: Շեշտով կայարանում պարտիզանները փրկում են Գերմանիա տաժանակրության քշվող, սովամահության մատնված մեծ թվով լիտվացի կանանց ու երեխաների: Հարավային շրջանի պարտիզանական շտաբի առաջադրանքով ջոկատը Նեման գետի աջ ափից, մեծ վտանգներ հաղթահարելով, մագնիսական ականներ է հասցնում Կոզլու—Ռուդայի անտառը: Պարտիզանները ապահով տեղ են հասցնում նաև մեծ երկրից թշնամու թիկունքը իջած խորհրդային սպային,

⁷ Նույն տեղում, էջ 38 և 44:

որը պետք է դիվերսիոն գործողություններ կազմակերպեր Կառնասում: Զոկատը պայթեցնում է նաև մեկ կամուրջ, խստորեն պատժում և գնդակահարում հայրենիքի դավաճաններին, նրանց թվում Մարիամպոլի ջարդերի դահիճ, կողոպտիչ ոստիկանապետին ու նրա գործակիցներին:

1944 թ. գարնանը ջոկատը անտառում հանդիպում է խորհրդային 7 դեսանտայինների: Մեծ էր պարտիզանների ուրախությունը, որոնք առաջին անգամ էին տեսնում զինվորական նոր համազգեստներով և ուսադիրներով խորհրդային զինվորներին: Շեշտոկի մոտ նրանք միասին ջախջախում են խճուղով անցնող գերմանական զինվորներ փոխադրող 4 բեռնատար ավտոմեքենա: Դեսանտայինների համազարկերից, նռնակների պայթյուններից ոչնչանում են երկու տասնյակից ավելի հիտլերականներ, այրվում ավտոմեքենաները:

Սարաբյանը խորհրդային սպային հանդիպելով, ուրախալի լուրերը լսելով, հայրենիքի կարոտն է առնում. «Նրանից հորազատ մարդու բուրմունք զգացի,—գրում է Սարաբյանը,—երբ հրաժեշտի համար գրկեցի, ինձ թվաց, թե մեկը հեռու Հայաստանից հկկ է այստեղ ինձ այցելության...

Ամենօրյա թարմ լուրերը ոգևորում էին մեզ, մոռացություն մատնում հոգնածությունն ու տառապանքի ուղիներով անցած մարդկանց ծանր հուշերը: Կարմիր բանակն արդեն մարտեր էր մղում Բելառուսիայում: Ռազմաճակատը օրավուր մոտենում էր մեզ: Այժմ մենք հաճախ էինք կտրում հեռախոսալարն ու հեռագրասյուները, խանգարում գերմանացիներին: Արդեն Կառնաս—Պրենի—Ալիտաուա ճանապարհի վրա գերմանացիները սարսափում էին անցնել փոքր խմբերով, նույնիսկ ցերեկ ժամանակ»⁸:

Հունիսին ընդհատակյա կազմակերպության և պարտիզանական ջոկատի ներկայացուցիչները, նոր իրադրությանը համապատասխան, խորհրդակցության հավաքվելով, իրենց ուժերը բաժանում են երեք խմբի, գործում տարբեր շրջան-

⁸ Նույն տեղում, էջ 46 և 51:

ներում: Երրորդ խումբը, Սարաբյանի գլխավորությամբ, մընում է Բուխտայի և Կրոսնոյի շրջաններում: Նրան հանձնարարվում է բնակչությանը պաշտպանել կողոպուտից, ինչպես նաև խանգարել թշնամուն պայթեցնելու Շեշուպե գետի երկաթուղային կամուրջը, որը շատ կարևոր դեր կխաղար հարձակվող կարմիր բանակի համար:

Գերմանացիները կամրջի մոտ, բարձունքում դիրքավորել էին մեկ հակատանկային մարտկոց և ուժեղացրել հսկողությունը: Պարտիզանները գիշերը գրոհելով ոչնչացնում են մարտկոցի անձնակազմը, հանում թնդանոթների փակադակները, գերի վերցնելով 4 հիտլերականի, հեռանում են անտառ: Միաժամանակ նրանք իրենց տեսադաշտում են պահում կամուրջը և չեն թողնում, որ նահանջող հիտլերականները պայթեցնեն այն: Փրկված կամրջի վրայով շուտով արևմուտք են սլանում խորհրդային տանկերը՝ հետապնդելով խուճապահար նահանջող թշնամուն: Դա 1944 թ. օգոստոսն էր: Ավարտելով պարտիզանական պայքարը, Սարաբյանը կրկին անցնում է կարմիր բանակի շարքերը: Մարտերից մեկում նա ծանր վիրավորվում և ընկնում է հոսպիտալ: 1945 թ. մայիսի 1-ին, դուրս գրվելով հոսպիտալից, նա մնում է իր համար երկրորդ հայրենիք դարձած խորհրդային Լիտվայում:

Մայիսի 9-ը՝ հաղթանակի օրը, նա դիմավորում է Մարիամպոլ քաղաքում՝ նախկին մարտական զինակիցների հետ միասին:

Լիտվական «Կեստուտիսի» պարտիզանական ջոկատում է մարտնչել Նդեգնաձորի շրջանի Մալիշկա գյուղի բնակիչ, նախկին մեղվապահ Մակար Անդրեասի Սարգսյանը: Նա 1938 թ. կարմիր բանակում էր, մասնակցել էր խորհրդաֆիննական պատերազմին, իսկ 1941 թ. հունիսից՝ Հայրենական մեծ պատերազմին: Ժամանակավոր նահանջի ծանր օրերին հրետանավոր Մակարը մի խումբ մարտիկների հետ միասին հետախուզության ժամանակ ընդհարվում է գերմանացի ավտոմատավորների հետ: Խմբից շատերը զոհվում են: Մակարը և կենդանի մնացած նրա ընկերները հայտնվում

են թշնամու խորը թիկունքում: Ուստի որոշում են միանալ պարտիզաններին: Սոված, հյուծված, երկար թափառելով անտառներում նրանք 1943 թ. ապրիլին վերջապես հանդիպում են լիտվական «Կեստուտիսի» պարտիզանական ջոկատին (հետագայում բրիգադ, որի հրամանատարն էր Գրիգյունասը, կոմիսարը՝ Լապինսկասը...) և ընդունվում նրա շարքերը:

Ջոկատի հրամանատարը Մակարին նշանակում է Պիլոտաս Անտանասի ջոկում պարտիզան, մի փոքր հետո հետախուզական խմբի ղեկավար: Մի քանի օր անց նրան առաջին հանձնարարություն է տրվում: 1943 թ. սեպտեմբերի 25-ին Մակարն իր 7 ընկերներով Բիրժա քաղաքի շրջանում 5 տեղից կտրում է թշնամու կապի գծերը: Հոկտեմբերի 3-ին Մակար Սարգսյանը ավելի պատասխանատու առաջադրանք է ստանում. նա թափանցելով Բիրժա քաղաքը, հետախուզում է թշնամու ուժերը, տեղեկանում պարտիզանների վրա նախապատրաստվելիք հարձակման օրվա մասին և անվնաս վերադառնում ջոկատ:

Նշված օրը գերմանացիները, հարձակվելով անտառում պարտիզանների բազայի վրա, ոչ ոքի չեն գտնում: Պարտիզանները ժամանակին փոխել էին իրենց տեղը: Ջոկատի հրամանատարը բարձր է գնահատում Մակարի ծառայությունը:

Հոկտեմբերի 28-ին անհավասար մարտում ջոկատը շրջապատվում է թշնամու մեծ ուժերով: Հրամանատարի առաջադրանքով Սարգսյանը 2 պարտիզանների հետ գիշերը կարևոր փաստաթղթեր է տանում ընդհատակյա կուսակցական կոմիտեին: Ճանապարհին, ընկնելով հակառակորդի գրնդացրային կրակի տակ, ընկերներից մեկը զոհվում է: Սարգսյանը սպանվածին ծածկում է խոտերի մեջ, ապա նոնակով ոչնչացնում գնդացրի անձնակազմը: Այնուհետև, սողալով մոտենում է գնդացրին և կրակ բացում թշնամու վրա: Հիտլերականները հանկարծակիի գալով, կարծելով թիկունքից պարտիզանների նոր ջոկատ է հարձակվում, խուճապահար փախչում են: Պարտիզաններն ազատվում են շրջապատումից և վերահաս ջախջախումից:

1943 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև 1944 թ. հունիսը Սարգրսյանը մասնակցում է արանսպորտի և կապի միջոցները ոչնչացնելու մի շարք դիվերսիոն գործողությունների: «Սարգրսյանը այս բոլոր առաջադրանքները կատարել է շատ լավ,—գրել է բրիգադի կոմիսար Լապինսկասը և ապա, անդրադառնալով նրա կատարած վերջին գործողություններին, արձանագրել,—նա 1944 թ. հուլիսի 12-ից մինչև կարմիր բանակի գալը իր խմբով 7 անգամ թշնամու թիկունք է դուրս եկել դարանի:—...Պապիլիս—Պարովեյա հատվածում գնդակոծել է ավտոմեքենաները, սպանել երկու գերմանացու և վիրավորել մի քանիսին: 1944 թ. հուլիսի 29-ին Սկալիսկալնե—Բիրժալի հատվածում դարանավորները ընկնում են շրջապատման մեջ, բայց բոլորին դուրս է բերում առանց կորստի: ...Ընկ. Մակար Անդրեասի Սարգսյանը սկզբից ևեթ մինչև կարմիր բանակի գալը եղել է կարգապահ, խիզախ և բոլոր առաջադրանքները կատարել է՝ շեղվելով պարտիզանական տակտիկայից»⁹:

Մակարի հետ միևնույն պարտիզանական ջոկատում էր մարտնչում Հաբեթնակ Պետրոսի Աբրահամյանը, որն աչքի էր ընկել մի շարք մարտական գործողություններ կատարելիս: 1944 թ. օգոստոսից երկու ընկերները կրկին շարունակեցին ծառայությունը կարմիր բանակում և հաղթանակով վերադարձան հայրենի տուն:

Եղել են նաև անհայտ, անանուն պարտիզաններ, որոնց մեջ կային հայրողիներ: Նրանցից մեկի մասին Վիլնյուսի բնակիչ, մի ծեր ուսուկին հիացմունքով պատմել է հետևյալը: 1942 թ., երբ գերմանացիները զավթում են Վիլնյուսը, մոտիկ անտառներում գործում էր պարտիզանների մի խումբ, որի ղեկավարը հայ էր: Նա իր քաջերով մի շարք անգամներ փրկել էր ստրկությունից թշվուռ հազարավոր վիլնյուսցիների: «Տղաս՝ Ալյոշան էլ այդ պարտիզանների հետ էր,—պատմում է այդ կինը,—ու մի գիշեր էլ... դրսից լսեցի որդուս նվազկոտ ձայնը: Շտապեցի դուռը բացել: Գանգրահեր ու թխադեմ մի

⁹ ՀԽՊԿ արխիվ, ֆ. 306, գ. 1, թ. 5:

երիտասարդ վիրավոր որդու շալակած ներս մտավ: Նա էր, այն քաջ հայը, որին ամեն մի վիճակացի երազում էր տեսնել: Որդիս էլ ասաց, որ նա իրենց հրամանատարն է... ու հազիվ էի հասցրել վիրավոր որդու թաքցնել, երբ ֆաշիստները դուռը ծեծեցին: Ես հայ զինվորին խնդրեցի, որ թաքնվի ձեռնահարկում: Նա այդպես էլ արեց: Եվ հետո շների մոտ կասկած չառաջացնելու համար, ստիպված դուռը բացեցի: Ավազակները սենյակում ինչ-որ բան փնտրեցին և երբ ոչինչ չգտան, ուղեցին 17-ամյա Նատաշայիս պատվի հետ խաղալ: Այդ պահին հայ զինվորը, որ երևի նկատել էր բռնությունը, ձեռնահարկից արծվի նման նետվեց ցած ու... երբ ուշքի եկա, ամեն ինչ վերջացել էր: Երկու գաղաններն էլ ընկել էին, իսկ նա՝ հայ զինվորը, ծանր վիրավոր մեկնված էր վառարանի մոտ: Նատաշան խնամքով կապեց նրա վերքը, բայց իզուր: Լուսաբացին նա... մեռավ... Մեռավ և իմ Ալյոշան: Ես հաջորդ գիշեր այս մատներովս նրանց իմ պարտեզում հանձնեցի հողին: Երևի իրեն ֆաշիստներին շատնելու համար ոչ մի փաստաթուղթ չէր վերցրել հետը այդ քաջը: Եվ այդպես էլ ես չիմացա իմ ընտանիքի պատիվը փրկող այդ արծվի անունը: Բայց քանի որ նա հայ էր, դրա համար էլ Արմեն կոչեցի նրան:

Վերջացավ պատերազմը: Ես հետմահու որդեգրեցի Արմենիս և նրան այդ անվամբ էլ գրանցել տվի տնային գրքույկում:

Այո, Արմենն իմ որդին է: Ես մայր եմ, մայրերի համար բոլոր զավակներն էլ նույնն են»¹⁰:

Նման անհայտ և անանուն հայ պարտիզաններից էր Լատվիայի Եզերնիկ քաղաքի անտառում մարտնչած և իր Լատիշ ու ռուս 4 զինակիցների հետ ֆաշիստների կողմից կախաղան բարձրացված հերոսը: Նրանք, մատնությամբ շրջապատված լինելով անտառապահի տնակում, 2 օր դիմադրել են ֆաշիստներին, մինչև փամփուշտների սպառվելը:

¹⁰ Տե՛ս «Կոմունիզմի համար», 26 օգոստոսի, 1964 թ., Մկրտչյանի՝ «Մայրը չգիտեր որդու անունը» փաստագրական ակնարկը:

Ականատես լատիշուհին այդ մասին հաղորդել է մարդկանց, հավաստել նաև ղոհվածների ազգությունը և ավելին ուշ, Հայաստանից այցելած հյուրին պատմել հետևյալը.

«Նրանց անտառապահի տնակից դուրս բերեցին խոշտանգված: Ձյունը շորս կողմը կարմրին էր տալիս: Բոլորն էլ ասացին իրենց վերջին խոսքը... մեկ-երկու բառ: Նրանցից միայն մեկի խոսքերը չհասկացա: Լեզուն անծանոթ էր: Կլիներ քսան-քսանհինգ տարեկան: Վերնաշապկից արջունոտ ծվեններ էին մնացել միայն: Կուրծքը ամբողջովին բաց էր: Աչքովս ընկավ, որ տղայի կրծքին դաջված էր ինչ-որ լեռան ուրվանկար: Տարիներ հետո միայն պատահաբար հայտնաբերեցի, որ այն ուրվանկարը շատ նման էր Հայաստանի գերբի վրա եղած լեռան պատկերին: Ենթադրեցի, որ ազգությամբ հայ պիտի լիներ տղան»¹¹:

Հայեր կային նաև Լատվիայի ընդհատակի շարքերում: Նրանցից մեկն էր խիզախ հայորդի Արկադի Պետրոսի Մարկոսյանը, որ գործել է Ռիգայում:

Հիալերականները օկուպացված Լատվիայի մայրաքաղաք Ռիգան վերածել էին Օստլանդի գլխավոր քաղաքական-ազդմական-վարչական կենտրոնի, որտեղ մոլեգնում էր գեստապոն, խեղդում հակաֆաշիստական աշխատանքի ամեն մի փորձ: Չնայած դրան, 1941 թվից այդտեղ գործել էին ընդհատակյա շատ խմբեր, որոնց շարքերում էր նաև Մարկոսյանը:

Լատվիական պարտիզանների շարքերում են մարտնչել նաև Պյոտր Մադոյանը, Վլադիմիր Սաֆարյանը, Միրոս Սարուխանյանը, էզվարդ Ազիզյանը և ուրիշներ: Խորհրդային Միության հերոս Վիլիս Սամսոնի պարտիզանական 1-ին բրիգադի 2-րդ ջոկատում համարձակ դիվերսիոն գործողություններով աչքի են ընկել նախկին լեգեոնականներ Սարգրսյանը և Մկրտչյանը, որոնք այրել էին լեգեոնի կայազորի շենքը, զենքի և պարենի պահեստները:

¹¹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 4 ապրիլի, 1982 թ.:

Մերձբալթյան հանրապետությունների պարտիզանները հաճախ գործել են Լենինգրադի, Կալինինի, Բելոռուսիայի պարտիզանների հետ համագործակցած: Հատկապես իրեն գերազանցորեն է դրսևորել Կալինինի պարտիզանական 15-րդ բրիգադի «Մահ ֆաշիզմին» ջոկատը, որի շտաբի պետն էր կապիտան Միքայել Մակարի Բաբանը: Վերջինս ծառայել էր 3-րդ հարվածային բանակի 32-րդ դիվիզիայում, հրամանատարությունը նրան գործուղել էր թշնամու թիկունք՝ դիվերսիոն աշխատանք կատարելու նպատակով: 1943 թ. դեկտեմբերի 27-ին դիվերսիոն խումբը նրա գլխավորությամբ Սերեժ—Չիլուպե երկաթուղագծում խորտակում է թշնամու ղինվորական էշելոնը, որի հետևանքով ոչնչանում է 1 շոգեքարշ, 24 վագոն: 1944 թ. փետրվարին Բաբանը նշանակվում է ջոկատի հրամանատար. ջոկատը խորտակում է թշնամու եսերկու էշելոն, ոչնչացնում 9 ավտոմեքենա, 8 քարշակ, 1200 մետր կապի գիծ, գերի վերցնում 42 և սպանում 147 հիտլերական, գրավում 44 հրացան, ավտոմատ և ատրճանակ: Այս հաջողությունների համար Միքայել Բաբանը պարգևատրվում է Բոգդան Խմելնիցկու 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

Լիտվայի պարտիզանական շարժման պայքարում «Հայրենական պատերազմի պարտիզանին» 1-ին և 2-րդ աստիճանի մեդալներով է պարգևատրվել Արթիկի շրջանի Պեմդաշեն գյուղի բնակիչ Գուրգեն Վարդանյանը: Նա պարթևահասակ, արտակարգ խիզախ ռազմիկ էր: Նախ պայքարել է բելոռուսական պարտիզանների շարքերում, իսկ 1942 թ. ամառվանից՝ Լիտվայում: Վարդանյանն ավելի քան 2 տարի գործել է Ալեկո—Գրոզնու հրամանատարությամբ՝ 14-րդ պարտիզանական ջոկատի կազմում, մասնակցել բազմաթիվ դիվերսիաների: Լիտվայի կուսակցական արխիվում պահվող փաստաթղթերի մեջ Վարդանյանի բնութագրում ասված է. «Գ. Ա. Վարդանյանը անձամբ խորտակել է թշնամու 7 ղինվորական էշելոն, ոչնչացրել 7 շոգեքարշ, 37 վագոն: Բացի այդ, մասնակցել է հակառակորդի 3 էշելոնների խորտակ-

մանր, որի ժամանակ ոչնչացվել են 3 շոգեքարշ, 35 վագոն, 56 հարթակ և սպանվել Վիտեբսկ մեկնող 287 գերմանական սպաներ: Բաց մարտերում և կազմակերպված ծուղակների ժամանակ նա մասնակցել է 29 ավտոմեքենայի և ավելի քան 500 զինվորների ու սպաների ոչնչացմանը: 1943 թ. օգոստոսի 23-ին Վարդանյանի դրած ականով պայթեցվել է 1 «վագր» տանկ»¹²:

Լիտվայի ազատագրումից հետո Վարդանյանն իր ծառայությունը շարունակել է կարմիր բանակում, հաղթանակից հետո վերադարձել հայրենիք՝ Կարմիր դրոշի և Հայրենական պատերազմի 2-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրված: Մերձբալթյան հայ պարտիզանների մեջ եղել են և ծովայիներ: Նրանցից էր նախկին ռազմագերի Համբարձում Բարսեղյանը, որը մարտնչել է Կառնասի շրջանում գործող Պետրեշկոյի 3-րդ պարտիզանական ջոկատում, պարգևատրվել է «Մարտական ծառայության համար» մեդալով: 7 ամիս էստոնական «Կոտկաս» պարտիզանական ջոկատում է գործել Վահան Հարությունյանը և ուրիշներ:

Չնայած մերձբալթյան հանրապետություններում մարտնչած հայուրդի պարտիզանները թվով քիչ էին, բայց ֆաշիստական զավթիչների դեմ կռվել են բացառիկ արիությամբ ու հերոսությամբ, սրբությամբ կատարել իրենց զինվորական պարտքը և արժանի ավանդ ներդրել եղբայրական Լատվիայի, Լիտվայի և էստոնիայի ազատագրման գործում:

¹² ՏՆՍ Մ. Վ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 170--176:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Հայրենական մեծ պատերազմում խորհրդային պարտիզանների շարժումը ժողովրդական պատերազմ էր գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների թիկունքում, սերտորեն կապված ռազմաճակատներում մարտնչող կարմիր բանակի ռազմական գործողությունների հետ:

Պարտիզանական շարժումը կազմակերպեց և ղեկավարեց կոմունիստական կուսակցությունը: Ուկրաինայում, ՌեՖՍՂ արևմտյան մարզերում և մերձբալթյան հանրապետություններում ծավալված պարտիզանական պայքարը խորհրդային պարտիզանների ընդհանուր շարժման անբաժան մասն էր կազմում. այն ընթացքով համառ և տեական պայքարի բովով՝ մոտ չորս տարի: Յուրաքանչյուր երկրամասի պարտիզանական շարժում, իր առաջ խորհրդային հայրենիքի ազատագրման ընդհանուր նպատակը դնելով, միաժամանակ ուներ պայքարի որոշ առանձնահատկություններ: Օրինակ՝ ուկրաինական պարտիզանները, մարտնչելով գերմանական պատժիչ խոշոր ուժերի ու տեխնիկայի դեմ, միաժամանակ հարկադրված էին պայքարել ուկրաինական բուրժուական ազգայնական ավազակային մեծ խմբերի դեմ: Ուկրաինական պարտիզանական խոշոր միավորումները թշնամու խորը թիկունքում կատարեցին համարձակ ռազմարշավներ, որը պարտիզանական շարժման պատմության մեջ մտավ որպես ժողովրդական պատերազմի տակտիկական-ստրատեգիական մեծ նորություն, չգերազանցված սխրագործություն և սարսափի մեջ գցեց ֆաշիստական զավթիչներին: Եվ վերջապես, ուկրաինական պարտիզանների մի շարք միավորումներ ու ջոկատներ ղերավիզ եղան Եվրոպայի դիմագրություն

շարժմանը, օգնեցին դիմադրական շարժման ջոկատներին, նրանց մարտիկներին, որոնցից հարյուրավորներն իրենց պարտիզանական պայքարի առաջին մկրտությունը ստացել էին խորհրդային պարտիզանների շարքերում:

Ֆաշիստական զավթիչների և բուրժուական ազգայնականների դեմ պայքարի ու հաղթանակների մեծ ու դժվարին ուղի անցան նաև մերձբալթյան հանրապետությունների պարտիզանները, որոնք սերտորեն համագործակցեցին ՌԽՖՍՀ Բրյանսկի, Օրյոլի, Սմոլենսկի, Լենինգրադի, Կալինինի և այլ մարզերի պարտիզանական ջոկատների ու միավորումների հետ, օգնություն ստացան նրանցից: Նրանք ձեռք ձեռքի մարտնչեցին ֆաշիստական «Հյուսիս» բանակախմբի թիկունքում, օժանդակեցին պաշարման մեջ մարտնչող Լենինգրադի պաշտպաններին, դժվարին պայմաններում սննդամթերքով օգնություն ցույց տվեցին քաղաքի սովստանջ բնակչությանը:

Պարտիզանական միավորումները խորհրդային վրիժառուների ինտերնացիոնալ միաձուլյ մարտական ընտանիքներ էին, որոնց պայքարի ու հաղթանակների մեջ իրենց համեստ ավանդն էին ներդրել նաև հայ ժողովրդի զավակները, իրենց փոքր ու մեծ պարտիզանական խմբերով: Նրանք եղբայրական մյուս ժողովուրդների հետ միասին կռվեցին անձնվիրաբար, պատվով կատարեցին իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ, չխնայեցին իրենց ուժերը, կյանքը:

Աշխատության վերջաբանն ուղում ենք եղրափակել մեր մեծ հայրենակցի, ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի ծովակալ Հ. Ս. Իսակովի դիպուկ խոսքերով. «Եթե մենք գնահատում ու հարգում ենք նրանց, ուլբեր, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, հերոսաբար պաշտպանում էին անմիջականորեն իրենց տունը, իրենց օջախն ու ընտանիքը, ապա էլ ավելի պետք է սիրենք ու ըստ արժանվույն գնահատենք նրանց, ուլբեր, առանց երկար մտածելու, արյունահեղ մարտերի մեջ էին մտնում իրենց տնից 2—3 հազար կիլոմետր հեռու, եղբայրական հանրապետությունների հողում՝ պաշտպանելու ընդհանուր գործը, ընդհանուր ունեցվածքը: Ահա

սա է հայրենասիրության բարձրագույն ձևը, խորհրդային հայրենասիրությունը, որով մեզ դաստիարակել է լենինը։ Սա նույնպես անխախտ է, ինչպես այն, որ բուսների, ուկրաինացիների, բելոռուսների և միության մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչների հերոսությունը կատարվում էր հանուն հաղթանակի ընդդեմ ընդհանուր թշնամու, ի երջանկություն բոլորի, այդ թվում նաև հանուն հայ ժողովրդի անկախության և ազատության»¹³։

¹³ Հ. Ս. Իսակով, Հայ ժովայիները Հայրենական մեծ պատերազմում, Երևան, 1946, էջ 51—52։

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ե Ս Ի Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան 5

Գլուխ առաջին

Հայ պարտիզանները Ուկրաինայում

1. Սումիի մարզի պարտիզանական ջոկատների միավորման շարքերում 11
2. «Հաղթանակ» պարտիզանական ջոկատը 23
3. Կովսակի անվան պարտիզանական դիվիզիայի հայկական վաշտը 41
4. Մ. Ի. Նաումովի հեծյալ պարտիզանական բրիգադի Ա. Ի. Միկոյանի անվան հայկական ջոկատը 66
5. Այլ միավորումներում և ջոկատներում 117

Գլուխ երկրորդ

ՌԵՅՍՆ արևմտյան մարզերի պարտիզանների շարքերում

1. Բրյանչլինա՝ պարտիզանական երկրամաս 174
2. Լենինգրադի, Պսկովի և Կալինինի մարզերում 220

Գլուխ երրորդ

- Մերձբալթյան պարտիզանների շարքերում 253
- Վերջաբան 268

ԵՐԱՅԱՆԻ ՄԿՐՏՁԻ ԽԱՆՅԱՆ

ԹՇՆԱՄՈՒ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան
Նկարիչ Կ. Կ. Ղաֆադարյան
Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սահգոյան
Սրբագրիչ Ն. Հ. Մկրտչյան

ИБ № 1441

Հանձնված է շարվածքի 25.04.89 թ.: Ստորագրված է տպագրության
22.02.90 թ.: ՎՆ 04236: Չափեր $84 \times 108^{1/32}$: Թուղթ № 2: Տառատեսակ
«գրքի սովորական»: Բարձր տպագրություն: Պայմ. 14,9 մամ., տպագր.
17,0+6 թերթ ներդիր մամուլ: Ներկ. մամուլ 14,9: Հրատ.-հաշվարկ.
12,4 մամուլ: Տպաքանակ 3000: Հրատ. № 7599: Պատվեր № 639: Գինը
2 ռ. 75 կ.:

ՀեՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող.
24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баг-
рамяна, 24 г.

Типография Издательства АН АрмССР, 378310, г. Эчминадзин.

ՀեՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին

A ii
81439